

**VOJNOTEHNIČKA
RADIONICA
VRHOVNOG ŠTABA
NOV I POJ
U GRMEČU**

UREĐIVAČKI ODBOR

*Uroš Mandić (predsjednik), Đorđe Bujak, Sveto Bjelobrk,
Blagoje Gajić, Dušan Lukač, Mirko Studen, Himzo Mesić,
Nail Rediić (urednik)*

REDAKCIJA

*Uroš Mandić (predsjednik), Đorđe Bujak, Dušan Lukač,
Sveto Bjelobrk, Nail Rediić (urednik)*

RECENZENTI

*Đorđe Bujak
Mile Ljubičić Meho*

VOJNOTEHNIČKA
RADIONICA
VRHOVNOG ŠTABA
NOV I POJ
U GRMEČU

SKUPŠTINA OPŠTINE BOSANSKA KRUPA
OPŠTINSKI ODBOR SUBNOR BOSANSKA KRUPA
IZDAVAČKA RADNA ORGANIZACIJA »RAD«
BEOGRAD

GRAĐU PRIKUPILI
Đorđe Bujak i Nail Redžić

»... prepušteni sami sebi, bez armije, bez naoružanja, bez vojnih magazina za snabdijevanje, bez generala i oficira (sa vrlo malom iznimkom) — narodi Jugoslavije ustali su, pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije, na oružanu borbu protiv okupatora, osvajajući golim rukama oružje od neprijatelja, i borili se na život i smrt za svoju slobodu i nezavisnost.«

TITO

P R E D G O V O R

Jedna knjiga je premalena da bi se u njoj moglo opisati sve ono što je učinila ova partizanska radionica za sedam mjeseci svoga postojanja, ako bismo u isto vrijeme htjeli zabilježiti sve pojedinosti koje govore o velikoj spremnosti i požrtvovanju, entuzijazmu i domišljatosti radnika-boiraca koji su, gotovo ni iz čega, kovali oružje slobode. Tek danas možemo da ocijenimo šta je značilo napraviti top, zatvarač, bombu ili minu u ono vrijeme kad nije bilo ni potrebnih mašina, ni sirovina, a ni izučenih kadrova.

U divovskoj bici koja se vodila na našem tlu bojno polje se protezalo širom zemlje. Na frontu bez početka i kraja borci su neštedimice lili krv u svakodnevnim okršajima s okupatorima i njihovim slugama. Izvojevale su mnoge pobjede, ali je dalja borba zavisila od podrške koju su borci dobijali iz pozadine. Od pozadine je zavisilo hoće li imati hljeba, odjeće, obuće, a često i ono najvažnije — sa koliko će municije, bombi, mitraljeza krenuti na juriš. Na tom drugom bojnom polju svako je imao da odgovori svojoj patriotskoj dužnosti.

Radnici Vojnotehničke radionice Međugorja, na sjevernim padinama Grmeč-planine, od prvog dana su shvatili da od njihovog rada, od borbe na tom drugom frontu, često zavisi održanje oslobođenih teritorija, postizanje daljeg uspjeha i život nebrojenih sinova ove zemlje. Vojnotehnička radionica u Podgrmeču bila je pretvorena u nepresušni izvor bombi, mina. Tu se radilo dan i noć, mašine nikad nisu stajale, u želji da se frontu pruži i više od vlastitih mogućnosti.

Sadržaj ove knjige približava nas onom ratnom vremenu i hrabrosti naroda da u mraku fašizma, usred porobljene Evrope, donese odluku o formiranju ove radionice koja će ući u istoriju. Tako se jedino i moglo desiti da već u prvoj godini ratovanja protiv fašističkih zavojevača niknu desetine radionica u kojima su partizanski kovači, gotovo golim rukama, kovali oružje za potrebe narodno-oslobodilačke vojske.

Ljudi vičnii onužarstvu, mehaničari, pirotehničari, po neki tehničar i inženjer, ili samo seoski kovači, postali su preko noći snabdjevači naše vojske oružjem »domaće proizvodnje«. Pravili su oino što je bilo najpotrebnije i što su, prema sirovinama i alatu, mogli da prave. Ponekad i više od toga. Nepoznati ili malo poznati junaci revolucije danonoćno su kovali usijano gvožđe, lili bombe, montirali mine, crtali planove ili projektovali nova oružja.

Udarci čekića partizanskih kovača oružja odzvanjali su širom slobodnih teritorija u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji, Bosni... u šumama Slavonije i Bosanske krajine, u Baniji i Kordunu. Oni su se čuli i u ilegalnim radionicama u našim gradovima — prigušeno, ali uporno. Diverzantski materijal za ilegalne akcije pripremao se u stanovima i tajnim radionicama u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu ...

Nezadrživi i proslavljeni partizanski juriši, u kojima se municija minimalno trošila, ali su bile neophodne velike količine ručnih bombi, i danas izazivaju čuđenje vojnih pisaca. Bila je to zamjena za artiljeriju, bez koje se, u klasičnim uslovima ratovanja, ne može ni zamisliti napad na neprijateljska utvrđenja. Stoga su se radnici u partizanskim radionicama oružja uglavnom orijentirali na proizvodnju ručnih bombi, koje su, za one uslove, proizvodili masovno, jer se radilo dok je u mišićima bilo snage.

Pored izrade ubojitih sredstava kojima su snabdijevali svoje drugove na mnogim frontovima, naši majstori su morali rješavati i probleme snabdijevanja neophodnim materijalom. Najteže je bilo za eksploziv. Tada su došli do izražaja hrabri pirotehničari, koji su, po cijenu života, demontirali neeksplozirane bombe i granate, a onda su izvađeni eksploziv vraćali neprijatelju, ali u vidu snažnih

detonacija koje su potvrđivale našu odlučnost da istrajemo do konačnog oslobođenja domovine.

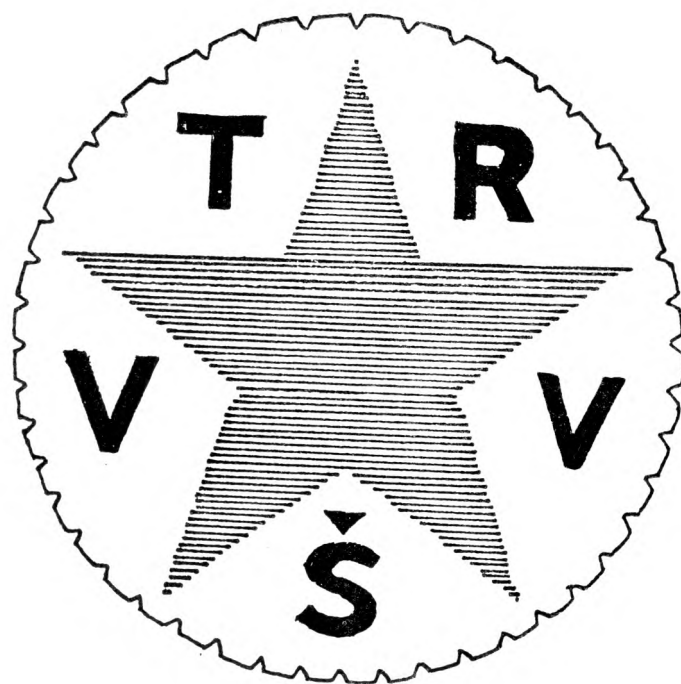
Posebno su draga sjećanja koja svjedoče o kovanju bratstva i jedinstva u ovom kraju i pored stalnog lukavog, spretnog i organizovanog napora okupatora da razgori već vjekovima pothranjivanu nacionalnu i vjersku mržnju. Jedan plemeniti pokušaj da se sačuva sjećanje na dane kada se stvarala listanja, je i ova knjiga o partizanima — radnicima u Vojnotehničkoj radionici Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Knjiga je osvrt na jedan detalj iz minulog rata. Upravo zbog toga neophodno je prenijeti njegove poruke i iskustva novim generacijama.

Dokumentacija o Vojnotehničkoj radionici je dosta oskudna, a i zavjesa zaborava neizbježno se spušta na naša sjećanja. Stoga su kazivanja preživjelih ponekad jedini način na koji možemo da izrazimo našu zahvalnost grmečkim kovačima oružja, ali i našu težnju da se trajno sačuvaju sjećanja na ljude i njihova djela iz tog perioda.

Zato, neka autorima ove publikacije ne bude zamjerenost to što nedostaju mnoge pojedinosti, imena i primjeri iz rada radionice. Sve što je ušlo u sadržaj učinjeno je u namjeri da se istaknu najznačajnije činjenice za izučavanje naše ratne prošlosti, ali i kao iskustvo i pouka mladima — sadašnjim i budućim generacijama.

REDAKCIJA

VOJNOTEHNIČKA
RADIONICA VRHOVNOG
ŠTABA NOV I POJ
U GRMEČU

Dušan Lukač

VOJNOTEHNIČKA RADIONICA VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ U GRMEČU

SNABDIJEVANJE USTANIKA I PARTIZANA ORUŽJEM I MUNICIJOM 1941.

U toku dvadeset dvogodišnjeg postojanja Kraljevine Jugoslavije uložena su ogromna sredstva za pripremanje vojske za odbranu zemlje u slučaju rata. Podizana je vojna industrija, stvarane su ratne rezerve naoružanja i vojne opreme. I pored mnogih unutrašnjih slabosti zemlje, koje su bile posljedica velikog broja protivrečnosti, među kojima su najteže bile socijalno i nacionalno ugnjetavan je radnih masa, vojska Kraljevine Jugoslavije uspjela je da izgradi i formira solidnu kadrovsku i materijalnu bazu i da obezbijedi naj neophodni je rezerve u slučaju rata.¹ Najbolja snabdjevenost i obezbijedenost bila je u pješadijskim i artiljerijskim jedinicama za koje su opremu proizvodile domaće fabrike.

Međutim, izdaja buržoazije, u aprilskom ratu 1941. godine, onemogućila je narode Jugoslavije da postojeće potencijale iskoriste u odbrani zemlje. Sve naoružanje i ratne rezerve, prema aktu kapitulacije Kraljevine Jugoslavije od 17. aprila 1941. godine, morale su biti predane okupatoru² koji je, već u toku kratkotrajnog aprilskog rata, uzeo u svoje ruke i

¹ Vlado Strugar, »Vojska Kraljevine Jugoslavije«, u njegovoj knjizi, *Jugoslavija, federacija i republika*, Beograd, 1976. str. 119—128.

² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (skraćeno Zbornik NOR), t. II, knj. 2, Beograd, 1954, Prilozi, dok. 20, str. 559

sve sirovinske izvore i tvornice za proizvodnju oružja, municije i ratne opreme. Isto tako, on je zaplijenio ili uništio veći dio naoružanja i opreme vojske Kraljevine Jugoslavije. I pored najrigoroznijih mjera, primjenjivanih već u toku aprilskog rata i neposredno poslije njega, protiv svih onih koji su pokušali da prikriju dijelove ličnog naoružanja i opreme znatan broj pripadnika vojske Kraljevine Jugoslavije uspio je da donese kući i sakrije, najčešće: puške, pištolje i bombe. Međutim, uz punu pomoć svojih saradnika, okupator je u vrijeme završnih priprema za napad na SSSR pojačao akcije na prikupljanju preostalog i prikrivenog oružja u pojedinim dijelovima Jugoslavije. Zahvaljujući široko organizovanoj propagandi, prijetnjama i sprovođenju najrigoroznijih mjera protiv onih kod kojih je nađeno oružje, okupator i njegove sluge uspjeli su u toku maja i juna 1941. da prikupe znatan dio oružja koje je bilo skriveno. Uz vojničko, oduzimanje je i civilno naoružanje od svih, a posebno od onih koji nisu uživali povjerenje okupatora i njegovih saradnika. Već u maju, a naročito u junu, ovo prikupljanje oružja pratili su progoni, paljevine i ubistva.

Naruku okupatoru išlo je i držanje većine rukovodilaca buržoaskih građanskih partija koji su se ili priključili okupatoru ili pokolebali i pobjegli u inostranstvo. Niko od tih vodećih snaga bivšeg režima nije vjerovao da će moći da se prebrode razbijenost i podijeljenost zemlje i da se obnovi država u ranijim granicama.

Jedina snaga koja je čvrsto vjerovala u slom sila fašizma i u svijetlu budućnost jugoslovenske zajednice zasnovane na demokratskim osnovama, bila je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Već od aprilskog rata komunisti su objašnjavali narodu da će antifašističke snage u svijetu uspjeti da savladaju i unište fašističke sile.

Narodi Jugoslavije su pozvani da se svrstaju u redove antifašističkih snaga uz stalna objašnjava-nja da sa fašistima nema nikakvih kompromisa, već

jedino oružana borba. Oružje je dobilo najveću vrijednost, a vojnici su pozivani da ga ne predaju, već da ga ponesu i sačuvaju za borbu koja predstoji.

Od Centralnog komiteta KPJ do sreskih i opštinskih komiteta upućivani su proglasi i pozivi za sakupljanje i sakrivanje oružja i ratne opreme. Bilo je mnogo slučajeva da su pojedini članovi KPJ prikupili i sakrili i po nekoliko pušaka, mitraljeza i znatnije količine municije i druge opreme. Tako je u staji Blaže Jovanovića bilo skriveno: teški mitraljez, 11 puškomitraljeza, više od 40 pušaka i dosta drugog materijala.³

Čuvanju i skrivanju naoružanja doprinijela je tradicija i ljubav prema oružju, naročito u krajevima u kojima su često podizane bune ili koji su u kraćem ili dužem razdoblju vršili ulogu vojne granice ili vojne krajine. U takve predjele spadala je i Bosanska krajina. Ovaj činilac bio je posebno značajan za ona područja u kojima nisu postojale partijske organizacije, u periodu pripremanja ustanka, kakav je na primjer bio veći dio Podgrmeča. Tako je, zahvaljujući organizovanom radu KPJ i tradiciji buna i njegovanja ljubavi prema oružju, u Bosanskoj krajini ostalo prikriveno nekoliko hiljada pušaka kojima će biti naoružane ustaničke jedinice i koje će činiti osnovu naoružanja boraca krajiških odreda u jesen 1941. godine.⁴

No i ta količina od nekoliko hiljada pušaka, u ogromnoj ustaničkoj masi bila je i suviše mala i ogroman dio ustanika išao je u prve akcije nenaoružan ili naoružan hladnim oružjem. Bila su to najčešće oruđa, do juče upotrebljavana u obradi zemlje, a koja su se mogla upotrebiti u borbi izbliza. Najčešće su to bile sjekire, vile, kose, i na brzinu

³ Blažo Jovanović, »Prvi dani ustanka u Crnoj Gori«, u *Zborniku, Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, knj. 1, Beograd, 1961, str. 161.

⁴ Samo jedinice Drvarske brigade u augustu 1941. godine imale su preko 3.000 pušaka. Vidi Dušan Lukač, *Ustanci u Bosanskoj krajini 1941*, Beograd, 1967, str. 93—272.

iskovana i napravljena koplja itd. U prvim danima borbe, u Bosanskoj krajini, taj je odnos bio, po najčešće, jedan naoružan prema 5—10 nenaoružanih boraca, a u nekim slučajevima jedan čovjek sa vojničkom puškom dolazio je na 50—100 nenaoružanih, odnosno naoružanih hladnim oružjem.⁵

Tako se već od julskog ustanka 1941. u Bosanskoj krajini, kao i u nizu drugih krajeva u zemlji, gdje je došlo do masovnog narodnog ustanka, osjetila jaka oskudica oružja i ubojite opreme. Pošto je već u samom početku angažovano sve sačuvano oružje, jedini izvor naoružanja partizani su mogli naći u oduzimanju oružja i opreme od okupatora i njegovih saradnika. Ovaj oblik jačanja i širenja sopstvenog bojevog potencijala počeo je sa prvim borbama i jurišima, u kojima su oduzimate puške od poginulih neprijateljskih vojnika ili od onih koji su bili zarobljeni.

Uporedo sa ovim vidom naoružanja, koji će ostati i glavni u toku rata,⁸ već od prvih ustaničkih dana počela je i sopstvena proizvodnja oružja. U prvim ustaničkim danima i uz primitivna proizvodna sredstva i ovi proizvodi su morali biti jednostavni. U svim seoskim kovačnicama prilagođavani su i podešavani najraznovrsniji poljoprivredni alati za borbu, odnosno za uspješnu primjenu u odbrani od okupatora i njegovih saradnika. U ovim prvim, i primitivnim, radionicama oružja izrađivana je posebna vrsta oružja, ustanička koplja koja su se sastojala od bodeža najraznovrsnijih oblika i drvene drške različite dužine na koju je bodež pričvršćivan.⁷

⁵ Slavica Nikola, »Kroz tehničke radionice u narodno-oslobodilačkom ratu«, »Mašinstvo«, br. 7, 1961, str. 1222.

⁶ Josip Broz Tito, *Izgradnja nove Jugoslavije*, knj. II, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 172.

⁷ Neposredno poslije rata kao prosvjetni radnik u selima Podgrmeča nailazio sam gotovo u svakoj kući na primjerke ovakvog hladnog oružja s kojim su seljaci učestvovali u ustanku 1941. godine.

Подгрмеч 1941. године. Встаничко оружје.

Ovakvo naoružanje moglo je da odigra svoju ulogu samo u prvim ustaničkim naletima sa linija ustaničkih frontova. Sazrijevanjem ustanka i organizacionim učvršćivanjem partizanskih jedinica, ono je veoma brzo počelo zastarjevati i ometati savršeniji gerilski partizanski sistem ratovanja. Istovremeno, okupator i njegovi saradnici počeli su sticati određena iskustva i vještije koristiti svoju tehničku nadmoć nad ustaničkom masom.

Sve je to pridonijelo da je narodno naoružanje uskoro izgubilo svoju ulogu i osnovni izvor ostalo je otimanje oružja od neprijatelja. No nije potpuno prestala ni funkcija prvih ustaničkih radionica hladnog oružja. One manje su zatvorene, ali one veće, sa vještijim majstorima, razvile su svoj rad, prvo, na opravci djelimično onesposobljenog naoružanja, sopstvenog ili onoga koje je zaplijenjeno na bojištu, a zatim i na izradi najprostijih oblika sopstvenog oružja, na prvom mjestu ručnih bombi. Oslobođenju pojedinih sreskih i opštinskih centara ili mjesta, u kojima je do rata postojalo neko industrijsko preduzeće, pružalo je povoljnije uslove za rad ovakvih radionica. Na zgarištima ili u poluporušenim varošicama našlo se nešto alata, sirovina i ono što je bilo najvažnije, po neki majstor koji je bio vičniji poslovima na popravci ili prepravci oružja i izradi prvih vrsta sopstvenog ubojitog materijala, prije svega, ručnih bombi, nagaznih mina i tzv. narodnih topova, najčešće izrađenih od običnih cevi — dakle, onih ubojitih sredstava koja su najsnažnije djelovala protiv tehnički moćnijeg neprijatelja.

Jedna od prvih — tehnički i stručno bolje organizovanih — u Bosanskoj krajini bila je Vojnotehnička radionica u Drvaru. Osposobljavanje ove radionice u prostorijama ranijeg šumskog preduzeća A. D. »Šipad« počelo je odmah, po oslobođenju Drvara, 27. jula 1941. godine, da bi već u prvoj dekadi augusta počela proizvodnja ručnih bombi nazvanih »role«, izrađivanih od vodovodnih cevi. Brzo osposobljavanje Vojnotehničke radionice u Drvaru moglo je da bude ostvareno zahvaljujući sposobnim

majstorima koji su do rata radili u drvarskim preduzećima, a i sačuvanim mašinama i najneophodnijim sirovinama za izradu bombi. Osposobljavanju radionice i njenom uspješnom radu znatno je pridonio stari predratni majstor i komunista Miloš Bauk, koji će, isprobavajući izrađeni minobacač, radi sigurnosti boraca koji će njime rukovati, kasnije i poginuti.⁸

Već od ljeta 1941. u ustaničkim žarištima širom zemlje počele su da rade desetine vojnotehničkih radionica manjeg ili većeg kapaciteta i značaja.⁹ U nekim od ovih radionica izrađeni su jedinstveni primjerci naoružanja, na primjer, top »mužar«, koji je u Podgrmeču izradio majstor Božo Majkić, top »jarac«, koji je u banijskom selu Mali Gradac izradio Simo Jednak i tehnički najdoteraniji koji su u Vojnotehničkoj radionici u Turjaku 1942. godine izradili slovenački majstori.¹⁰

Najznačajniju ulogu u snabdijevanju jedinica NOV i POJ odigrala je 1941. godine, u većem dijelu zemlje, Fabrika oružja i municije u Užicu (danas Titovo Užice — prim, autora). Odmah poslije oslobođenja grada, 24. septembra 1941. godine, fabrika je počela ponovo proizvoditi oružje i municiju. Za jedinice NOV i POJ intenzivno je radila do 29. novembra 1941. godine. I pored zastarjelosti mašina i oskudice u sirovinama, Prva partizanska fabrika oružja i municije, radeći bez zastoja u tri smjene, uspjela je da brzo postigne punu proizvodnju. Proizvedeno naoružanje i municija slati su jedinicama NOV i POJ u Srbiji, Crnoj Gori i istočnoj Bosni. Uz redovnu proizvodnju fabrika je i oprav-

⁸ Slavica Nikola, n. d., str. 1223.

⁹ Prema podacima Slavice Nikole u citiranom članku, u jesen 1943. godine radile su na oslobođenoj teritoriji širom Jugoslavije 123 vojnotehničke radionice.

¹⁰ Slavica Nikola, n. d., str. 1225 i 1226.

ljala partizansko naoružanje, pa je u toku svoga rada popravila oko 4.500 pušaka i oko 300 puškomintraljeza.¹¹

FORMIRANJE VOJNOTEHNIČKE RADIONICE OPERATIVNOG ŠTABA NOV I POJ U LJUBIJI

U proljeće i ljeto 1942. godine, uporedo sa sazrijevanjem ustanka i organizacionim učvršćivanjem narodnooslobodilačkog pokreta u centralnim dijelovima Jugoslavije: Bosanskoj krajini, Baniji, Kordunu, Lici i Dalmaciji, unapređivani su rad i proizvodnja u više vojnotehničkih radionica. U to vrijeme biće formirana i Vojnotehnička radionica Operativnog štaba NOV i POJ za Bosansku krajinu, kasnije Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ kojoj posvećujemo ovaj prilog.

Poslije prvog pucnja u Bosanskoj krajini nije trebalo dugo čekati pa da se Krajišnici uključe masovno u borbu. Nije bilo malo onih sela u kojima nije bilo ni jednog jedinog protivnika.

Masovni ustanak koji je u ljeto i jesen 1941, nosio i elemente stihije, naporima komunista organizaciono je sređen i politički usmjeren u pravcu narodnooslobodilačke borbe svih naroda koji tu žive. U oktobru i novembru 1941. godine formirana su tri snažna krajiška NOP odreda sa širokom i dobro organizovanom oslobođenom teritorijom. Masovni priliv boraca usloviće formiranje pet odreda u Bosanskoj krajini, krajem 1941. i početkom 1942. godine, u kojima je bilo oko 9.000 naoružanih boraca.¹² Za teritoriju, koju su pokrivali odredi, formirani su okružni komiteti KPJ.

¹¹ S. Kaloček, »Prva partizanska fabrika oružja i municije«, *Vojnotehnički glasnik* br. 12, Beograd, 1961. *Zbornik NOR*, t. II, knj. 2, dok. 21, str. 67—68.

¹² Uporediti, dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967, str. 403.

U proljeće 1942. okupator i njegovi saradnici držali su samo gradove i nekoliko važnijih komunikacija. Sve ostalo područje Krajine bilo je oslobođeno. Okupatorova teritorija bila je samo ona koja je žicom opasana, a van tih ograda odvijao se novi život, sa novim ciljevima za koje su se borili, kako oni najsposobniji tako i žene, starci, pa i djeca. Na oslobođenoj teritoriji uspješno su radili organi narodne vlasti. U znatnom broju krajiških sela intenzivno su radile partijske ćelije i skojevske grupe. Aktivnost na kulturno-prosvjetnom, političkom i privrednom planu je bila vrlo živa.

Svakako da će razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na ovim područjima izazvati sve jače napade neprijatelja na oslobođenu teritoriju. Njegovi ispadi iz uporišta i organizovane akcije partizana usloviće stalne borbe, naročito na važnijim pravcima i komunikacijama. Zbog svakodnevne upotrebe partizansko naoružanje zahtijevalo je određenu njegu, a u nekim slučajevima i opravku. Vrlo brzo se osjetila potreba i za izradom nekih vrsta ubojitih sredstava, do kojih se nije moglo doći ni u situacijama kad su partizani razoružavali kompletne neprijateljske jedinice ili ulazili u neprijateljska uporišta. Za opravku većih količina oružja i za izradu potrebnih ubojitih sredstava bile su neophodne, kadrovski i mašinski, jače radionice od onih koje su postojale.

Uslovi za formiranje ovakvih radionica pojavili su se poslije više krupnih pobjeda koje su u proljeće 1942. godine izvojevali krajiški partizani, na prvom mjestu oslobođenjem industrijskog centra Ljubije, 17. maja. Dan ranije bio je oslobođen i Prijedor.¹³

U ovome je posebnu ulogu imala Ljubija kojoj su i Nijemci posvećivali posebnu pažnju. Odmah po ulasku u ovo krajiško mjesto oni su uložili posebne napore da se obnovi rad ljubijskog rudnika

¹³ Zbornik NOR, IV/5, dok. 19, str. 60.

i povećá proizvodnja željezne rude.¹⁴ Radi nesmetane eksploatacije ljubijske rude, njemački okupator i ustaše napravili su od Ljubije jedno od jačih uporišta.

Ulaskom jedinica NOV i POJ u Prijedor i Ljubiju i silaskom partizana u šira, ravničarska područja u dolini Sane i na značajnije pravce, kakav je bio Banjaluka—Bosanski Novi—Zagreb, stvoreni su novi uslovi ratovanja protiv neprijatelja. Ranije, kad su partizanske jedinice bile prisiljene da štite pojedina područja i da sela brane od ispada okupatora i kvislinga, odbrambene akcije su uglavnom izvođene u teže prohodnim područjima. Ovdje u širim ravničarskim i otvorenim prostorima, sa veoma značajnim komunikacijama, odbrana je morala da poprima drugi oblik, da bude što je moguće više osigurana i zaštićena ne samo živom silom već i drugim sredstvima, na prvom mjestu minsko-eksplozivnim sredstvima u vidu minskih polja. Potrebna za minama uslovlila je i traženje rešenja da se i one počnu praviti u našim radionicama. U tu svrhu, pored odgovarajućih radionica, bio je neophodan, prije svega, eksploziv, i to u većim količinama.¹⁵ Zato je 27. maja 1942. godine, Operativni štab za Bosansku krajinu neposredno poslije silaska partizana u prostore između Kozare i Podgrmeča, izdao naređenje svim potčinjenim jedinicama da prikupljaju sve neeksplodirane bombe, kao i druge vrste eksploziva na oslobođenoj ili poluoslobođenoj teritoriji Krajine. Uz ovu naredbu, štabovi krajiških NOP odreda posebno su podvukli potčinjenim jedinicama da za ovaj posao odaberu ljude koji su upućeni u rad sa eksplozivom i preporučili im opreznost

¹⁴ Uporediti, dr Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975, str. 111—112.

¹⁵ Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd (skraćeno Arhiv VII), k-1706, 18/2—3, Štab 5. KNO partizanskog odreda broj 237 od 1. juna 1942. godine, Naredba Operativnog štaba NOP odreda za Bosansku krajinu, br. 56, od 27. maja 1942; k-1707, 2/1—5 br. 258, od 3. juna i k-1707, 12/1—5, br. 271, od 8. juna 1942.

pri otkrivanju, demontiranju i transportu neeksplo-
diranih ubojitih tijela. Slična naređenja dobili su
komandanti opština i organi narodne vlasti u oslo-
bodenim selima.¹⁶

Uz ovu prvu i najneophodniju fazu pripremnih
poslova počeli su i poslovi na osposobljavanju jedne
od vojnotehničkih radionica za krupnije poslove,
posebno za izradu mina. Izbor je pao na oslobo-
đenu Ljubiju koja je pružala najbolje uslove u kad-
rovskom, tehničkom i sirovinskom pogledu. Odmah
po ulasku partizana u Ljubiju počele su pripreme
za pokretanje u rad Vojnotehničke radionice.

Po zadatku Operativnog štaba za Bosansku kra-
jinu, 20. maja, u Ljubiju je stigao inž. Mile Ljubičić
sa zadatkom da kao stručnjak rukovodi organizo-
vanjem rada u radionici. Komisija, kojom je ruko-
vodio Mile Ljubičić, ispitala je stanje u rudničkoj
radionici za preradu metala, u stolarskoj radionici,
električnoj centrali i magazinu rudnika. Komisija
je konstatovala da je radionica dosta moderno ure-
đena i prostrana. U radionici je bio najveći broj ma-
šina za rendisanje, dok je bilo manje strugova koji
su bili najpotrebniji za rad u takvim radionicama.
Bila je samo jedna mašina glodalica, i to starijeg
tipa i bez noževa za glodanje. Nađena su i dva elek-
trična aparata za zavarivanje i jedan autogeni apa-
rat, ali sa vrlo malom rezervom kiseonika. Rud-
nička centrala nije radila zbog oskudice uglja, pa
se za pogon i osvetljenje koristio dizel-motor od
60 konjskih snaga. Rezervi nafte bilo je toliko da
bi motor mogao da radi godinu dana. Livnica je
raspolagala jednom starom kupolnom peći kapaci-
teta oko 1.000 kg. Rezervi koksa bilo je* za oko 15

¹⁶ Arhiv VII, k-1707, 134—5, Naređenje štaba 5.
KNOP odreda, br. 263, od 8. juna 1942, k-1707, reg. br.
16/1—5 i 17/1—5, Naređenje Štaba 2. bataljona 5. KNOP
odreda, br. 273. i 274, od 9. juna 1942; k-1706, 33/1-4, Pi-
smo štaba 5. KNOP odreda od 3. jula 1942.

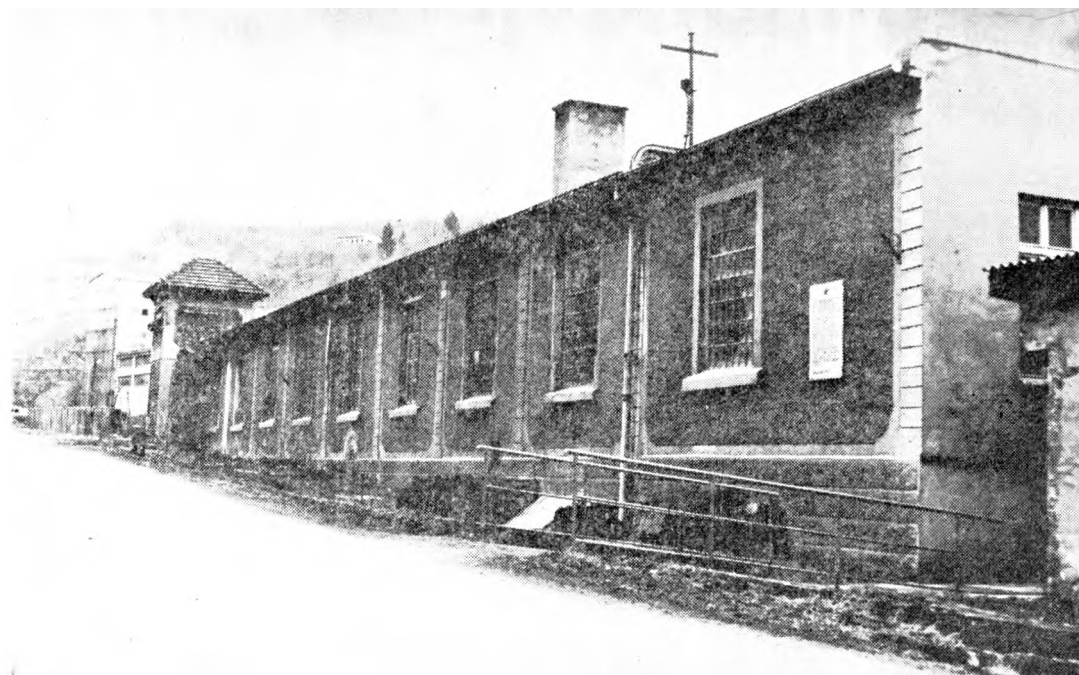
lijevanja. U magazinima je nađeno i raznovrsnog tehničkog materijala.¹⁷

Istog dana održan je partijski sastanak komunistički u Ljubiji, kome je prisustvovao i sekretar Oblasnog komiteta KPJ Đuro Pucar Stari. Stručna komisija, koja je pregledala stanje radionica, iznijela je svoje mišljenje o mogućnostima buduće radionice Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Konstatovano je da radionica može da izrađuje i komplikovanije metalne proizvode, ali u ograničenim količinama. Da bi se ostvarila serijska proizvodnja, moralo se na postojećim tokarskim klupama raditi u tri smjene, a izrada livenih predmeta, zbog malog kapaciteta livnice, morala se svesti na najmanju mjeru. Konstatovano je da je veliki broj radnika ostao u Ljubiji poslije povlačenja neprijatelja, da su svi spremni da sarađuju sa narodnooslobodilačkim pokretom, neki i da se uključe u borbu protiv okupatora. U vezi s tim donesena je odluka da se radnici odmah pozovu na rad. Izrađen je plan rada koji je imao sljedeće elemente: izrada ručnih bombi tipa »kragujevki«, izrada malih minobacača i mina za njih, izrada nagaznih mina za rušenje cesta i željezničkih pruga.

Pored ovog bili su predviđeni vanserijski poslovi: izrada jednog oklopnog automobila, izrada petokrakih zvijezda, izrada protivavionskih postolja za teške mitraljeze i nišanskih sprava za gađanje aviona, izrada pokretnih dezinsektora.

Uz ove poslove radionica je dobila zadatak i da opravla neispravno oružje područnih jedinica NOV i POJ, da puni akumulatore, postavlja telefonske veze prema Prijedoru i da proširi mašinski i proizvodni kapacitet radionice. Same potrebe naknadno su dopunile plan u koji su uneseni i zadaci: izrada avionskih bombi, opravka oštećenog aviona

¹⁷ Arhiv VII, k-163, 5—1/2—4, Izvještaj Luke (Jaša Raj ter) i Mile (Ljubičić) iz Lj ubije Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu, od 31. maja 1942, sjećanje Mile Ljubičića kod autora, str. 16—24; sjećanje Đorđa Bujaka, kod autora, str. 21—30.

Radionica u Ljubiji

koji je zaplijenjen u Prijedoru i izrada anodnih baterija.¹⁸

U zoru drugog dana pozvani su svi radnici koji su ostali u Ljubiji. Poslije uvodnog razgovora prešlo se na rad. Težište rada bilo je usmjereno na izradu oklopnog automobila, avionskih bombi, opravku oštećenog aviona, izradu dezinfektora i petokraka. Do 10. juna, kada će neprijatelj ponovo ući u Ljubiju, proizvedeno je više od 125 avionskih bombi od po 7 kg i nekoliko velikih od oko 50 kg. Bombe bačene iz prvih partizanskih aviona Rudija Čajaveca i Franje Kluza, krajem maja i početkom juna 1942, na neprijateljske kolone na krajiškim cestama i uporištima u Banjaluci, Bosanskoj Dubici i Bosanskom Novom, imale su, pored razornog, i snažan moralni efekat. One su zastrašujuće djelovale na neprijateljsku vojsku, a stanovništvu ovih gradova i mjesta pojačavali vjeru u narodnooslobodilački pokret (NOP) i narodnooslobodilačku vojsku (NOV).

Nakon detaljnih ispitivanja i korekcija počela je proizvodnja takvih mina koje pri aktiviranju upaljača eksplodiraju već poslije nekoliko sekundi, odnosno poslije prolaska sigurnosnog vagona natovarenog pijeskom, koji je neprijatelj običavao da gura ispred lokomotive. Odmah je počela i proizvodnja protivtenkovskih mina. Izrađeno je i nekoliko hiljada crvenih petokraka od metala koje su dodijeljene partizanskim jedinicama. Uporedo s ovim serijskim zadacima radilo se i na opravci oružja, prevoznih sredstava i drugog što je bilo potrebno vojsci i narodu.

Zamišljena serijska proizvodnja naoružanja i municije nije bila ostvarena do povratka neprijatelja u Ljubiju. Model malog minobacača, po uzoru na drvarski minobacač, bio je već završen i ispitivao se. Bile su gotove i skice za mine i drveni modeli za livenje, ali proizvodnja ovih mina nije do 10.

¹⁸ Arhiv VII, k-163, reg. br. 5—1/4, Izvještaj Jaše Rajtera i Mile Ljubičica od 31. maja, Mile Ljubičić, sjećanje, str. 17—24.

juna bila usvojena. Pripremljeno je odlijevanje odljevaka ručnih bombi, ali ni njihova proizvodnja nije još počela. Uspješno se radilo na pripremama za proizvodnju postolja za protivavionske mitraljeze. Bili su dovršeni pokusni primjerci anodnih baterija. Bila je u punom jeku izrada svih sprava i alata za punjenje čaura.¹⁹

Ipak, na temelju sačuvanih izvora dobija se utisak da radionica nije iskoristila do maksimuma sve kadrovske i tehničke mogućnosti da bi se osvojila proizvodnja onih artikala koje je trebalo proizvoditi serijski. Izuzetak predstavljaju avionske bombe i petokrake. Suviše se vremena, materijala i snaga utrošilo na osposobljavanje vanserijskih oruđa, kao što je bio oklopni kamion, oštećeni avion, kojđ je zaplijenjen prilikom oslobođenja Prijedora, zatim izrada petokraka, što je mogao raditi svaki borac itd. Ovome su doprinijela i nastojanja stručnjaka u radionici da prototipove i modele planiranih serijskih proizvoda što je moguće više usavrše.

Ova nastojanja i orijentacija ka vanserijskim proizvodima i što savršenijim modelima serijskih proizvoda bili su rezultat zanosa koji je nastupio poslije oslobođenja Prijedora i silaska u predjele između Banjaluke i Bosanskog Novog, i ubjeđenja da je neprijatelj na duže vrijeme istisnut iz tih krajeva. Djelimično ovakvoj proizvodnoj orijentaciji, prve Vojnotehničke radionice Operativnog štaba za Bosansku krajinu pridonijeli su uspjesi i rezultati borbi za oslobođenje Prijedora i drugih uporišta na prostoru između Kozare i Podgrmeča. Ogromni ratni plijen u naoružanju, puščanoj i drugoj municiji, u ovim borbama, doveo je do jednog stanja sigurnosti u pogledu snabdijevanja ovim važnim artiklima.

Veliki uspjesi i rezultati ovih borbi, uz niz drugih činilaca, doveli su do nedovoljne budnosti. Iako je Ljubija bila udaljena svega petnaestak kilometara, od jakih neprijateljskih uporišta, u njoj, kao

¹⁹ Mile Ljubičić, sjećanje, str. 20—24.

ni u Prijedoru, nije bilo potrebne gotovosti i budnosti u slučaju iznenadnog neprijateljskog napada. Već prvih dana po ulasku u Ljubiju govorilo se o mogućoj evakuaciji mašina i stručne radne snage dublje na oslobođenu teritoriju, ali nije bio izrađen čvrst i jasan plan te evakuacije. Preživjeli radnici iz Ljubije i učesnici narodnooslobodilačkog rata (NOR) sjećaju se da je za evakuaciju bilo na raspolaganju svega nekoliko časova. Mašine i stručnjake je trebalo izvlačiti u vrijeme kad su jake grupe neprijatelja nadirale od Banjaluke i Bosanskog Novog. Poseban problem predstavljale su konjske zaprege kojih je u samom mjestu bilo vrlo malo, a to je, na prvom mjestu, bilo angažovano u izvlačenju ranjenika. Radnici nisu bili obaviješteni o mogućnosti izvlačenja iz Ljubije, tako da ih je znatan broj ostao u mjestu i kasnije bio podvrgnut represalijama od strane neprijatelja.²⁰

Posljedica svega ovoga bila je djelimično uspješna evakuacija mašina, sirovina i stručne radne snage iz Ljubije. Povezana su tri struga, ali je zbog žurbe i pritiska neprijatelja izvučen samo jedan kompletan, dok su od dva druga bila izgubljena postolja. Pored strugova iznesena je blanjica, bušilica, mehanička testerà, brusilica za alat, jedna poljska kovačka vatra . . . Usljed žurbe nije uspjelo miniranje i rušenje postrojenja u električnoj centrali.²¹

Iz propusta učinjenih prilikom evakuacije mašina i ostalog iz Ljubije, izvučene su određene pouke. Odmah po stizanju mašina u mjesto Lušci Palanku, koja je bila mnogo bezbjednija nego ranije Ljubija, počelo se tražiti još sigurnije mjesto za stalni smještaj tih mašina i nastavak rada Vojnotehničke radionice Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Za vrijeme traženja sigurnijeg mjesta ma-

²⁰ Anton Fajfer, sjećanje kod autora, str. 24—26; Ante Vikić Tone, sjećanje kod autora, str. 1—7; Đorđe Bujak, sjećanje, str. 30—35.

²¹ Mile Ljubičić, sjećanje, str. 24.

šine nisu mirovale. Tako reći, i u pokretu one su radile. Ljubijski radnici, sa vrsnim majstorom Mirkom Praštalom iz Lušci Palanke, bez uzorka i ručnim radom, izradili su kompletan zatvarač za protivtenkovski top »škoda« kalibra 37 mm, koji je odlično funkcionisao.²²

NASTAVAK RADA VOJNOTEHNIČKE RADIONICE OPERATIVNOG ŠTABA ZA BOSANSKU KRAJINU

U vrijeme ofanzive na Kozaru, a pod pritiskom neprijatelja, Vojnotehnička radionica Operativnog štaba za Bosansku krajinu preselila se iz Ljubije i u toku ljeta i jeseni 1942. godine nastavila je još intenzivniji rad u šumi Suvajčini u Podgrmeču.

I pored velikih gubitaka i stradanja naroda na Kozari u vrijeme pomenute ofanzive, oslobodilački pokret u Krajini i dalje je bujao. Neprijateljske snage koje su učestvovala u višenedeljnoj bici na Kozari bile su toliko istrošene i zamorene da nisu mogle da nastave planirane ofanzivne operacije prema Podgrmeču. Nasuprot tome, snage NOV i POJ u Krajini i ostalim područjima iz dana u dan su brojčano jačale. U Krajini, Lici, Kordunu, Baniji, Dalmaciji, Gorskom kotaru, Slavoniji, Sloveniji i drugim oblastima, u ljeto i u jesen 1942, formiran je niz brigada NOV i POJ. Poslije formiranja 1. krajiške NOP brigade, 21. maja 1942, do kraja oktobra iste godine, samo u Krajini formirano je šest brigada. Jedinice NOV i POJ na čitavom ovom prostoru vodile su svakodnevne borbe protiv okupatora i njegovih saradnika. Operativna grupa proleterских brigada, sa Vrhovnim štabom i drugom Titom, izvršavala je svoj čuveni marš sa tromede Bosne, Srbije i Crne Gore prema Bosanskoj krajini.

²² Isto, str. 25.

Sve se ovo dešavalo u vrijeme kad su fašističke sile na svim svjetskim frontovima imale premoć i potiskivale Crvenu armiju i armije zapadnih saveznika. Na odlučujućem ratištu drugog svjetskog rata, istočnom bojištu, grupe njemačkih armija još su potiskivale snage Crvene armije prema Volgi i Staljingradu.

U takvim objektivno nepovoljnim uslovima sve se više osjećala neophodnost dobro organizovane i opremljene tehničke radionice. Zato su iskusni kadrovi Vojnotehničke radionice, koja se povukla iz Ljubije, uz punu podršku Operativnog štaba NOV i POJ za Bosansku krajinu, već u junu 1942, tražili pogodno mjesto za podizanje zgrada za radionice i istovremeno prikupljali nove mašine za njen rad.

Prilikom napada partizanskih snaga na uporište u Bosanskoj Krupi i njenog oslobođenja, 20. juna 1942. godine, u streljačkom stroju se našla i ekipa Vojnotehničke radionice, sa zadatkom da evakuiše nađene mašine, alate i sirovine. Ova ekipa je među prvima ušla u uporište i za vrijeme kratkog zadržavanja u njemu uspjela da nađe dosta tehničkog materijala, koji je zatim iz Bosanske Krupe odnesen u Podgrmeč. Od posebnog značaja bilo je nalaženje jednog modernog struga, u čemu je radionica oskudijevala. Iz krupskih trgovina iznesena je veća količina lovačkih kapisli koje će kasnije, u izradi serijskih ručnih bombi,²³ naći svoju pravu upotrebnu vrijednost. Neposredno poslije uspjele akcije na uporište u Bosanskoj Krupi, u oblasnom vojnom i partijskom rukovodstvu sazrelo je misao da se Vojnotehnička radionica smjesti u šumama na sjevernim padinama Grmeča u širem području Suvaje. Posljednjih dana juna, grupa, koju su sačinjavali sekretar Oblasnog komiteta KPJ Đuro Pucar Stari, komandant Operativnog štaba Košta Nađ, predstavnik NOO Suvaje Kajica Štrbac i rukovodilac radionice inženjer Mile Ljubičić Meho, služeći se pokretnim bosanskim konjima,

²³ Isto, str. 24.

izabrali su bližu lokaciju za radionicu u Međugorju, svega 20 kilometara od Bosanske Krupe,²⁴ najbližeg neprijateljskog uporišta.

Neposrednu pomoć u izgradnji baraka za smještaj radionice, kao i u njenom radu, trebalo je da pruži Narodnooslobodilački odbor (NOO) u Suvaji. Širu pomoć i podršku trebalo je da pruže organi narodne vlasti i narod koji je gotovo listom bio organizovan u raznim antifašističkim organizacijama. Direktno i najneposrednije bio je angažovan Kajića Štrbac, iz NOO u Donjoj Suvaji, posebno u periodu izgradnje prostorija za smještaj radionica.

Za privremeni smještaj graditelja i budućih radnika radionice izgrađene su provizorne kolibe od oblica i grana kakve su u ratu svakodnevno građene za smještaj ljudi kojima je neprijatelj popalio domove ili za zbrinjavanje izbjeglica. Prvo je iz Suvaje prevezena jedna veća brvnara i uz određena proširenja i prilagođavanja završena kao prva prostorija radionice.²⁵ Paralelno sa izgradnjom ove brvnare jedna ekipa radnika, sa seljacima iz okolnih sela, prevlačila je mašine iz Luči Palanke, dok su dvojica radnika, Jovo Dobrijević i Tone Fajfer, bili zaduženi da pripreme i organizuju prevoz lokomobile iz sela Srnetice. Uskoro je završeno sa montiranjem mašina: struga iz Ljubije, struga iz Bosanske Krupe, rendisaljke, mehaničke testere, brusilice za alat, električnog aparata za zavarivanje i dizel-motora za pogon. Poljska vatra postavljena je van zgrade. Do dolaska lokomobile iz Srnetice struju za pogon davaće dizel-motor.²⁶

Kada je Vojnotehnička radionica, krajem jula, počela da radi, situacija na frontovima prema neprijatelju nalagala je i određenu vrstu proizvodnje. Naime, po završetku velike neprijateljske ofanzive

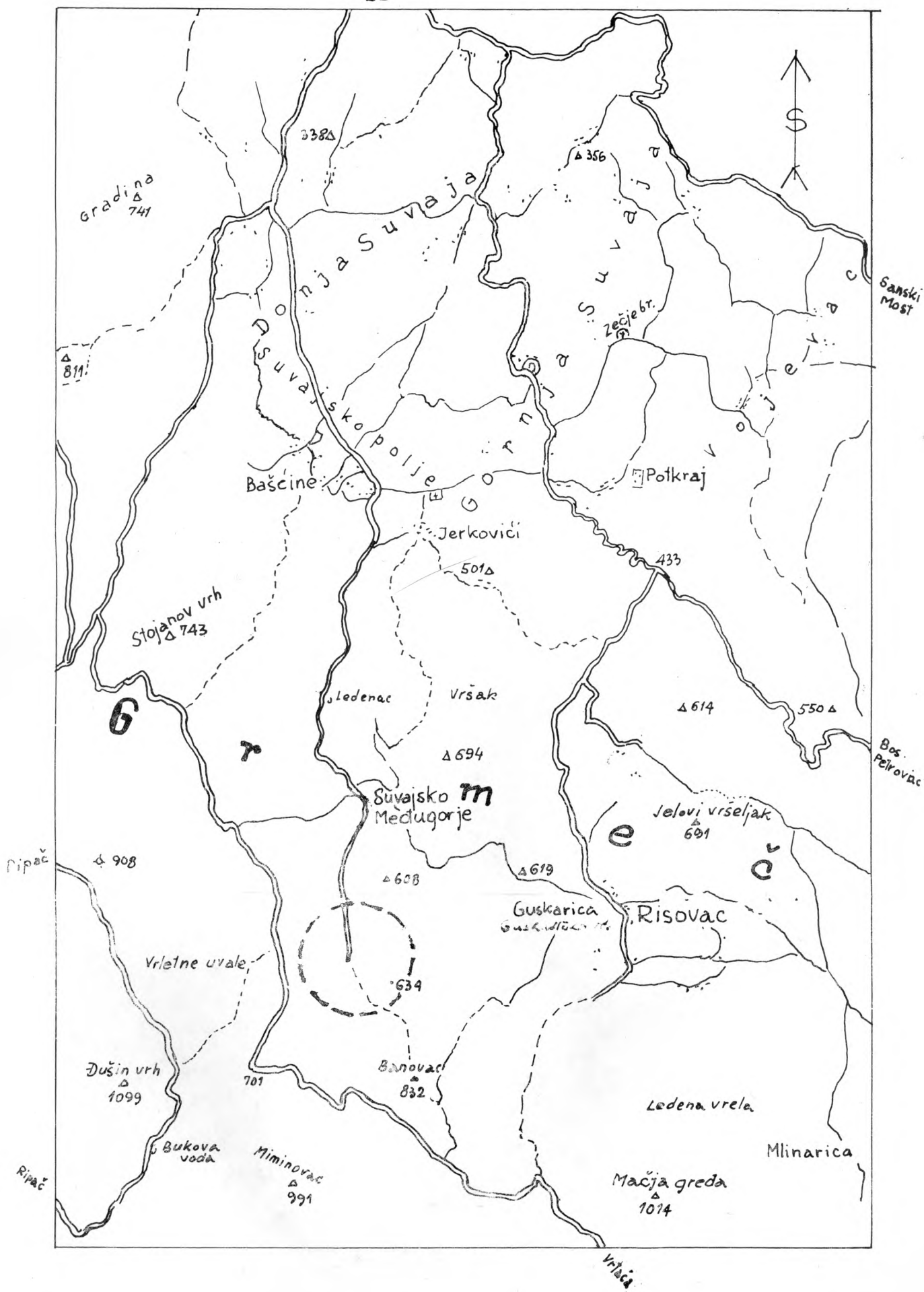
²⁴ Isto, str. 26; Đorđe Bujak, sjećanje, str. 37—38.

²⁵ Đorđe Bujak, sjećanje, str. 39.

²⁶ Arhiv VII, k-163, reg. br. 18—1/4, Izvještaj VT radionice Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu od 22. augusta 1942; Mile Ljubičić, sjećanje, str. 29; Đorđe Bujak, sjećanje, str. 40—42.

Šema lokacije VTR VŠ
kod Suvajskog Medugorja

Bos.
Krupa

ste za rušenje cesta i pruga.³⁰ Isto tako, na vijest da je početkom augusta 1942. jača grupacija tenkova prodrla prema selu Sasini, upravnik radionice Mile Ljubičić dao je inicijativu da se na tom pravcu, pored ostalog, hitno postave i minska polja.³¹

* * *

Kad je minula opasnost od jače neprijateljske ofanzive na oslobođenu teritoriju Podgrmeča, mogao se ponovo nastaviti rad na proširivanju radionice.

Jedan od važnijih zadataka bilo je puštanje u rad lokomobile. Kao što smo ranije rekli, lokomobila je u toku jula prevezena iz Srnetice u Međugorje. Za to vrijeme pogonsku snagu i osvjetljenje davao je jedan dizel-motor, ali je ta snaga bila suviše mala u odnosu na potrebe radionice. Prevoz lokomobile pomoću konjske, volovske, a često i ljudske snage, kroz krajiška bespuća, na udaljenost od oko 70 kilometara, trajao je desetak dana i nailazio na mnoge opasnosti. Poseban problem su predstavljali porušeni mostovi i velike uzbrdice, odnosno nizbrdice. Zahvaljujući snalažljivosti rukovodilaca ovog transporta Jove Dobrijevića i Tone Fajfera, kao i urođenoj vještini mještana, prevoz lokomobile je uspješno napredovao. Nakon desetak dana ona je bila u Međugorju, a jedini problem bio je nedostatak glavnog pogonskog remena, koji je bilo nemoguće naći na oslobođenoj teritoriji. Rješenje je nađeno na taj način što je umjesto remena upotrebi jeno vatrogasno crijevo — napravljeno od konoplje. Klizanje i preskakanje ovog remena, na suhim osovinama točkova riješeno je

³⁰ Arhiv VII, k-163, reg. br. 8/15, Izvještaj VT radionice u Međugorju, od 27. augusta 1942, Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu.

³¹ Arhiv VII, k-163, reg. br. 19/4, Pismo VT radionice iz Međugorja, od 22. augusta 1942, Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu.

na taj način što je montirana posuda sa vodom iz koje je remen stalno zalijevan mlazom vode.³²

U drugoj polovini augusta, uz ranije montiranu veliku brvnaru u koju je bila smještena radionica, podignute su nove zgrade od drveta. Prema izvještaju od 22. augusta 1942. godine, već tada je u radionici radilo 28 radnika, od kojih 23 zanatlije, dva ložača, dva učenika i jedan inženjer. Pored ovih, za radionicu je bilo angažovano, šest partizana-stražara i jedna kuvarica. Da bi se postojeće mašine što bolje iskoristile počelo se raditi u dvije smjene, uz jednočasovnu pauzu. Prva smjena radila je od 7 do 18, a druga od 20 do 05 časova izjutra. Do 22. augusta uz intenzivnu proizvodnju nagaznih mina radnici Vojnotehničke radionice izvršili su veće ili manje opravke na 60 pušaka i 15 puškomitraljeza. Prepravljeno je i osposobljeno 10 mina za minobacače; napravljeno je devet konjskih samara za prenos minobacača ili topova, a popravljen je i veći broj vršalica za žito itd.

Iako je radionica još bila u fazi formiranja i izgradnje partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad u kolektivu bio je vrlo dobro organizovan. Među radnicima je radila partijska i skojevska organizacija, a redovno su održavani radni i vaspitni sastanci, drugarske zabavne večeri itd.³³

Sredinom augusta radionica je dobila novi kontingent reproduktivnog materijala i sirovina iz Livna, koje su tih dana oslobodile jedinice NOV i POJ. Ovaj materijal preuzeo je u Livnu rukovodilac radionice inž. Mile Ljubičić. Od presudnog značaja za unapređenje radionice u Medugorju bilo je pokretanje u rad ljevaonice u Drvaru. Prilikom povlačenja Talijana iz Drvara, u septembru 1941. godine, ljevaonica u Drvaru je ostala gotovo neoštećena. Za njeno puštanje u pogon nedostajao je samo je-

³² Tone Fajfer, sjećanje, str. 1—9; Đorđe Bujak, sjećanje, str. 43—44.

³³ Arhiv VII, k-163, reg. br. 18-1/4, Izvještaj VT radionice u Medugorju, od 22. augusta 1942, Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu.

dan motor — za pogon ventilatora kupolne peći. Na skladištu je ostao jedan vagon koksa, a moglo se naći i drugih materijala za rad ljevaonice. Inicijativa inženjera Ljubičića prihvaćena je u Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu i odmah je počelo osposobljavanje ljevaonice zarad. Povoljna okolnost je bila i u tome što se u Drvaru moglo naći dovoljno stručnih kadrova za ovaj posao. Za rukovodioca ljevaonice postavljen je Vojin Bjelajac. Prikupljeno je dvadesetak stručnih radnika, pretežno starijih muškaraca, jer su mlađi već bili u jedinicama NOV i POJ. Prihvaćen je Ljubičićev prijedlog da se serijski lijevaju tijela za ručne bombe i za minobacačke mine kalibra 81 mm, u kojima se posebno oskudijevalo u jedinicama NOV i POJ. Uporedo uz osposobljavanje ljevaonice počela je izrada modela za odlivke ovih vrsta proizvoda. Ljubičić je, ovom prilikom, sa grupom radnika pretražio zgarište drvarskih preduzeća i uspio da od nekoliko komada uništenih i spaljenih strugova osposobi jedan, koji je kasnije prebačen u Međugorje i korišten za obradu odlivaka, zajedno sa strugovima iz Ljubije i Bosanske Krupe, koji su već ranije bili u pogonu. Isto tako osposobljena je jedna blanjalica koja je prenesena u radionicu. Donošenjem struga i blanjalice iz Drvara i, naročito, otvaranjem Mvnice stvoreni su povoljniji uslovi za serijsku proizvodnju u radionici u Međugorju.³⁴ Krajem augusta 1942. godine jedinice NOV vodile su borbe širom Krajine. Ove borbe su značile uvod u jesenju bitku čiji će rezultat biti stvaranje velike slobodne teritorije, kasnije poznate pod imenom »Bihaćka republika«. U borbama NOV i POJ posebno se osjećala nestašica mina za minobacače i ručnih bombi. Stoga je Operativni štab za Bosansku krajinu zahtijevao da radionica što masovnije proizvodi ovu vrstu ubojitih materijala.³⁵ Realno je

³⁴ Isto; Mile Ljubičić, sjećanje, str. 37—39.

³⁵ Arhiv VII, k-163, reg. br. 21/4, Naređenje Operativnog štaba NOP odreda za Bosansku krajinu, br. 395 od 27. augusta 1942, VT radionici.

bilo očekivati da će proizvodnja mina za minobacače i ručnih bombi biti znatno povećana upravo zahvaljujući puštanju u rad ljevaonice, koja je, prema programu, trebalo da sedmično daje i do dvije hiljade odlivaka. Stoga je od tada glavni zadatak radnika Vojnotehničke radionice u Međugorju trebalo da bude obrada odlivaka lijevanih u Drvaru.³⁶ Organizacione i tehničke mogućnosti radionice obećavale su povećanje proizvodnje glavnih proizvoda radionice. Svi osnovni poslovi oko smještaja i montiranja radionice privođeni su kraju. Krajem augusta uz radionicu je radila pilana, koja je dnevno mogla da ispila oko 120 komada dasaka standardne dužine.³⁷

U izvještaju upravnika radionice Operativnom štabu za Bosansku krajinu javljeno je 27. augusta da je prestala proizvodnja ručnih bombi od vodovodnih cijevi i da se stručnjaci i mašine uključuju u serijsku proizvodnju ručnih bombi iz drvarske livnice.³⁸ U istom izvještaju zamoljen je Operativni štab za Bosansku krajinu da se preko organa vlasti i vojnopozadinskih organa omogući da popravke poljoprivrednih alata i mašina, posebno vršalice, ubuduće vrše seoski majstori, kako bi se radionica, rasterećena ovih poslova, mogla još više orijentisati na osnovnu proizvodnju. Samo u ljetnoj sezoni radionica je popravljala po 35 vršalice, na čemu je bio angažovan znatan broj radnika.³⁹

Isto tako, traženo je da se pilana radionice oslobodi od davanja dasaka i druge rezane građe za potrebe Centralne bolnice u Grmeču i drugih vojnih ustanova koje su bile u izgradnji na širem prostoru Grmeča. Prema navodima rukovodstva radionice, i

³⁶ Mile Ljubičić, sjećanje, str. 40.

³⁷ Isto, str. 33—40. i dokumenat: Arhiv NOR br. reg. 18-1/4, k-163: Izvještaj Radionice Operativnom štabu NOV i POJ za Bosansku krajinu od 22. augusta 1942.

³⁸ Arhiv VII, k-163, reg. br. 3/15, Izvještaj VT radionice, od 27. augusta, Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu.

³⁹ Isto.

pilana bi svoje kapacitete morala usredsrediti na dograđivanje i proširivanje radioničkog prostora, konkretno na dovršavanje zgrade za stanovanje i smještaj stražara, zatim za izradu magazina za eksploziv i ostalu ubojitu opremu, kao i za izgradnju tri manje zgrade za prostorije za zavarivanje, za kovačnicu i stolarsku radionicu.⁴⁰ Ovaj izvještaj i sjećanje učesnika o radu radionice potvrđuju činjenice da je u toku septembra nastavljen intenzivan rad na proširivanju korisnog prostora radionice i njenom kadrovskom i opštem jačanju, što je u toku septembra i u prvoj polovini oktobra bilo završeno. Iz drvarske ljevaonice počele su redovno pristizati predviđene količine odlivaka od kojih su izrađivane ručne bombe i minobacačke mine.

PROŠIRIVANJE I UNAPREĐIVANJE POSLOVA VOJNOTEHNIČKE RADIONICE POD NEPOSRED- NIM RUKOVOĐENJEM VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ

Na proširivanje i unapređivanje rada Vojnotehničke radionice Operativnog štaba NOV i POJ za Bosansku krajinu u jesen 1942. godine uticale su krupne pobjede NOV i POJ i jačanje oslobodilačkog pokreta širom Jugoslavije. Grupa operativnih proleterskih brigada odmah po stizanju u Krajinu, pod rukovodstvom Vrhovnog štaba, sa krajiškim i hrvatskim jedinicama, razvila je snažne operacije, uništavajući neprijateljeva uporišta u ovim predjelima zemlje. U jeku ovih krupnih borbi obaveze i zadaci radionice su porasli. Ona je po potrebi popravljala naoružanje svih jedinica koje su se borile na tlu Krajine pa i šire. Isto tako ubojite materijale, koje je ona proizvodila, koristile su te jedinice. Tako je ona po svojim obavezama, a i po zadacima, prevazilazila okvire Krajine i postajala

⁴⁰ Isto, str. 2.

sve više opštejugoslovenska vojnoproizvodna institucija.

Procenjujući ulogu i značaj ove radionice, Vrhovni štab NOV i POJ, odmah po dolasku u Krajinu, posvetio joj je posebnu pažnju. Članovi Vrhovnog štaba i štabova proletherskih jedinica nastojali su da pomognu radionici u svakom pogledu, posebno u kadrovskom smislu i u nabavci potrebnih sirovina. Rasporedom Vrhovnog štaba, 15. septembra je za komesara radionice došao Sreten Penezić, stari komunista i borac, koji je po zadatku partije radio i u partizanskoj fabrici oružja u Užicu 1941. godine.⁴¹

Od tada pa do kraja jeseni u radionicu će doći nekoliko stručnih radnika iz proletherskih jedinica i iz drugih krajeva zemlje, koji su ranije radili u fabrikama oružja.

Prvih dana novembra radionica je dopunjena novim mašinama i alatima, kao i sirovinama koje su zaplijenjene prilikom oslobođenja Bihaća, Bosanske Krupe i Cazina. U ovo vrijeme radionica je dostigla svoj najpotpuniji razvoj. U njoj je bilo angažovano oko 120 ljudi, računajući tu i vojno obezbeđenje koje je činila jedna desetina partizana. Bila je to, kako u sjećanjima piše komesar radionice Sreten Penezić, »...prava mala fabrika oružja«. U širem smislu, radionica je bila podijeljena u to-karsko-kovačko odjeljenje, te odjeljenje za punjenje bombi, nagaznih mina, granata i mina za minobacače, zatim odjeljenje za pogon mašina i odjeljenje za popravku oružja.⁴²

Neka odjeljenja bila su podijeljena na odsjeke. Najznačajniju ulogu igrao je mašinski odsjek u kome je radilo desetak mašina za obradu metala. Najviše je rađeno na obradi odlivaka za ručne bombe i mine. Odmah do mašinskog odsjeka, u jednoj

⁴¹ Arhiv VII, k-163, reg. br. 29/4, Izvještaj VT radionice, od 15. septembra 1942, Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu.

⁴² Mile Ljubičić, sjećanje, str. 41.

posebnoj zgradi, bio je smješten pogonski odsjek sa lokomobilom, koja je pokretala agregat za proizvodnju električne energije za pogon mašina, a takođe i za rasvjetu. Dalje u nizu zgrada bila je dograđena drvena prostorija za puškarski odsjek. U ovoj radionici je popravljano oružje, poljoprivredne alatke i sve drugo što je dolazilo na popravku u radionicu. U sklopu ovog odsjeka bilo je kovačko odjeljenje sa dva nakovnja i dva mjesta za zagrijavanje materijala. U krajnjoj zgradi bili su smješteni stolarski i limarski odsjek.

U posebnoj zgradi bile su prostorije za boravak ljudi, zatim uprava radionice i zgrada za smještaj drugih službi pri radionici. Nešto dublje u šumi, oko 120 metara od ovih zgrada, bio je smješten pirotehnički odsjek sa magazinima eksploziva i gotovih proizvoda. U ovoj radionici tijela bombi i mina punjena su eksplozivom.

Posebnu grupu u radionici činili su građevinski radnici koji su radili na pilani i do oktobra bili angažovani direktno na izgradnji pojedinih zgrada radionice. Grupa električara bavila se svim električarskim poslovima radionice.

Svakodnevne poslove snabdijevanja i materijalnog obezbjeđivanja radionice i radnika vodio je intendant radionice uz angažovanje šireg kruga odbornika iz Donje Suvaje i okolnih sela, omladine i naroda uopšte.

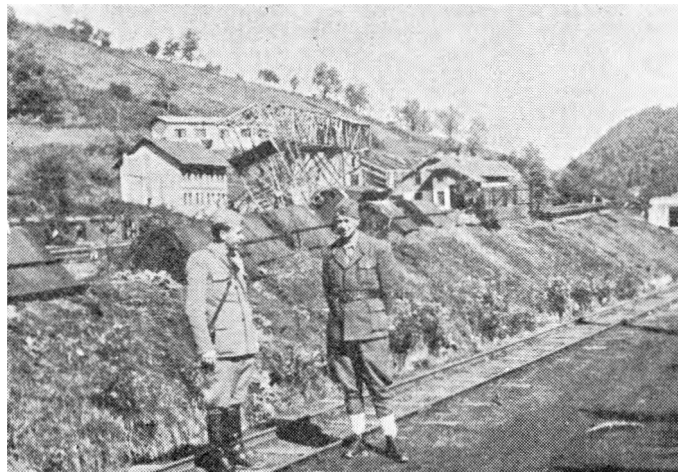
Desetina partizana, po tačno utvrđenom planu i programu, obezbjeđivala je radionicu danju i noću od eventualnog špijuniranja ili napada neprijatelja.⁴³ Život radnika i ostalog osoblja pri radionici bio je izvanredno organizovan. Radnici radionice činili su jednu četvu, a pojedina radna odjeljenja i odsjeci, vodove i desetine. Na taj način četa se, u slučaju potrebe, mogla svakog trenutka uključiti u odbranu svoje radionice. Pored partizanske desetine, koja je danju izviđala, a noću držala straže oko radionice, radnici su imali i lično naoružanje. Rad-

⁴³ Sreten Penezić, sjećanje, kod autora.

nici iz mašinskog, puškarskog i pirotehničkog odjeljenja bili su osposobljeni za najopasnije pirotehničke poslove i posebno za postavljanje mina.

Pri napadu jedinica NOV i POJ na Bihać učestvovala je i grupa radnika Vojnotehničke radionice pod rukovodstvom Voje Niketića. Ova grupa je sa borcima 2. krajiške NOU brigade stigla na vrijeme u tehničke radionice u gradu i osigurala svu tehniku i magacine od uništenja, a zatim iz njih iznijela sav potreban materijal.⁴⁴

Oslobodenjem Bihaća operacije naših jedinica prenesene su na područje Bosanskog Novog i Sanskog Mosta te su ponovo korištene grupe boraca iz ove radionice. U periodu priprema za napad na jaki neprijateljski garnizon u Bosanskom Novom, početkom novembra su izvedene akcije radi uništavanja isturenih otpora tačaka i uporišta. Jedno od veoma značajnih uporišta u to vrijeme bila je Ljubija, sa nizom isturenih otpornih tačaka. U tim us-

Šefket Maglajlić i Sveto Vukić u oslobođenoj Ljubiji

⁴⁴ Isto; Mile Ljubičić, sjećanje, str. 47.

lovima grupa boraca iz radionice, pod rukovodstvom Ivice Orlovca i uz pomoć Rudija Pintera, dobila je zadatak da uništi žičaru kod Ljubije radi ometanja izvoza rudače u Njemačku. Koristeći se sopstvenim minama, načinjenim od neeksplozivnih avionskih bombi, ova grupa onesposobila je žičaru za duži period.⁴⁵

U vrijeme napada na Bosanski Novi, 26. i 27. novembra 1942. godine, grupa boraca iz Vojnotehničke radionice, pod rukovodstvom upravnika radionice Mile Ljubičića, dobila je zadatak da sruši željeznički most na Uni. Međutim, uslijed jakog otpora posade koja je štitila most i pojačanja koje joj je stiglo, jedinice nisu uspjele da dopru do njega.⁴⁶

I kasnije, u januaru 1943. godine, u početku zimskih napada na oslobođenu teritoriju, grupe minera iz radionice dobijale su posebne i odgovorne zadatke.⁴⁷

Od oktobra je proizvodnja svedena na manji asortiman, ali je zato serijski proizvođen veći broj potrebnih artikala. Nastavljena je izrada nagaznih mina za tenkove, željezničke transporte i živu silu. Nagazne mine su radene na istom principu kao i ranije, od vodovodnih cijevi šireg profila, ali je obrada i tehnologija bila bolja i savršenija. Zahvaljujući tome, nagazne mine su bile po obimu manje, ali po dejstvu snažnije i sigurnije. Lakše su bile za postavljanje i maskiranje, a njihovo dejstvo je bilo snažnije. Do kraja januara 1943. godine proizvedeno je u Vojnotehničkoj radionici oko 600 nagaznih mina.⁴⁸

Najmasovniju i najvažniju proizvodnju do kraja septembra predstavljale su bombe.⁴⁹ Ove bombe

⁴⁵ Ivice Orlovac, sjećanje, kod autora.

⁴⁶ Mile Ljubičić, sjećanje, str. 47.

⁴⁷ Isto, str. 46.

⁴⁸ Isto, str. 41—42.

⁴⁹ Arhiv VII, k-10, reg. br. 16/1, Izvještaj Velimira Terzića vrhovnom komandantu NOV i POJ, drugu Titu, br. 88, od 18. januara 1943; Janko Poznanović, sjećanje, kod autora.

su i po svom obliku i po dejstvu ličile na one koje su ranije proizvođene u Vojnotehničkom zavodu u Kragujevcu i koje su borci od prvog dana prozvali »kragujevke«. Upaljač bombe upornim dotjerivanjem bio je usavršen i eksplozija je dolazila tačno prema utvrđenim proračunima. Radi što veće sigurnosti i bezbjednosti boraca, bombe su svakodnevno provjeravane, od proizvođača, na otvorenom poligonu u šumi nedaleko od radionice, i to bacanjem iz ruke.⁵⁰ Ovako izrađene i provjerene bombe, sa poklopcima na kojima je pisalo VTR OŠ, a kasnije VTR VŠ, pakovane su u posebne sanduke koje je za tu svrhu izrađivala stolarska radionica. Upakovane u sanduke, bombe su upućivane jedinicama NOV i POJ u Bosanskoj krajini, Baniji, Lici, Kordunu, Dalmaciji i u druge krajeve.⁵¹ Pored slanja gotovih bombi slati su i odlivci iz drvarske livnice u druge radionice, na primjer, u Vojnotehničku radionicu Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske u Bijelim Potocima.⁵² Prema sjećanjima radnika Vojnotehničke radionice u Podgrmeču i prema proračunima na temelju dobijenih količina odlivaka iz livnice u Drvaru, VT radionica u Podgrmeču je izrađivala sedmično od 500 do 1.000 bombi. U toku svoga šestomjesečnog rada radionica je proizvela oko 25.000 ručnih bombi.⁵³

Kako se sve više osjećala potreba za minobacačkim minama od 81 mm, pokušalo se serijskom proizvodnjom ublažiti taj nedostatak. Tijela za ove mine takođe su lijevana u Drvaru. Upravnik radionice Mile Ljubičić, u svom izvještaju Operativnom štabu, u programu rada predviđa da će radionica

⁵⁰ Janko Poznanović, sjećanje, str. 3—4.

⁵¹ Mile Ljubičić, sjećanje, str. 50; Janko Poznanović, sjećanje, str. 2—4.

“ Arhiv VII, k-163, reg. br. 3—1/15, Izvještaj Operativnog štaba NOP za Bosansku krajinu, br. 586, od 19. oktobra, Komandantu Vrhovnog štaba NOP i DVJ, drugu Titu.

⁵³ Janko Poznanović, sjećanje, str. 2; Đorđe Bujak, sjećanje.

izrađivati oko 150 ovakvih mina mjesečno.⁵⁴ Međutim, do realizacije ovog programa nikad nije došlo.

Rad na serijskoj proizvodnji ručnih bombi bio je sinhronizovan i tačno programiran. Tijela koja su pristizala iz Drvara dolazila su prvo u mašinsko odjeljenje gdje su najvažniju operaciju vršili metalostrugari. Druga grupa radnika je pripremala upaljače. Ovo je onda odlazilo u pirotehničko odjeljenje gdje su mine punjene. Poslije punjenja dolazile su na red određene kontrole, provjere i probe. Na kraju su pakovane i transportirane prema planu i zahtjevima nadležnih organa. Otpremanje i transport gotovih proizvoda nije bio ni lak ni jednostavan posao. Neposredno pred neprijateljsku zimsku ofanzivu radilo se na tome da se veća količina bombi otpremi čak jedinicama NOV i POJ u Sloveniji.⁵⁵

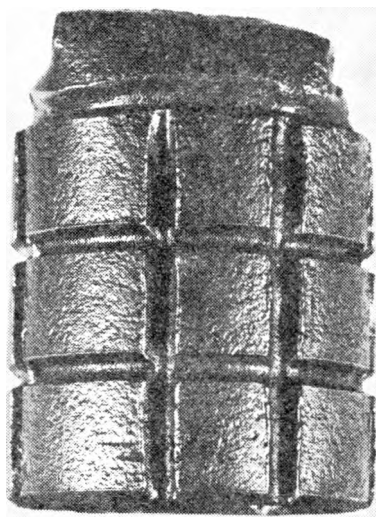
•k"ki

Veliki značaj radionice za gotovo cijelu oslobođenu teritoriju doveo je do određenih promjena u nadležnostima radionice i u planiranju i podjeli njenih proizvoda. Po dolasku Vrhovnog štaba u Krajinu, radionica se po prirodi svoga posla našla u žiži interesovanja Ekonomskog odsjeka Vrhovnog štaba koji je vodio opštu politiku iz oblasti snabdijevanja i tehničke opreme jedinica NOV i POJ. Ovo interesovanje za najveću i najproduktivniju vojnotehničku radionicu, poslije prve partizanske fabrike u Užicu, biće još snažnije poslije formiranja Sekcije za naoružanje pri Ekonomskom odsjeku VŠ NOV i POJ⁵⁶ Po prirodi svoje funkcije

⁵⁴ Arhiv VII, k-163 A, reg. br. 31/1 F-15, Izvještaj VT radionice, od 15. septembra 1942, Vrhovnom štabu NOP i DVJ.

⁵⁵ Arhiv VII, k-10, reg. br. 16/1, Pismo Velimira Terzića vrhovnom komandantu, drugu Titu, od 18. januara 1943.

⁵⁶ Arhiv VII, k-406, br. reg. 7/1—14, Pismo Ekonomskog odsjeka Vrhovnog štaba NOV i POJ, Štabu 1. bosanskog korpusa od 12. decembra 1942.

*Odlivci nareckane bombe izrađene u VT radionici
u Ljubiji*

Ekonomsko odjeljenje počelo se uključivati u poslove planiranja proizvodnje i podjele proizvedenog ubojitog materijala. Tako se Vojnotehnička radionica Operativnog štaba za Bosansku krajinu, u Podgrmeču, našla dvojno vezana sa Operativnim štabom i Ekonomskim odjeljenjem Vrhovnog štaba. Uslovi neprekidnih borbi, teškoće u vezama i potrebe za ubojitim materijalom doveli su do određenog nesklada u direktivama i programskim zahtjevima koje su ova dva organa upućivala radionici. U interesu što uspješnijeg rada radionice, Operativni štab NOP za Bosansku krajinu, u pismu koje je 14. oktobra upućeno vrhovnom komandantu drugu Titu, zatražio je da brigu o organizovanju rada Vojnotehničke radionice u Međugorju i o raspodjeli proizvedenog ubojitog materijala i dalje vodi taj štab. Kao razlog navode se teškoće koje izazivaju kontradiktorna naređenja pojedinih članova Vrhovnog štaba radionici u Međugorju. Kao konkretan primjer uzima se naređenje livnici u Drvaru da 2.000 odlivaka ručnih bombi i 500 odlivaka nagaznih mina uputi radionici u Lici, što nije bilo moguće izvršiti jer bi time automatski morao da prestane rad radionice u Međugorju. Operativni štab je zamolio Vrhovni štab NOV i POJ da sva naređenja u vezi sa proizvodnjom i podjelom izrađenih ubojitih materijala u radionici, kao i u vezi sa popravkom oružja, upućuje preko Operativnog štaba jer će na taj način poslovi u radionici teći brže i usklađeni je.⁵⁷

U ovo vrijeme Operativni štab je činio posebne napore da kadrovski i stručno ojača radionicu u Međugorju. Pored ostalog, upućeno je nekoliko pisama Vrhovnom štabu i područnim štabovima u susjednim oblastima u Hrvatskoj sa molbom da se u radionicu u Međugorje upute odgovarajući stručnjaci i majstori koji su ranije radili u ovak-

⁵⁷ Arhiv VII, k-163, br. reg. 33—1 F-15, Pismo Operativnog štaba NOP za Bosansku krajinu, br. 586, od 19. oktobra 1942, vrhovnom komandantu, drugu Titu.

vim i sličnim radionicama ili tvornicama.³⁸ Ova nastojanja su urodila plodom, i krajem 1942. godine u radionicu su došle desetine stručnih radnika i majstora iz raznih krajeva i jedinica NOV i POJ.⁵⁹

Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u ovo vrijeme i veliki uspjesi postignuti u oktobru i kasnije uslovljavali su još značajnije mjesto i funkciju ove radionice za cijelo oslobođeno područje »Bihaćke republike«. U takvim uslovima nastojanja Operativnog štaba da ova radionica ostane u njegovoj nadležnosti bilo je teško ostvariti. Vrhovni štab koji je rukovodio ovim krupnim operacijama često je bio upućen na hitne usluge radionice. Tako se dešavalo da se radionica morala preorijentirati na onu vrstu proizvoda koje je zahtijevala opšta situacija. Krajem oktobra, na primjer, Vrhovni štab je dao nalog da radionica posebnu pažnju posveti izradi mina za minobacače, koje su bile neophodne.⁶⁰

Izvojeване pobjede u jesen 1942. godine i formiranje korpusa, čime je prestala funkcija Operativnog štaba, riješili su ovaj problem dvojne veza-nosti Vojnotehničke radionice u Međugorju. Ona postaje radionica Vrhovnog štaba i radi pod neposrednim rukovodstvom Sekcije za naoružanje Ekonomskog odsjeka Vrhovnog štaba.⁶¹ Uporedo sa

³⁸ Arhiv VII, k-163, br. reg. 98-1/4, Pismo Operativnog štaba NOP odreda za Bosansku krajinu Vrhovnom štabu NOV i DVJ, Glavnom štabu Hrvatske, Štabu 1. operativne zone, Štabu 4. operativne zone, br. 584, od 19. oktobra 1942; uporediti dokumenta, k-163 A, br. reg. 30/15, k-163 A, br. reg. 32-1/15 d k-1468, br. reg. 16-1/5.

⁵⁹ Glavni štab Hrvatske uputio je na rad u VT radionicu u Međugorju, 5. novembra, petoricu stručnjaka, vidi Arhiv VII, k-163, reg. br. 6/6.

⁶⁰ Arhiv VII, k-163 A, br. reg. 17/15, Izvještaj VT radionice Operativnog štaba u Međugorju, od 24. oktobra 1942, Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu.

⁶¹ Arhiv VII, k-406, br. reg. 7/1-14, Pismo Ekonomskog odsjeka Vrhovnog štaba NOV i POJ, od 12. decembra, Štabu 1. bosanskog korpusa. Pored ostalog, u ovom pismu stoji: »Kako je formirana sekcija za naoružanje i ubojnu opremu pri ekonomskom otseku Vrhovnog štaba i

prelaskom svih vojnotehničkih radionica u nadležnost Ekonomskog odsjeka, u nadležnost njegove Sekcije za naoružanje prešle su sve rezerve zaplijenjene municije i svi magacini u kojima je ona čuvana. Planovi i programi rada, kao i unutrašnja organizacija, prihvatani su i odobravani u Sekciji za naoružanje. U decembru i početkom januara stručnjaci Sekcije za naoružanje Vrhovnog štaba obišli su pojedine radionice i učinili uvid u organizaciju rada i rezultate ovih radionica. Momčilo Poleksić, kao rukovodilac sekcije, izvršio je pregled stanja livnice u Drvaru i ustanovio da ona ne radi onoliko koliko bi mogla, s obzirom na stručne kadrove, kao i materijalne i sirovinske mogućnosti.⁶² Poleksić je došao do zaključka da u livnici nisu iskorišteni svi kapaciteti i naložio je da se iz Vojnotehničke radionice u Međugorju, za koju je radila livnica, pošalju stručni i odgovorni ljudi da bi u njoj pokrenuli intenzivniji rad.⁶³

Nastojanje članova Ekonomskog odsjeka Vrhovnog štaba da se rad ove radionice što više unaprijedi dalo je određene rezultate. Pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba Vojnotehnička radionica u Međugorju razvila je do krajnjih granica svoje mogućnosti i dala znatne rezultate. U tom vremenu nedeljna proizvodnja ručnih bombi

pod nadležnost iste potpale sve vojne radionice ratnog materijala i ubojne opreme, kao i svi magacini te vrste, pa i oni koji su potpadali pod pojedine štabove do sada... Sve opravke oružja i ubojne opreme u vojnim radionicama, kao i pojedine zahteve od iste odobrava ekonomski otsek Vrhovnog štaba.«

⁶² Arhiv VII, k-13, br. reg. 2—3, Izvještaj Ekonomskog odsjeka, br. 32, od 6. januara 1943, Vrhovnom štabu NOV i POJ.

⁶³ Isto. U ovom izvještaju pored ostalog stoji: »Predlažem da Vojnotehnička radionica iz Grmeča uputi za izvjesno vrijeme jednog svog stručnjaka majstora u livnicu, da bi isti bolje organizovao posao i povećao proizvodnju odljeva, jer proširavanjem radionica postoje potrebe i za većim brojem odljeva za ručne bombe.«

dostizala je i brojku od 1.000 komada.⁶⁴ Najveća je u to vrijeme bila proizvodnja nagaznih mina. Uz serijsku proizvodnju osnovnih proizvoda, radionica je uspješno radila na opravci lakog i teškog naoružanja i preradi artiljerijskih granata. Pored ovih poslova, izrađivana su i neka druga vanserijska sredstva koja su bila neophodna za borbu. U limarskom odjeljenju izrađivana su, na primjer, burad za dezinfekciju odjeće, kao i nekoliko vrsta sanitetskih instrumenata za potrebe vojnih i pozadinskih ambulanti i bolnica. U te svrhe u radionicu su slati medicinski stručnjaci i uzorci pojedinih medicinskih instrumenata.⁶⁵ Tako je samo jednom prilikom referent saniteta Vrhovnog štaba zatražio od radionice u Međugorju da izradi: 160 kutija za pakovanje sterilizovanih gaza, 10 pari turističkih čaša, 100 komada Kramerovih šina i 50 pinceta.⁶⁶ Pokušalo se sa izradom neke vrste bacača plamena na benzin, zatim je opravljen zaplijenjeni propagandni balon, koji je, kasnije, sa našim lecima upućen u pravcu neoslobođene teritorije.⁶⁷

I pored angažovanosti radnika na svakodnevnim zadacima, u punoj mjeri su se upražnjavale i ostale aktivnosti, partijsko-politički rad i zabavni

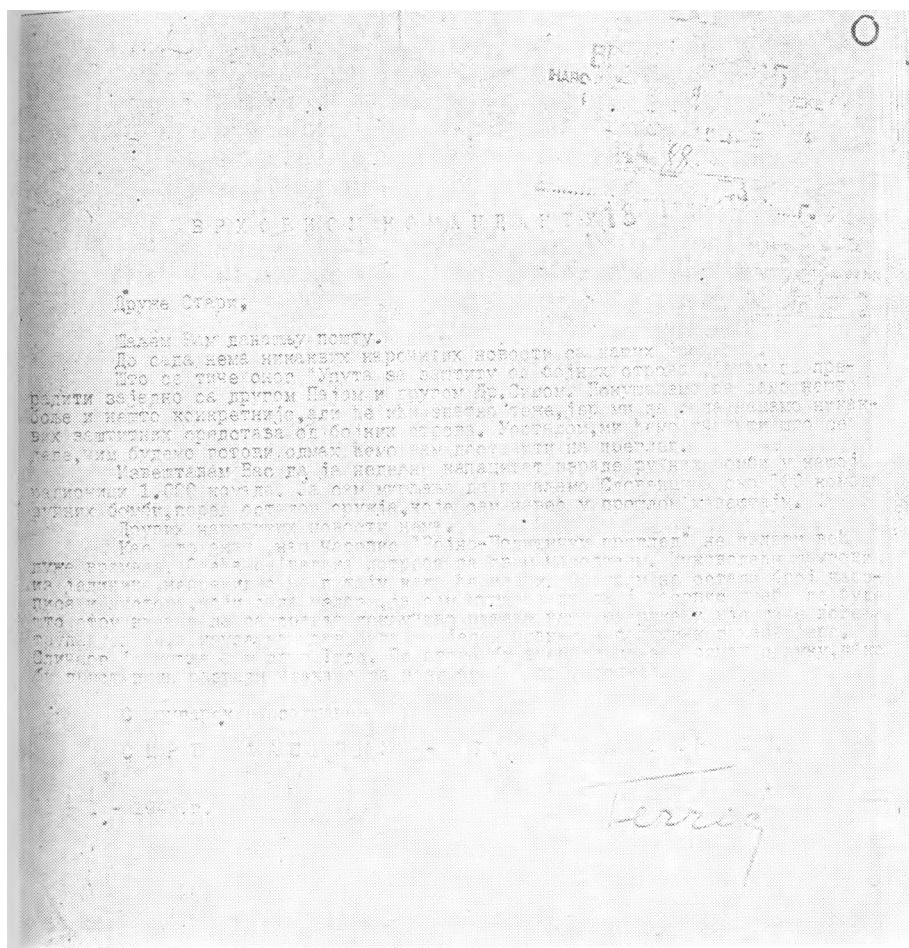
⁶⁴ Arhiv VII, k-10, br. reg. 16/1, Izvještaj Velimira Terzića, od 18. januara 1943, vrhovnom komandantu drugu Titu.

⁶⁵ Arhiv VII, k-1468, br. reg. 16-1/5, Pismo Operativnog štaba NOP odreda za Bosansku krajinu, br. 584, od 19. oktobra 1942, Vrhovnom štabu NOP i DVJ; k-163 A, reg. br. 30—15, kopija istog pisma upućena Štabu 4. operativne zone.

⁶⁶ Arhiv VII, k-163 A, br. reg. 44/12, Pismo referenta saniteta Vrhovnog štaba VT radiomoi u Međugorju, bez datuma.

⁶⁷ Arhiv VII, k-163 A, br. reg. 12/15, Izvještaj VT radionice iz Međugorja, od 31. septembra 1942, Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu; k-163 A, br. reg. 15/15, Izvještaj VT radionice iz Međugorja, od 22. oktobra 1942, Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu.

život. Osnovni oslonac rukovodstvu u svim oblastima života i rada bile su dobro organizovane partijska i skojevska organizacija. Pored redovnih radnih sastanaka, gotovo svakodnevno su održavani i vaspitni sastanci sa radnicima, na kojima je čitana partizanska štampa, držana prigodna predavanja itd.

Kulturno-zabavni život bio je vrlo intenzivan, i u raznim vidovima kulturno-zabavnih aktivnosti učestvovali su gotovo svi radnici. Redovno su izlazile zidne novine koje su kroz pisanu riječ, sliku ili crtež pratile rezultate rada radionice, kao i novosti na svjetskim frontovima i u našoj zemlji. Radnici su imali svoj hor, a pripremali su i skečeve za priredbe koje su održavane u radionici i u okolnim selima.⁶⁸

Saradnja sa organima vlasti i političkim organizacijama u Donjoj Suvaji i okolnim selima bila je svakodnevna i višestruka. Saradivalo se na proizvodnom, partijsko-političkom i kulturno-zabavnom planu. Na raznim dopunskim poslovima oko radionice — utovar, prevoz, istovar — bilo je angažovano oko 30 pomoćnih radnika iz Donje Suva-je i drugih sela. U većini slučajeva bili su to stariji ljudi i žene, pa i stariji pioniri.

Ishrana radnika u radionici bila je redovna i, s obzirom na ratne uslove, dobra. Ovome je doprinosila dobra saradnja odbornika, omladine i svih ostalih u partizanskoj pozadini. Svaki seljak davao je u vidu dobrovoljnih priloga, najčešće, i više nego što je mogao dati.⁶⁹ Pri tom treba imati na umu da su u oslobođenim selima Podgrmeča, pored krajiških i drugih jedinica NOV i POJ, boravile i hiljade izbjeglica koje su napustile područja bliže neprijatelju, pa je i njih trebalo materijalno obezbijediti. Radi što organizovanijeg snabdijevanja radionice i područnih jedinica, u Suvaji su u to vrijeme radile pekara i mesnica. Brašno, stoka i živad prikupljani su od naroda u vidu dobrovoljnih priloga. Najteže je bilo za mlijeko koje su radnici morali piti kao preventivu protiv mogućih profesionalnih oboljenja. Mlijeko je sakupljano kao dobrovoljni prilog, i to u dovoljnim količinama, ali su teškoće iskrsavale oko njegovog prevoza. Narod nije imao odgovarajuću ambalažu i mlijeko se već

⁶⁸ Janko Poznanović, sjećanje, str. 6—10; Ante Vikić, sjećanje, str. 6 i Tone Fajfer, sjećanje, str. 12 i 17.

⁶⁹ Sreten Penezić, sjećanje, str. 17.

nakon nekoliko kilometara prevoženja u neprikladnim sudovima najčešće kvarilo.⁷⁰

Kulturno-prosvjetna saradnja radnika i naroda u Suvaji i okolnim selima bila je intenzivna i veoma plodna. Uzajamno su održavane priredbe, sijela i drugarske posjete. Pored posjete rukovodilaca iz jedinica i sa terena Bosanske krajine, krajem 1942. godine Vojnotehničku radionicu u Međugorju posjetio je i vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito. Drug Tito je u pratnji nekoliko boraca obišao sve pogone i interesovao se za rad i uslove života u radionici. U toku večeri Tito je sa radnicima razgovarao o tokovima i ciljevima oslobodilačke borbe, istakavši pri tom i mjesto i ulogu vojnotehničkih radionica u naporima narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji.⁷¹

* * *

O saradnji naroda Podgrmeča sa Vojnotehničkom radionicom u Međugorju i o njegovoj odanosti narodnooslobodilačkom pokretu, pored ostalog, govori briga ovih žitelja za bezbjednost radionice. Neprijatelj koji je od radionice bio udaljen svega oko dvadesetak kilometara, na temelju ubojitog materijala koji mu je došao u ruke, naslutio je da negdje u Podgrmeču mora da postoji i neka značajnija i tehnički razvijenija radionica pa je pojačao nastojanja da je pronađe. Pored ostalog, često je upućivao avione za izviđanje i osmatranje Grmeča, više puta i u najbliže predjele oko radionice u Međugorju, ali ipak nije uspio da je nađe, mada je ona već bila pravo naselje, sa nekoliko velikih građevinskih objekata. Neprijatelj je pokušavao da posrednim putem dozna gdje je smještena radionica. Pored svega, nije uspio da otkrije njenu lokaciju iako je za nju znalo nekoliko hiljada žitelja

⁷⁰ Đukan Mandić, sjećanje, kod autora, str. 1—5.

⁷¹ Mile Ljubičić, sjećanje, str. 48; Tone Fajfer, sjećanje, str. 13, i Ante Vikić, sjećanje, str. 7.

Podgrmeča. Niko od zarobljenih i mučenih i ubijanih žitelja ovoga kraja u vrijeme neprijateljske ofanzive na Podgrmeč, krajem januara i u februaru 1943. godine, nije pokušao da na račun otkrivanja ove radionice spase svoj život. Nije to učinilo ni nekoliko desetina ljudi, žena i djece koji su za vrijeme prolaska fašističkih jedinica kroz šume Grmeča, zvjerski ubijani na svega nekoliko kilometara od radionice. Vojnotehnička radionica u Međugorju nije bila otkrivena ni u vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive i prolaska neprijateljskih kolona kroz Grmeč.⁷²

Još u toku priprema okupatora za veliku zimsku ofanzivu, u Vrhovnom štabu NOV i POJ počelo se razmišljati o premještanju ove radionice iz Međugorja dublje u oslobođenu teritoriju. Bilo je jasno da će se neprijatelj sa jakim snagama ustremiti i prema Podgrmeču, a onda i prema Grmeču pa se može desiti da otkrije radionicu. Sredinom januara, upravnik radionice Mile Ljubičić pozvan je u Vrhovni štab radi dogovora o izboru nove lokacije i pripremama za preseljenje radionice. Na sastanku kome su, pored ostalih, prisustvovali Veljko Ilić, Velimir Terzić, Vladimir Smirnov i Mile Ljubičić bilo je dogovoreno da se Vojnotehnička radionica iz Međugorja, sa mašinama i radnicima, preseli u predio Jasenovih Potoka. Ljubičić je dobio zadatak da počne sa pripremama za preseljenje mašina.⁷³

Međutim, intenzitet i brzina neprijateljskih ofanzivnih operacija onemogućili su planirano preseljenje. Istovremeno, u Vrhovnom štabu su došli do zaključka da će morati da napuste i prostor oko Jasenovih Potoka i da u tom slučaju evakuacija i preseljenje radionice ne bi postiglo svoju svrhu, pa je naređeno da se sve mašine zakopaju i

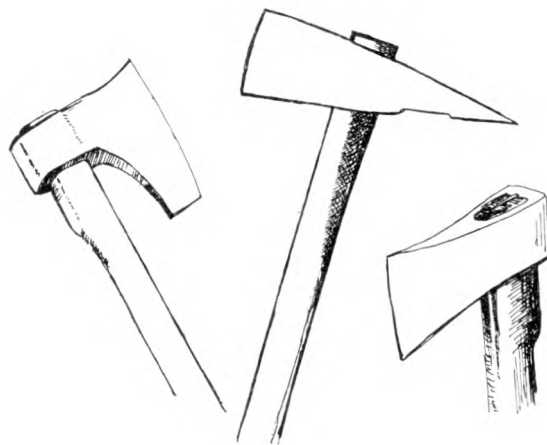
⁷² Đukan Mandić, sjećanje, str. 4—5; Sreten Penezić, sjećanje, str. 17—18.

⁷³ Arhiv VII, k-163 A, br. reg. 6/1, Izvještaj Velimira Terzića, od 19. januara 1943, Sreten Penezić, sjećanje, str. 19, i Mile Ljubičić, sjećanje, str. 50—51.

da se radnici uključe u jedinice NOV i POJ iz kojih su došli. Posljednjih dana januara i prvih dana februara 1943. ovaj zadatak Vrhovnog štaba je izvršen. Veći dio mašina evakuisan je do Martin-Broda, gdje je i pohranjen. Gotovo svi radnici su se razišli u svoje jedinice i u njima nastavili da se bore na Neretvi, Sutjesci i u drugim krajevima zemlje protiv okupatora i njegovih saradnika.

Tako je Vojnotehnička radionica u Suvajskom Međugorju, na sjevernim padinama Grmeča, završila svoj plodonosni sedmomjesečni rad na snabdijevanju jedinica NOV i POJ u Bosanskoj krajini, a i šire, najpotrebnijim ubojitim sredstvima za borbu protiv okupatora i njegovih saradnika. Njene ručne bombe grmile su i lomile neprijatelje širom Krajine, Banije, Korduna, Like i Dalmacije. Njene nagazne mine uništavale su njemačke tenkove i vraćale neprijateljeve moto-mehanizovane kolone na mnogim značajnim komunikacijama širom Bosanske krajine. Hiljade pušaka, koje su bile privremeno izbačene iz stroja, popravljene su i vraćene borcima na borbene položaje. Radionica je postala primjer saradnje pozadine i vojske i istovremeno jedno od značajnih rasadišta bratstva i jedinstva — u borbi iskovanog. U njoj su radili radnici iz svih krajeva zemlje i pripadnici skoro svih naših naroda i narodnosti. U napornom radu za partizanskim strugom, na isprobavanju bombi i na postavljanju nagaznih mina za tenkove kalilo se drugarstvo i bratstvo između Srba, Hrvata, Muslimana i drugih pripadnika naših naroda.

Na kraju, moramo se podsjetiti da je radionica izrastala i širila se kao i naša NOV i POJ u najkritičnijem periodu drugog svjetskog rata u drugoj polovini 1942. godine, kada je međunarodni fašizam žestoko napadao i napredovao na svim evropskim i svjetskim frontovima i kada je zaprijetila opasnost cijelom progresivnom čovječanstvu i napretku uopšte. Iako u malom broju, radnici Vojnotehničke radionice u Suvajskom Međugorju dali su koliko su mogli, a dali su mnogo — hvala im.

Košta Nađ

KRAJIŠKE PARTIZANSKE RADIONICE

Moje iskustvo s radionicama — iskustvo je ratnika zaokupljenog interesima borbe. Nikad naše radionice nisam video izdvojene iz te borbe, kao što borce u jedinicama nisam video suštinski izdvojene od boraca u narodu. Upravo zbog takvog iskustva, uvek kad spominjem radionice, vidim ih kao deo naoružanog naroda. U jesen 1942. ili početkom zime te iste godine naš Vrhovni komandant je pisao da »krajiški borci zauzimaju jedno od prvih mjesta, kako po svom junaštvu, tako i po svojoj izdržljivosti«, ali to bi bila nepotpuna ocena da u istom tekstu nema podatka: »Isto takve divne primjere kakve pokazuju naši krajiški borci na frontovima, pokazuju i naša krajiška omladina i naše krajiške žene u pozadini.« A radionice? Jesu li front ili pozadina? Tu, zapravo, nema deobe. I naša je pozadina bila front. Obavljajući dužnosti komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, a potom komandanta I bosanskog korpusa NOV, morao sam misliti i na organizovanje i proizvodnju radionica. Ipak, više od mene nad radionicama je bdeo komesar Operativnog štaba drug Osman Karabegović, a naročito sekretar Oblasnog komiteta Komunističke partije drug Đuro Pucar. Da bih ja napisao svoja sećanja vezana uz radionice, morao bih zapravo ispričati celokupna sećanja na moj život u Krajini: radionice su uvek bile samo jedna od brojnih niti u celini. Stoga su ovo samo ulomci celine, deo iskustva, a ne istorija.

Kad sam početkom druge nedelje u septembru 1941. godine stigao u Krajinu, u Drvar, tamo je

već postojala »Bosansko-lička gerilska radionica« s tridesetak radnika. Bila je u železničkoj radionici uskotračne pruge. U toj radionici su popravljane puške i izrađivane ručne bombe i nagazne mine. Uoči našeg povlačenja iz Drvara, krajem septembra, u toj prvoj krajiškoj ratnoj tvornici radilo je preko 80 kvalifikovanih i oko sto nekvalifikovanih radnika. U istoj radionici su po nacrtu moga druga iz Španije, Vlade četkovića, izradili i svojevrсни top: sam ga je konstruisao i sam je bio na njemu nišandžija. Tu radionicu smo 25. septembra, kad su prodirali Italijani u Drvar, morali uništiti, ali ne sve, samo onaj deo koji nije bilo moguće izvući. Sve što se moglo nositi, preneseno je u oslobođeni Martin-Brod.

U oktobru, kad sam obilazio krajiške odrede, video sam manje radionice i u Majkić-Japri, i u Jelašinovicima, kao i kod Šolaje, u Plivi.

Naš čovek je ni iz čega stvarao čuda. Ti naši drugovi po radionicama, a često i bez ikakvih radionica, činili su fantastične poduhvate. Njihove zamisli su u prvi mah izgledale kao čista fantazija, gotovo smešne. Ali imali smo na umu da je i naš ustanak za mnoge izgledao fantastičan, nerealan poduhvat. Mi smo znali da »u revoluciji narodi obično nađu sami sebe, upoznaju svoju vrednost, upoznaju svoje stvaralačke sposobnosti« i da se — kako je to naglašavao naš vrhovni komandant drug Tito — »u revoluciji podmlade, preobraze, probude se iz svoje učmalosti i tada, u svom revolucionarnom poletu, razvijaju takvu stvaralačku energiju i u kratkom vremenu stvaraju takva djela koja se ne mogu zamisliti u starom preživjelom društvu«. Eto, tu su izvori fantastičnog koje postaje realno. Drug Tito mi je o tome dugo govorio u našim prvim susretima, u Rogatici i Foči, krajem 1941. i početkom 1942. godine. Kad me s Lepom Petrović, u februaru 1942. godine, slao ponovo u Krajinu (od kraja oktobra 1941. godine bio sam u istočnoj Bosni, na romanijskom i fočansko-kalinović-

kom frontu), govorio mi je i o radionicama. Podsetio me na svoje uputstvo od oktobra 1941. godine:¹

»Partizanske radionice oružja razvijajte do maksimuma. Nemojte zazirati od ideja i prijedloga koji su puni idealizma i liče na fantaziju nedoraslih kadrova, odnosno polustručnjaka. Tim ljudima od samoinicijative dajte mogućnosti da ostvare svoje ideje i dokažu šta mogu. Uvjereni smo da će mnogi pokušaji uspjeti, da će mnogi radnici-partizani stvoriti novo oružje ili će uspjeti da poprave staro i pokvareno.«

Spomenuo sam tada drugu Titu drvarsko iskustvo.

— Vidiš, tako treba! — pohvalio je Drvarčane.

Odlazeći u Krajinu, nisam znao da ću tamo gde je februara 1942. godine bio Operativni štab — u Bočcu — zateći i nekoliko partizanskih radionica. Đuro Pucar me odmah posle dolaska, 22. februara, upoznao s mršavim tridesetogodišnjakom:

— Drug rukovodi našom tvornicom!

Drug koji »rukovodi našom tvornicom« bio je Mile Ljubičić, izvanredno sposoban organizator, inženjer, zagrebački komunist, koji je zaobilaznim putem — iz Zagreba preko Šibenika — stigao u Krajinu.

Nije me začudilo što drugovi naše radionice nazivaju tvornicama. Čak se i u nekim dokumentima pisalo »tvornice«, a ne radionice.

U Bočcu, podno Čemernice, na desnoj obali Vrbasa, imali smo uz štampariju i veliku krojačnicu, vrlo lepo organizovanu radionicu za izradu bombi i popravak oružja. Radionice su tu ostale do početka maja. U Bočcu je ostao samo deo našeg štaba i Partizanski obaveštajni biro, a na Čemernici je bila bolnica. Đuro Pucar i Osman Karabegović bili su istočno od Vrbasa, s Proleterskim bataljonom, a ja sam sa štabovima 1. i 2. odreda, s drugovima Miloradom Mijatovićem i Josipom Mažarom

¹ Reč je o Uputstvu Vrhovnog štaba o radu vojno-tehničkih radionica.

šošom, pripremao napad na Prijedor (šošina ideja). U pismu od 4. maja, kad mi je šoša poslao plan rasporeda neprijateljskih snaga u Prijedoru i zamolio me da dođem u Kozarac (bio sam kod našeg 3. odreda na Manjači), napisao je i dva retka koja se odnose na našu radionicu u Bočcu:

»Potvrđujemo prijem 5 mina i molimo vas da nam najhitnije uputite obećane kao i izrađene mine u B.«

Ostavio sam na položajima oko Mrkonjić-Grada Udarni bataljon, 1, 3. i 5. odred s Vojom Todorovićem, Veljom Stojnićem i Simom Šolajom, a onda se preko Jašikove Vode i sela Piskavice uputio s dvojicom pratilaca u selo Lomovitu, gde je bio naš omladinski kurs. Odatle sam stigao k šoši i Miloradu Mijatoviću u Kozarac. Istovremeno je stigao i kurir iz Bočca: javljao se Albert Trinki, sekretar Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Obaveštio me da zbog stalnog četničkog pritiska moraju napustiti Bočac, sa svim radionicama. Zadržali su se nekoliko dana u Krupi na Vrbasu. Trinki mi je 9. maja pisao da su ih opet »pokušali napasti četnici« i da su u Krupi na Vrbasu »svaki dan bombardovani«. Trinkija su naročito brinule naše radionice: bile su izgubljene veze s Proleterskim bataljonom (do drugova Pucara i Karabegovića početkom maja, zbog četničkih pučeva, više se ni kuriri nisu mogli probiti), a na području 3. odreda, južno od Bočca, divljali su Drenovićevi četnici (Todorović mi je 9. maja pisao da su sekretar Okružnog komiteta »drug Kasim Hadžić i drugih sedam drugova pali u ruke četnika«, da je Kasim izvršio samoubistvo, a da je poginuo od četnika i Drago Lang, omladinski rukovodilac na terenu centralne Bosne). U takvim prilikama, stalno na četničkom udaru, ujedno izložene ustaško-nemačkim vazдушnim napadima, radionice su gotovo prestale s proizvodnjom. Trinki mi je zbog toga pisao:

»Drug Mile te pita i poručuje da je tvornici onemogućen efikasan rad radi stalnog dolaženja

aviona, te se po čitav dan ništa ne radi. Pita da li će i dalje ostati sa tvornicom ovdje.«

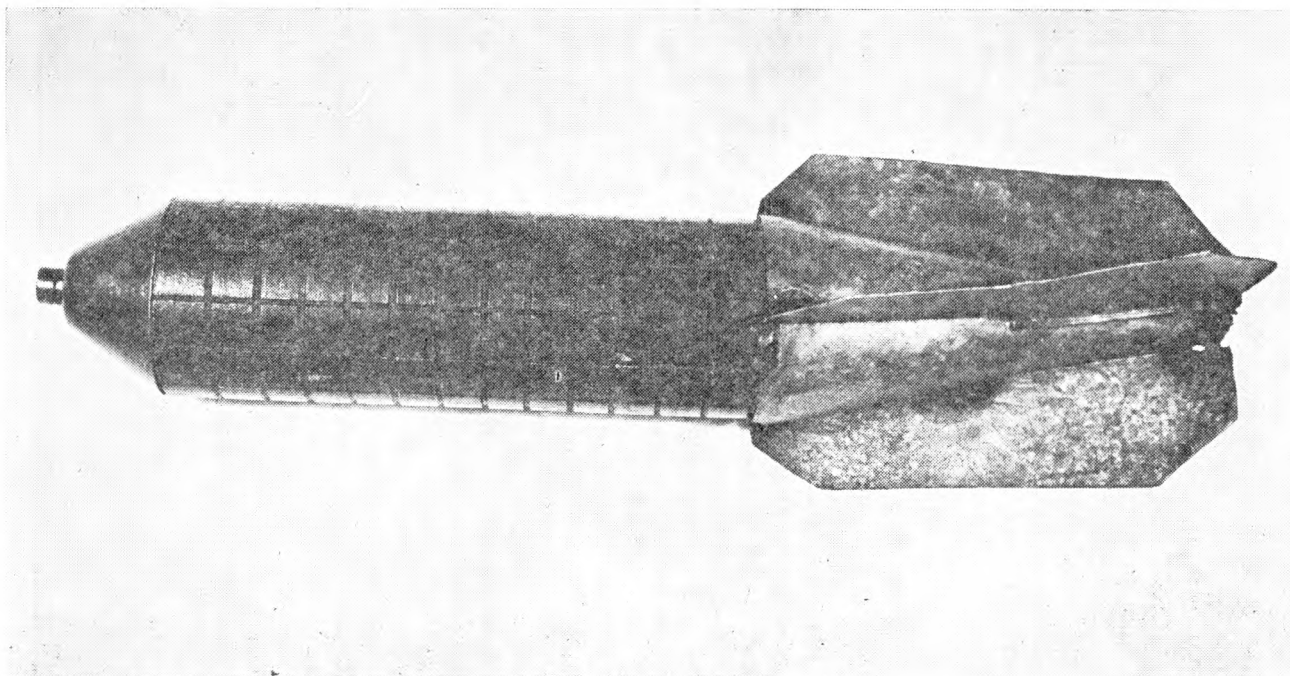
Na Trinkijeva, odnosno Ljubičićeva pitanja odgovorili smo oslobađanjem Prijedora. Naprosto, morali smo ga osloboditi. Jer — pisali smo o tome drugu Titu početkom juna 1942: »Situacija je bila teška. Veća akcija mogla je izliječiti ovo stanje, podići moral masa i vojske, uzeti jedno veće područje i osloboditi svoje oružane snage, pokazati ukupnu snagu partizana u ovom času na jednoj većoj akciji. Zato su se snage našeg 1. i 2. odreda bacile na Prijedor. Napadalo je 1.500 partizana sa još 1.000 u zasjedi. . . Borba se završila pravom junčkom pobjedom koja je donijela sve predviđeno: oružje, veliku količinu municije, podigla moral vojske i naroda. Po padu Prijedora pala je i Ljubija — *velika postrojenja koja su stvorila mogućnost izrade oružja . . .*«

Naše jedinice su u Ljubiju ušle dan posle oslobođenja Prijedora, 17. maja. Dva dana kasnije u Ljubiju je stigao i Mile Ljubičić. Dali smo mu na raspolaganje ljubijsku električnu centralu, sve magazine s tehničkom opremom, stolariju i dobro opremljenu radionicu za preradu materijala. Ljubičić mi se javio baš kad sam s drugovima raspravljao o jedinicama koje treba da uđu u sastav upravo formirane 1. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade. Pre nego što sam otišao u selo Lomovitu, a odatle s jedinicama dalje, na jugozapad, preko sela Gomjenice, za Sanski Most, koji je trebalo da napadnemo u noći 26. i 27. maja, Mile Ljubičić je već pregledao sva ljubijska postrojenja i radionice. Bio je oduševljen:

— Možemo izrađivati i najkomplikovanije stvari, sve što poželiš, samo ne u velikim serijama . . .

Desetak dana kasnije pisao je nama u Operativnom štabu:

»... Da bi se omogućila zaista masovna, serijska produkcija, potreban bi bio rad na tokarskim klupama u tri šihte, a što više ograničiti izradu li-

Avionska bomba urađena u Ljubiji u leto 1942. koju su bacali prvi partizanski piloti Rudi Čajevec i Franjo Kluz

jevanih predmeta. To bi bilo potrebno zbog razmjerno premale količine tokarskih klupa i zbog premalenog kapaciteta livnice ., .«

Osim ljubijskih radionica, koje je Mile Ljubičić, za jedan dan, uspeo osposobiti s radnicima »...koji su ostali, tj. koji nisu pobjegli pred našom vojskom, oslobođenjem prijedorsko-ljubijskog bazena dobili smo i vrlo dobru štampariju«. Iz Prijedora su drugovi tu štampariju preneli na Kozaru, na Vitlovu kosu, gde je Nikica Pavlić, sa svojim Propagandno-obaveštajnim biroom (POB), uspeo — čak i za vreme kozarske ofanzive — da štampa »Krajiške partizanske novine« kao dnevnik.

Krajiške partizanske radionice su ostale u Ljubiji do 10. juna. Jedan od prvih poduhvata te radionice bila je izrada dvaju oklopnih automobila, šoša, koji je na sve mislio i uvele imao zanimljive ideje, predložio je da naše »tenkove« izradimo tako što bismo prepravili teretne automobile tipa »magirus«, koje smo zaplenili u Prijedoru. Za nepune dve nedelje Ljubičić je štabu 2. odreda poslao te blindirane automobile. A kad su 23. maja u Prijedoru sleteli Franjo Kluz i Rudi Čajavec, Ljubičić je za njihove avione izradio po vlastitoj domišljatoj konstrukciji posebne avionske bombe. Ljubičićeve radionice su u Ljubiji, bolje i više, nego u Bočcu, izrađivale metalne zvezde petokrake, ručne bombe tipa »kragujevke« — izvana nareckane, nagazne mine, za borbu protiv automobila i vozova, nišanske sprave za teške mitraljeze, postolja za protivavionska oružja ...

Kad su me Kluz i Ljubičić obavestili o mogućnosti izrađivanja avionskih bombi, zamolili su da im se prikupi što više bombi koje nisu eksplodirale. Albert Trinki je 27. maja obavestio o tome štabove svih krajiških odreda:

»Po naređenju druga Komandanta Oper. Štaba za B. K. pozivate se da odmah pristupite prikupljanju i sakupljanju neeksplodiranih avionskih bombi i otkopavanju istih na Vašoj teritoriji i da iste u što kraćem roku dopremite u ovaj Štab. Pri

otkopavanju avionskih bombi kojih imade dosta na Vašem terenu, trebate upozoriti drugove koji će raditi na tome poslu, da budu naročito oprezni pri istom radu, da se ne bi dogodila kakva nesreća.«

Potcrtao je poslednju rečenicu:

»Ovo sakupljanje i doprema istih bombi ovome Štabu smatrajte najhitnijim.«

Takođe smo, na Ljubičićevo traženje, od svih jedinica zahtevali da nam stalno šalju čaure i sve vrste granata. Već početkom juna Ljubičić je osposobio alat i sve što je trebalo za punjenje čaura.

Znatno pre kozarske ofanzive i pada Prijedora, mi smo razmišljali o seobi naše tvornice iz Ljubije. Nikad se nismo kruto vezali za jednu teritoriju i nije nam bilo presudno hoćemo li jedan oslobođeni grad izgubiti. Važno je bilo da ustanak stalno raste. Znali smo da ćemo privremeno izgubiti i Prijedor i Ljubiju, ali bilo je važno da ne izgubimo ono što smo dobili s Prijedorom i Ljubijom, a koliko smo dobili — da ne računamo samo s materijalnim vrednostima — priznao je u jednom izveštaju od 6. juna i Pavelićev general Iser, komandant 2. domobranskog zbora u Slavonskom Brodu:

»Pad Prijedora, Ljubije i Stare Rijeke umnogome je podigao moral kod istih, tako da ugrožavaju Banjaluku, a osobito Sanski Most i Ključ, postoji mogućnost da isti naskoro izvrše napadaj bilo na Sanski Most, G. Sanicu i Ključ, bilo na dio našeg položaja, koji se proteže od r. Save, pa na jug...«

Mile Ljubičić je od Operativnog štaba i Oblasnog komiteta (onda se još partijsko rukovodstvo zvalo Povjereništvo KPJ za Bosansku krajinu — Đuro Pucar, Lepa Perović i Osman Karabegović) dobio zadatak da u Ljubiji izradi baraku i da je smesti negde u planinama, na sigurnom mestu, kako bi u njoj uskladištio sav materijal. U dogovoru s drugovima iz 1. odreda dali smo mu direktivu da na Grmeču izradi prostorije za radionicu. Sredinom juna, kad je već osamdesetak hiljada okupatorsko-

-kvislinških vojnika po sistemu »kare« nasrtalo na Kozaru, a Prijedor bio pao, Ljubičić je s drugom Kajicom Štrpcom prokrstaro Grmeč i za radionice izabrao mesto u šumi u Međugorju, uz potok Suvajčinu, između brda Vršak i Stojanov vrh. Još od ustaničkih dana tu je bio montiran motorni mlin, a kasnije su izgrađeni i magazini za žito.

Mesec dana nakon oslobođenja Bosanske Krupe (20. jun), s Vašom Butozanom, Albertom Trinkijem i Miloradom Mijatovićem posetio sam radionice u Međugorju. Ljubičić nas je obavestio da on s drugovima već tri nedelje neprestano radi na izgradnji radionice. I Ljubičić i radnici spavali su u bajti od granja. Žalili su se kako su dan-dva ranije potpuno pokisli. Pored te bajte od granja upravo su dovršavali od tesane građe oveću zgradu za radionice i stanovanje. U malom sačuvanom bloku tada sam, posle razgovora s Ljubičićem, kratko zapisao:

»Srnetica — doprema parne lokomobile.

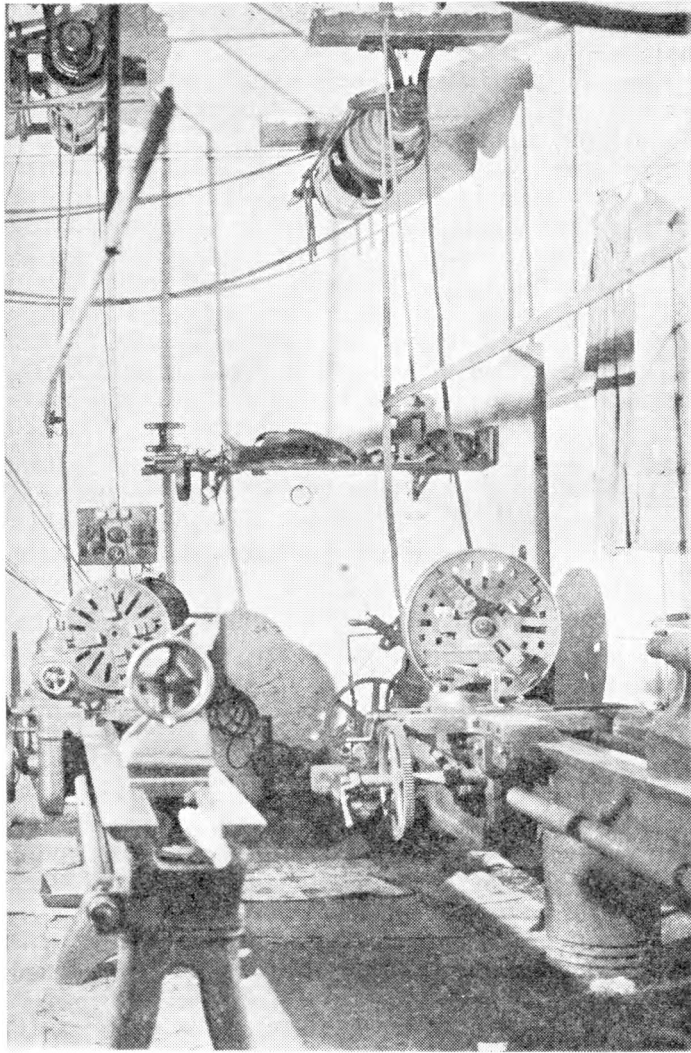
Lokomobila 35 KS.

Ljubija — prevezene mašine i alat u Palanci.

Hrana za radnike. Cigarete.«

Dok smo krajem juna i tokom jula vodili neprestane žestoke borbe, na Kozari u obruču, a izvan Kozare u ofanzivnim akcijama, uza sve brige oko naših položaja, starao sam se i za izgradnju radionice. Komesar Operativnog štaba Osman Karabegović je oko toga imao još više posla. Jednom je trebalo intervenisati za majstore (prikupiti ih iz raznih jedinica), drugi put kod narodnooslobodilačkih odbora da prikupe dovoljno konjskih i volovskih zaprega za prevoz mašina iz Lušci Palanke ili za dovlačenje sedamtonske lokomobile iz sela Srnetice, zatim brinuti o prehrani... Konačno, dva dana pre našeg udara na Ključ, 25. jula, bio sam obavešten da je »privremena radionica podignuta« i da je »dizel-motor nekako za nuždu počeo da radi«, da je »radionica elektrifikovana« i da su »mašine počele raditi«. Uz vest da smo oslobodili Ključ, 28. jula

sam i taj podatak s neskrivenom radošću preneo drugu Titu, kad smo se sastali na planini Cincaru.

Deo radionice — transmisija

Drug Tito se naročito zanimao za mogućnosti izrade nagaznih mina i mina za minobacače, kao i o mogućnosti izrade minobacača. Reči druga Tita smo nekoliko dana kasnije preneli u našem pismu Ljubičicu:

»Pošto ta radionica, isto tako kao i sve ostale vojne ustanove, predstavlja jedan dio vojske, pa prema tome potpada i pod vojnu komandu, potrebno je da u najkraćem roku podnesete izvještaj o cjelokupnom svom dosadašnjem radu od početka organizovanja te radionice, o organizaciji izrade nagaznih mina i mina za bacače, te i samih minobacača, o miniranju mostova prema B. Otoci, koje je bilo naređeno pismom druga politkomesara ovog Štaba (ta pisma su bila otposlana iz Benakovca), i uopšte da li je postupljeno po tim pismima, da li su dovučene cijevi iz Srnetice . . . Isto tako izvjestite o broju ljudstva, o političkom radu sa njima, o njihovoj svijesti i odanosti n. o. borbi, o vašem svakodnevnom životu . . .«

U leto 1942. godine trebalo nam je naročito mnogo nagaznih mina svih vrsta i mina za minobacače. U vreme kad su proletherske jedinice napdale Kupres, a mi pripremali napad na Mrkonjić-Grad i Jajce, 12. avgusta, zamolio sam druga Tita da nam iz oslobođenog Livna pošalje »eksploziv kojeg mi nemamo u dovoljnoj količini«, a bio je neophodan našoj »radionici sa električnim pogonom u šumi« za »nagazne mine, mine za bacače, ručne bombe, itd.«. Naše radionice su tada izrađivale dve vrste nagaznih mina: male, za pešadiju i za laku motorizaciju, i velike — za tenkove. Te mine su početkom avgusta naveliko upotrebljavane. Milan Zorić, komandant 2. bataljona Petog odreda, obavestio me u pismu od 12. avgusta da je njegov bata] j on dobio izvestan broj tih mina i da će ih postaviti »na najzgodnije mesto na cesti Sanski Most—Ključ«, na pravcu gde se onih dana očekivao nemačko-ustaški i četnički prodor prema oslobođenoj sansko-saničkoj dolini. Desetak dana pre toga iz magacina radionica u Međugorju bile su snabde-

vene i jedinice 1. i 2. odreda. Komandant 1. odreda Milorad Mijatović i zamenik komesara 2. odreda Dušan Misirača pisali su Operativnom štabu, 2. avgusta, da su svi njihovi bataljoni »upućeni da uzmu na vrijeme benzinske flaše i nagazne mine«.

Mine za minobacač grmečka radionica dugo nije mogla proizvesti. Krajem avgusta i početkom septembra iz Vrhovnog štaba su u nekoliko navrata insistirali da se na tome »ozbiljnije poradi«. Tek 15. septembra sam Ljubičić je obavestio Vrhovni štab kako »zbog nekih zapreka organizacione prirode nije još započeto lijevanje, premda se već potpuno uformovano i spremno za lijev nalazi 500 komada mina za bacač«. Kad je proizvodnja počela, nekoliko dana pre nego što smo oslobodili Jajce (25. septembra), grmečke radionice su Operativnom štabu isporučivale nedeljno više od 150 minobacačkih mina, a zatim su počeli slati i ručne bombe.

Inače, Vrhovni štab je znatno pomogao da kadrovski ojačamo grmečke tvornice. Osim majstora raznih profila, iz proletherskih jedinica su nam poslali i Sretena Penezića za komesara radionica. Zamenik načelnika Vrhovnog štaba Pavle Ilić Veljko obavestio nas je da je »partizan II proletherske NOU brigade« drug Penezić »radio u fabrici oružja i municije u Užicu«, gde je »postigao dobre rezultate«. Vrhovni štab je u Međugorje poslao i vanredno sposobnog limara Milorada Nedića iz 1. proletherske brigade, koji je rukovodio radovima i uglavnom sam radio na izradi medicinskih instrumenata, aparata i pomagala. Na žalost, nije se dugo zadržao. Krajem oktobra Mile nas je obavestio da je Nedić »nehotice turio ruku među zupčanike na drebanku, koji su mu djelomice zdrobili, a djelomice odrezali dva prsta lijeve ruke«. Vaso Butozan je odmah intervenisao kod Gojka Nikoliša i tada je nađen drugi stručnjak za izradu medicinskih sprava.

Ali u vezi s Vrhovnim štabom iskrasao je i jedan problem: došlo je do kolizije u našim i njihovim zahtevima upućivanim radionicama. Popodne 18. oktobra, kad sam bio kod druga Tita radi konač-

nog dogovora o planu napada na Bihać, raspravljali smo o svim nesuglasicama između drugova iz Operativnog štaba i saradnika druga Tita iz Vrhovnog štaba. Kad smo već počeli razgovor, učinilo mi se celishodnim da iznesem sve što nije bilo usklađeno. Još od avgusta 1942 — od dolaska Vrhovnog štaba i proletera — povremeno smo iz štabova naših jedinica, a i iz vojnopozadinskih ustanova primali žalbe i zahteve da raspravimo o nekim »postupcima pojedinih drugova iz Vrhovnog štaba«. Uglavnom, žalbe su se odnosile na načelnika VŠ Arsu Jovanovića. Tito je 18. oktobra, posle mog izlaganja o neusklađenom postupku u odnosu na radionice, zatražio da sve to napišem. I pisao sam već sutradan, odmah posle dolaska u naš štab u šumi Vodno, na Grmeču, iznad mesta Lušci Palanka, gde smo i mi, kao i radionice, imali partizanski elektrificirani drveni grad:

»... Da bi radionice i livnica mogle pravilno da funkcionišu i da im se iskoristi kapacitet do maksimuma, potrebno je da evidenciju o radu istih ima samo ovaj Operativni štab, kao što je do sada imao.

U zadnje vrijeme postupcima pojedinih drugova iz Vrhovnog štaba, kao, na primjer, Veljka, Arse i drugih, koji su izdavali livnici i radionici izravno razna kontradiktorna naređenja, a bez prethodnog konsultovanja ovoga Štaba, dovedena je radionica, a i livnica u nezgodan položaj jer same ne znaju čija naređenja da izvršuju. Tako, na primjer (a takvih primjera ima više), drug Veljko je u ime Vrhovnog štaba naredio livnici da od svojih slijedećih lijevanja dade Liki 2.000 ručnih bombi i 500 mina, a da o tome nije obavijestio ni upravu vojnotehničke radionice ni ovaj Štab. Tako je naša vojnotehnička radionica ostala bez odljevaka za ručne bombe i za duže vremena neće ih moći proizvoditi...«

Tito je problem jednostavno rešio: zabranio je svima, osim Operativnom štabu za Bosansku krajinu, da izdaju bilo kakva naređenja radionicama.

ОПЕРАТИВНИ ШТАБ
НОЛД-ТАУССАНСКУ КРАИИНУ
В.
ОД 1. Јула 1942

Штабу Петог Крајинског Н.О.П.Одреда
на положају

Позива се, да одмах по примитку овог писма направите извођења из
финансија, да приступе прикупљању свих ваљаних материјала, који се налазе
у остацима експлозивног материјала, које треба одмах доставити овоме Штабу.
Такође напоменути свим извојим јединицама, да се поступају са одговорношћу
при сакупљању, откопавању и превозу тих бомби.
Тако јер одмах извршенима нап. јединица, да ли имаде у својој опреми
какав специјалисте за против-танковски топ. Ако поседује код таквог таквог
јек потребно је одмах да га поставите у овој Штаб.
Другарски поздрав са

Политички комесар,

[Signature]

Свој Штабу Слободе и Родоу

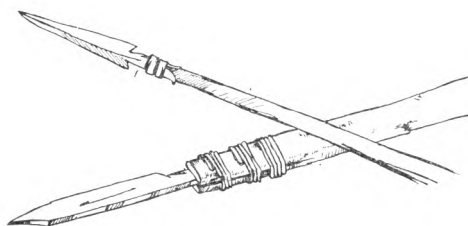
[Signature]

A onda je, bez najave, jednog jutra, s Oštrelja otišao u Međugorje, gde se nalazila Vojnotehnička radionica. Kasnije, kad me video, čestitao je:

»Ono su prave tvornice. Pohvali drugove«!

Na žalost, bili smo nepravični u našim zapovestima za pohvale. Radionice, a ni pojedinci iz radionica, nisu ulazili u spiskove pohvaljenih, a zaslužili su to. Bolje da to kažemo sad nego nikad.

Bili su to divni, revoluciji beskrajno odani drugovi, domišljati i samoinicijativni. I onda, kad su ostajali iza fronta, svi borci prve borbene linije su mislili na njih: bez njih često ne bismo ni mogli. Imena tih školovanih i samoukih majstora, koji su često bili čudesni novatori i pronalazači, treba pamtiti kao imena izvanrednih ratnika revolucije.

VOJNO TEHNIČKA RADIONICA
★
VRHOVNOG ŠTABA

Mile Ljubičić

U KRAJIŠKIM PARTIZANSKIM RADIONICAMA

Na ovom mestu, pored priloga Drvarska partizanska radionica, biće reči i o radionicama u Bočcu, Ljubiji i Lušci Palanči, o kojima je bilo reči i u prethodnim prilogima. Inženjer Mile Ljubičić daje širi osvrt na rad ovih radionica pa će biti i ponavljanja, koja su neizbežna.

DRVARSKA PARTIZANSKA RADIONICA

Partizanski odredi su 29. jula 1941. godine oslobodili Drvar, a već 6. avgusta počelo je formiranje tehničke radionice pod rukovodstvom narodnog heroja Miloša Bauka. U Drvaru su, pored ostalog, zaplenjene veće količine eksploziva, pa je u neoštećenoj livnici, vlasništvo A. D.¹ »Šipad«, sa mašinskim, tokarskim i montažnim odeljenjem, odmah počela izrada ručnih bombi. Tih dana narod je sa ponosom govorio da su partizani organizovali pravu fabriku oružja, u kojoj se izrađuju bombe, puške i topovi i da je došlo vreme »da se država bori protiv države«.

U radionici su radili najbolji stručnjaci iz ranijeg preduzeća, pa iako nikad ranije nisu radili na takvoj vrsti proizvodnje, brzo su se snalazili. Elan je bio velik i svi su nastojali da u granicama svojih mogućnosti daju što više.

Prema sećanju, u radionici su radili mašinski bravari: Ljubo Aćić, Milorad i Đuro Bosnić, Milan

¹ Akcionarsko društvo.

*Bomba »cementuša« izrađena u partizanskoj radionici u
Drvaru 1941. godine*

Dodig, Simo Letić, Mile Milašinović, Lazar Marković, Bogdan Pećanac, Bogdan Runjić, Mićo Sopić, Obrad Trninić, Lazar i Simo Trikić; tokari: Bogdan Bauk, Miloš Milkan Bauk, Uroš Roca Bogunović, Marko i Obrad Rodić. Dane Arsić je radio na rendisaljki, Jovo Cvetković, kao kovač, Mile Rodić, kao zavarivač, Mirko Rokvić, kao farbar, i Nikola Lugo-voj kao telefonista, sa još nekoliko drugova čijih se imena ne sećam.

U početku se najviše radilo na opravci oružja. Uz opravke izrađivani su i pojedini delovi ratne opreme: šaržeri, udarne igle, nogari za mitraljeze i slično. Ustanak je počeo sa minimumom naoružanja, pa su potrebe zahtevale da se pređe na izradu ubojnih sredstava koja bi se mogla proizvoditi sa postojećim sredstvima i kadrovima. Pošto je u oslobođenom Drvaru zaplenjen vagon eksploziva, sa kapislama i štapinom, najpre se počelo s tom osnovom. Izrađivane su i cementne bombe, i to tako što je pripremljen »čik« eksploziv, sa kapislom i štapinom, pa je sve to zacementirano u vidu betonske cevi. Te bombe su se palile šibicom ili cigaretom. Zbog bolje efikasnosti, s cementom je mešana i parčad gvožđa.

Kasnije je počela proizvodnja bombi od cevi. Izrađivane su od upotrebljavanih vodovodnih cevi koje su rezane na komade prema potrebi. Komad je s jedne strane užaren, pa je zatim kovanjem zatvoren. Nakon toga cev je nasecana, tako da se telo bombe sastojalo od male parčadi od kojih je, pri rasprskavanju, svako moglo biti ubojito. Bomba je napunjena eksplozivom. Pošto je poznato da štapin izgara brzinom od 1 cm u sekundi, cevi su punjene štapinom dužine 5 cm, sa rudarskom kapislom kao detonatorom. Konačno, to je sve odozgo zaliveno cementom. Zbog ograničenog broja radnika, koji su rukovali mašinama, izrađeno je svega nekoliko hiljada ovih bombi. Nazivane su »drvarčankama« i sate su na položaje jedinica koje su dejstvovala prema Bosanskom Petrovcu, Glamoču, Jajcu, Grahovu, Dalmaciji, a po njih su dolazili i

partizani iz Like. Iako primitivne, one su odigrale svoju ulogu.

Pored izrade bombi opravljano je i oružje: puške, mitraljezi, minobacači. . . Izrađen je i jedan minobacač sa minama. Naime, oko 15. septembra 1941. godine u radionice je došao Vlado Četković i ispričao mi kako su oni u Španiji pravili male minobacače od cevi, a isto tako i granate od cevi. Napravio sam crtež takvog minobacača prema Vladinom opisu, i konstruisao za njega granatu i upaljač. Zbog nadiranja Italijana u Drvar, izrađen je samo jedan takav minobacač sa tridesetak granata. Prilikom nadiranja Italijana na Drvar, u borbama na Kamenici, bacačem je rukovao Vlado Četković i liz njega ispalio gotovo sve granate na italijanske položaje. Po izlasku iz Drvara uz bacač su preostale samo još 3 granate. Kasnije ga je isprobavao Milkan Bauk, tada zamenik komesara brigade. Verovatno zbog korozije (minobacač je prethodno bio zakopan), granata je prerano eksplodirala i Milkan je poginuo.

Bacač se sastojao od čelične cevi dužine oko 400 mm i prečnika oko 40 mm. Na donjem delu cev je bila na pokretnim nogarima, tako da se nagib mogao pomerati. Na vrhu cevi utvrđena je čelična udarna igla. Mina za taj minobacač sastojala se od tri osnovna dela: telo mine, bilo je od uzduž i popreko kvadratno nasečene cevi, prečnika oko 60 mm. Na svom gornjem delu telo cevi je imalo navojem uvrnut masivni konusni šiljak sa otvorom, u koji je bio uvrnut upaljač, a na donjem delu telo je imalo privareno dno. Upaljač se sastojao od mesinganog tela, u kome se nalazila udarna igla, čiji je vrh štrčao iznad vrha mine. Na donjem delu, u telu upaljača igla se opirala o razvijenu (nestegnutu) spiralnu oprugu. Ispod igle nalazio se otvor i u njemu utisnuta kapisla za lovačku municiju. Ispod te »inicijalne« kapisle utvrđena je rudarska kapisla — detonator, a ova je bila usađena u eksploziv, kojim je napunjeno telo mine. Ispod tela mine bio je privaren »rep« mine. Sastojao se od cevi, koja je s malim

zazorom mogla kliziti izvana po cevi (»telu«) minobacača. Spolja su na repu mine bila privarena tri stabilizaciona krilca. Iznutra, blizu vrha repa, ispod tela mine, bilo je uvrnuto dno otvora za barutno punjenje. Dno je imalo otvor u koji se usađivala kapisla, a prostor je bio popunjen barutnim punjenjem iz pušanih čaura. Mina se ispaljivala na taj način što se naticala na vrh tela minobacača i puštala da klizne, sve dok inicijalna kapisla, u repu mine, nije udarila u udarnu iglu. Tada se upalilo barutno punjenje u repu mine, pa je mina izletela u pravcu nagiba minobacača. Minobacač nije imao nikakve nišanske sprave, jer to zbog kratkog vremena nije bilo moguće izvesti.

Pored raznih, veoma uspešnih improvizacija, prilikom opravke oružja i izrade delova, a isto tako i izrade minobacača i ručnih bombi, tehnički naj-složenije su bile nagazne mine, koje su služile za uništavanje neprijateljskih vozova, kamiona i tenkova. Telo mine se sastojalo od čelične cevi prečnika 20—25 cm, dužine 50—70 cm. Na jednom kraju tela mine bio je privaren poklopac, a na drugom, po unutrašnjem obodu cevi, bio je usečen navoj i tu je uvrnut drugi poklopac. Kroz taj poklopac punilo se telo mine eksplozivom. Oba poklopca imala su u sredini otvor sa navojem, u koji se uvrtao upaljač. Upaljač se sastojao od mesinganog tela upaljača, u kojem se nalazila čelična udarna igla — stisnuta oprugom. U delu koji je bio van tela upaljača, igla je zasekana. Na donjem delu telo mine je imalo dva poprečno privarena komada pljosnatog gvožđa (koje je obezbeđivalo da se cev ne okreće). Na gornjem delu tela nagazne mine, na određenom odstojanju od tela, bila je uzdužno pričvršćena traka pljosnatog čelika, koja je na krajevima bila pravougaono savijena prema dole. U tom delu, savijenom prema dole, na svakom kraju se nalazio po jedan tro ugaoni otvor sa oštricom prema dole. Mine su bile transportovane sa izvađenim upaljačem. Na licu mesta, pre ukopavanja, upaljač je

uvrnut, a spoljni deo igle, zapet u donji (oštrougaoni) deo trougaonog otvora.

Ovo je opis mina sa dva upaljača. Ali izrađivane su i mine sa upaljačem samo na jednoj strani. Ove mine postavljane su ispod železničke tračnice, za uništavanje lokomotiva, vagona ili za onesposobljavanje pruge za saobraćaj.

Dvostruke mine su bile ukopavane na putevima. Kada je na minu naišao kamion ili tenk, on je svojom težinom pritisnuo uzdužnu traku pljosnatog čelika. Na taj način je zasečeni kraj igle dospao u širi deo trougaonog otvora, igla se oslobodila, pa ju je stegnuta opruga naglo potiskivala prema donjem delu tela upaljača, gde je bila postavljena inicijalna kapisla (lovačka), od koje se varnica prenosila na detonator (rudarska kapisla), koji je bio učvršćen neposredno ispod nje, pa je to izazivalo eksploziju.

Krajem septembra 1941. godine ova radionica je privremeno prestala da radi jer su Italijani ponovo prodrli u Drvar.

RADIONICA U SELU BOČCU

Krajem 1941. godine dobio sam zadatak da u selu Bočcu na Vrbasu, u bivšoj pilani Duje Ivezića, organizujem partizansku radionicu.

Pilana u Bočcu nije radila, ali je inventar ostao gotovo netaknut. Istina, nije bilo građe, ali su postojale velike količine piljevine, kojom se ložila lokomobila za pogon gatera. Uz pilanu je bila mala radionica za održavanje, koja se sastojala samo od tezge, nešto ručnog alata i jedne veće stone bušilice na ručni pogon.

U početku sam bio sam, a onda su došli Slavo Žardin, Slavko Odić, Mirko Nahmijas i još dva druga. Raspolagali smo samo sa nešto ručnog alata, pa je postojala mogućnost da se nešto proizvodi, ali smo se prihvatili svake popravke oružja koje su

nam donosili iz partizanskih jedinica. Tako su nam, jedne večeri, stigla dva partizana sa minobacačem i šest mina od 81 mm. Poslao ih je komandant odreda Danko Mitrov, sa zahtevom da se osposobe za dejstvo, jer su bile pronađene skrivene u nekom bunaru, pa se ovlažio barut u cevi stabilizatora mine. Kako se u to vreme spremao napad na neprijateljsko uporište u Kotor-Varoši, mine su bile neophodne. Bile su upakovane u originalne sanduke, po tri komada, svaka sa dopunskim punjenjem. Dopunska punjenja su se nalazila u specijalnim nepromočivim kesicama. Da bi se mina osposobila, morali smo, kroz inicijalnu kapislu, Stonom ručnom bušilicom izbušiti dno prostora u kojem se nalazilo barutno punjenje. Kroz taj otvor ispraznili smo provlašeni barut i umesto njega usuli barut iz dopuskog punjenja. Umesto ranije inicijalne kapisle u otvor smo nabili odrezano dno puščane čaure, koja još nije bila upotrebljena. Jednu od osposobljenih granata smo isprobali i ona je eksplodirala daleko na pustoj Manjači.

Preostalih granatama se mogao izvršiti napad na uporište Kotor-Varoš.

Poslednji zadatak radionica u Bočcu dobila je od Đure Pucara Starog. Trebalo je u roku od 14 dana izraditi skelu za prebacivanje boraca Krajiškog proletarskog bataljona preko Vrbasa. Do tada, za prelaz preko Vrbasa, služili smo se malim čamcem. U napuštenom rudniku u blizini pronašli smo staro čelično uže, seljake smo mobilisali za obaranje stabala, koja smo izrezali u pilani, čiji smo gater pustili u pogon. Mobilisali smo i seljake uglavnom »drvene majstore« iz okoline. Bio je to veoma mukotrpan posao, ali smo skelu, sa malim zakašnjenjem, završili. Međutim, val četničkih pučeva se sve više širio od istočne kroz centralnu Bosnu prema Bosanskoj krajini. Sve je više bilo ubijenih rukovodilaca i članova Partije na terenu i u jedinicama. Izvršen je puč u Jošavci i napad na bolnicu u Čemer-nici, gde su poubijani svi ranjenici i medicinsko osoblje. Ubijen je doktor Mladen Stojanović, pisac

Hasan Kikić, a u Maslovarama komesar Idriz Maslo i mnogi drugi. U čitavom kraju situacija je postajala sve teža, pa se radionica, po naređenju komandanta Koste Nađa priključila Operativnom štabu za Bosansku krajinu.

PARTIZANSKA RADIONICA U LJUBIJI

Oslobođenjem Ljubije bili smo u mogućnosti da, vrlo brzo, organizujemo tehničku radionicu i, što je najvažnije, da odmah počne rad.

U Ljubiji je zatečena, za ondašnje prilike, savremena i prostrana radionica, prikladna za opravke i proizvodnju partizanskog oružja.

U oslobođenom Prijedoru, između ostalog, zaplijene su veće količine kapisli za lovačke patrone. Zahvaljujući tome, sad smo bili u mogućnosti da izrađujemo bombe koje se aktiviraju udarom, a ne paljenjem, kao što su to bile prve partizanske bombe, koje smo pravili u partizanskoj radionici u Drvaru. Skica za proizvodnju upaljača bila je brzo gotova, a stolarska radionica je izradila drvene modele za formovanje livenih bombi kragujevačkog tipa. Međutim, formovanje je trajalo dosta dugo, tako da je do napuštanja Ljubije izlivena samo probna šarža, pa odlivci još nisu dospeli do obrade. Slično je bilo i sa minobacačkim minama, čije livenje nismo uspjeli osvojiti.

U radionici u Ljubiji počeli smo izradu novog tipa nagaznih mina. Naime, primećeno je da nagazne mine koje smo ranije izrađivali, zbog ugiбанja šina, eksplodiraju pre nego što na njih naiđe lokomotiva. Pored toga, da bi obezbedio lokomotivu, neprijatelj je ispred nje gurao vagon pun zemlje, pa bi mina eksplodirala ispod toga vagona. Zbog toga smo u Ljubiji počeli proizvoditi nagazne mine sa zadržanim paljenjem. Rešili smo to na taj način što smo između inicijalne kap išle i detona-

Operativnom Štapi za Bos. Krajina

- Službeni izvještaj po sljedećim pitanjima:
- 1./postavljena radnici i šta je do danas učinjeno
 - 2./broj lica koja zaposleni u radionicama, njihovo političko opredjeljenje i brojno stanje njihovih porodica
 - 3./dobiveni zadaci

1. Dne 18.maja o.god. ušle su naše jedinice u Ljubiju. Na šetajbi naredjenje otišao sam i ja u Ljubiju 20.maja prije podne. Od drugar koji je privremeno bio zadužen da se brine za radionička postrojenja satriao sam da mi poručiti sve što spada u djelokrug radionice. Nakon detaljnog pregleda radionice za preradu metala, stolarske radionice, ~~mekaničarske radionice~~ električne centrale i magazina konstatovao sam sljedeće:

- 1./Radionica je prilično moderno uređena i prostrana.
- 2./Ima za našu proizvodnju srazmjerno premalo točarskih mašina a previše mašina za obradu, dok je frezmašina zastarjela i bez učinka.
- 3./Postoje, kao naročito povoljno za našu industriju, tri aparata za varenje, dva električna i jedan autogeni, od kojih je posljednji uređen i za rezanje. Kisika ima sasvim malo.
- 4./Električna centrala je vrlo dobro uređena, sa dva turbinogeneratora, koji daju do 1200 KW i sa dva kazana, od kojih jedan starije tipa služi kao rezerva dok se inače redovni pogon vrši modernim kazanom sistema Stenmiller. Centrala ne radi već nekoliko mjeseci jer ne raspolaže ugljenom. Pogon centrala vrši se provizorno pomoću jednog dizelmotora od cca.60 KS. Pogonskim gorivom /naftom/ je motor opskrbljen sa otprilike jednu godinu. Nafta je dobijena iz lokalnih izvora.
- 5./Livnica raspolaže jednom kupelnom peći sa oko 1000 kg kapaciteta. Peć je već prilično stara i istrošena. Samotna cigla za popravak te peći nema/samotna cigla sa visokom izdržljivošću/.
- 6./Magazin raspolaže sa mnogo materijala. Zbog prilično dugo vremena od kako su vršene posljednje nabavke, neotkrivenost nije više

tora (rudarske kapisle), koji eksploziju treba da prenese na eksploziv, umetali komad štapina, koji je za odgovarajući broj sekundi zadržao eksploziju. Pored ovih, proizvedene su i mine protiv tenkova i kamiona.

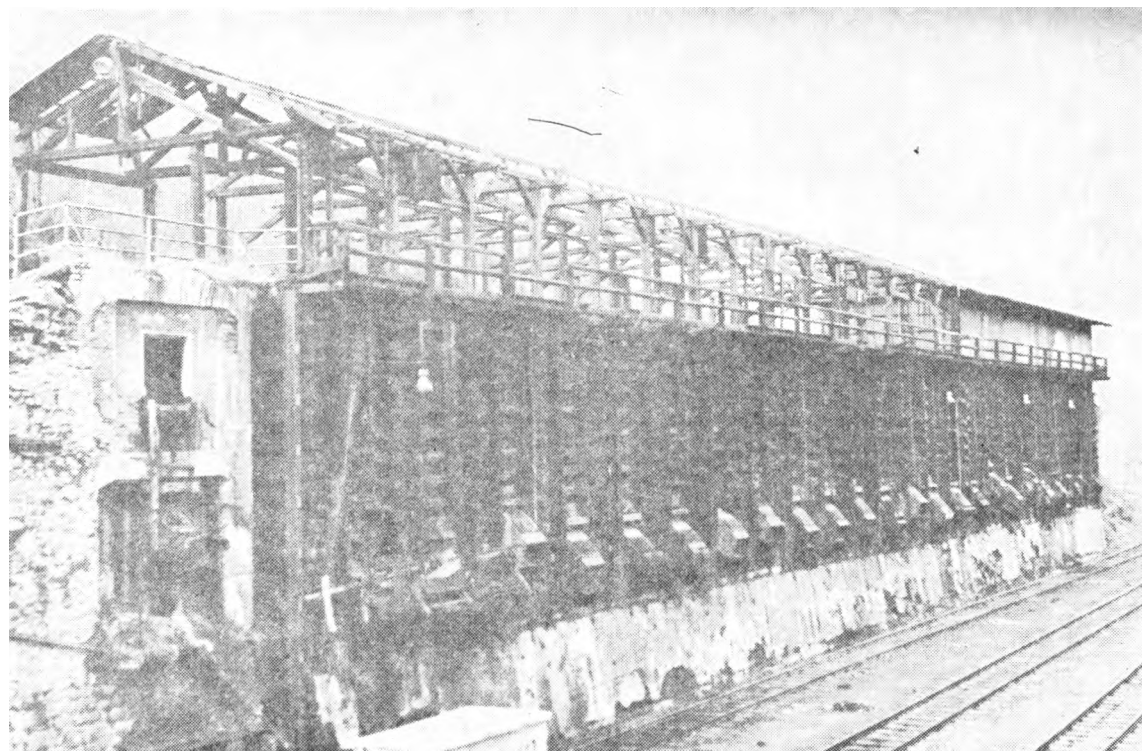
Pošto je to bila jedina radionica na ovom delu oslobođene teritorije, ona je morala biti univerzalna. Pored ostalog, popravljani su zaplenjeni kamioni, serijski izrađivani pokretni dezinfektori (partizanska burad za parenje na točkovima), punjeni su akumulatori za radio-stanice itd. Počelo je i obnavljanje istrošenih anodnih baterija za ručne baterijske svetiljke.

Dvadeset prvog maja u Prijedor su se spustila dva aviona, s kojima su Narodnooslobodilačkoj vojsci pristupili Franjo Kluz i Rudi Čajavec, a s njima i Miša Jazbec i Ivica Mitračić.

Avioni su bili opremljeni samo mitraljezima. Avijatičari, Kluz i Čajavec nisu uspjeli da utovare i bombe, pa je u radionici počela izrada partizanskih avionskih bombi. Odlučili smo se za moje bombe, bombe protiv žive sile, a njih je trebalo izbacivati rukom. Da bi što pre došli do rezultata, a i zbog malih mogućnosti, morali smo improvizovati. Za trup bombe uzeli smo vodovodne cevi, koje smo na strugu i rendisaljki uzduž i popreko narekali u kvadratiće, da bi se rasprsnule u što više (ne suviše) malih parčadi. Cevi smo napunili eksplozivom iz neeksploziviranih avionskih bombi (obično su to bile avionske bombe od 50 i više kilograma). Upaljači su bili izrađeni u radionici (oni isti, koji su bili primenjeni kod minobacačkih granata za mali bacač izrađen u Drvaru). Jedina je razlika bila u tome što su imale tvrdi inicijalni kapislu, napravljenu od dna puščane čaure. Snažna spiralna opruga pridržavala im je udarnu iglu, a da ne bi došlo do prevremene eksplozije, igla je bila obezbeđena rascepkom (šplentnom), koja se pre bacanja morala izvaditi.

Sledeći dan bile su gotove tri bombe napunjene peskom umesto eksplozivom. Demonstracija je izvršena sa bunkera za utovar rudače, koji je bio najviša građevina u Ljubiji. Iako su bile napunjene peskom, bombe su imale kompletni upaljač, sa inicijalnom kapislom, koja je bila povezana sa jednom rudarskom kapislom-detonatorom. Takvu bomba

6 Vojnotehnička radionica

Bunker-zgrada sa koje su se ispitivale avionske bombe

spustili smo niz bunker sa visine od dvadesetak metara. Pokazalo se da bomba na vrhu nije dovoljno teška, pa smo sve tri bombe morali prepraviti. U ponovljenoj demonstraciji u sve tri opitne bombe izazvana je eksplozija rudarske kapisle, što je bio dokaz da bomba pada kako treba. Da bi bombe bile sposobne za transport i da ne bi došlo do samoeksplozije, upaljač smo obezbedili rascepkom (šplentnom) i odmah smo bombe počeli proizvoditi. Težina im je bila 7 kg i za kratko vreme izrađeno je i otpremljeno 40 bombi. Mislim da je ukupno napravljeno oko 100 do 150 avionskih bombi. Sem prvih 40, sve ostale su bile pakovane u sigurnosnim specijalnim sanducima sa po 12 bombi.

Na zahtev pilota Franje Kluza kasnije smo za bombardovanje i rušenje zgrada osposobili nekoliko težih neeksplozivnih neprijateljskih bombi od oko 50 kg. Izvadili smo im njihove originalne upaljače, koji prilikom bombardovanja nisu eksplodirali a bili su od udara oštećeni, i umesto njih uvrnuli upaljače naše konstrukcije, koje smo preuredili sa zadržanim paljenjem, tako da ne eksplodiraju odmah pri udaru. Kao detonator smo upotreбили svežanj rudarskih kapisli. Takvih bombi osposobljeno je 4—5 komada.

Borbeni zadaci koje su izvršili prvi partizanski avijatičari partizanskim bombama nisu bili mnogobrojni, jer je i vek partizanske vazduhoplovne eskadrile bio kratak. Međutim, pored velikog materijalnog efekta, bombardovanje je imalo i moralni značaj. Potpuni dokumenti o svim izvršenim letovima ne postoje. Samo jedan dokument kazuje da je u poslednjoj svojoj herojskoj akciji avion »brege«, sa Rudijem Čajavcem i Mišom Jazbecom, 4. juna 1942, nad banjalučkim aerodromom mitraljirao i bombardovao hangare i kasarne. Avion »po tez«, sa Franjom Kluzom i Ivicom Mitračićem, bombardovao je 4. juna 1942. kolonu od 800 vojnika ustaške »crne legije« pukovnika Jure Francetića i selo Orahovo, otkuda je neprijatelj nadirao prema

Kozari u pravcu Međede. Kolona je razbijena, a ustaše su našle spas u močvarama pored Save.

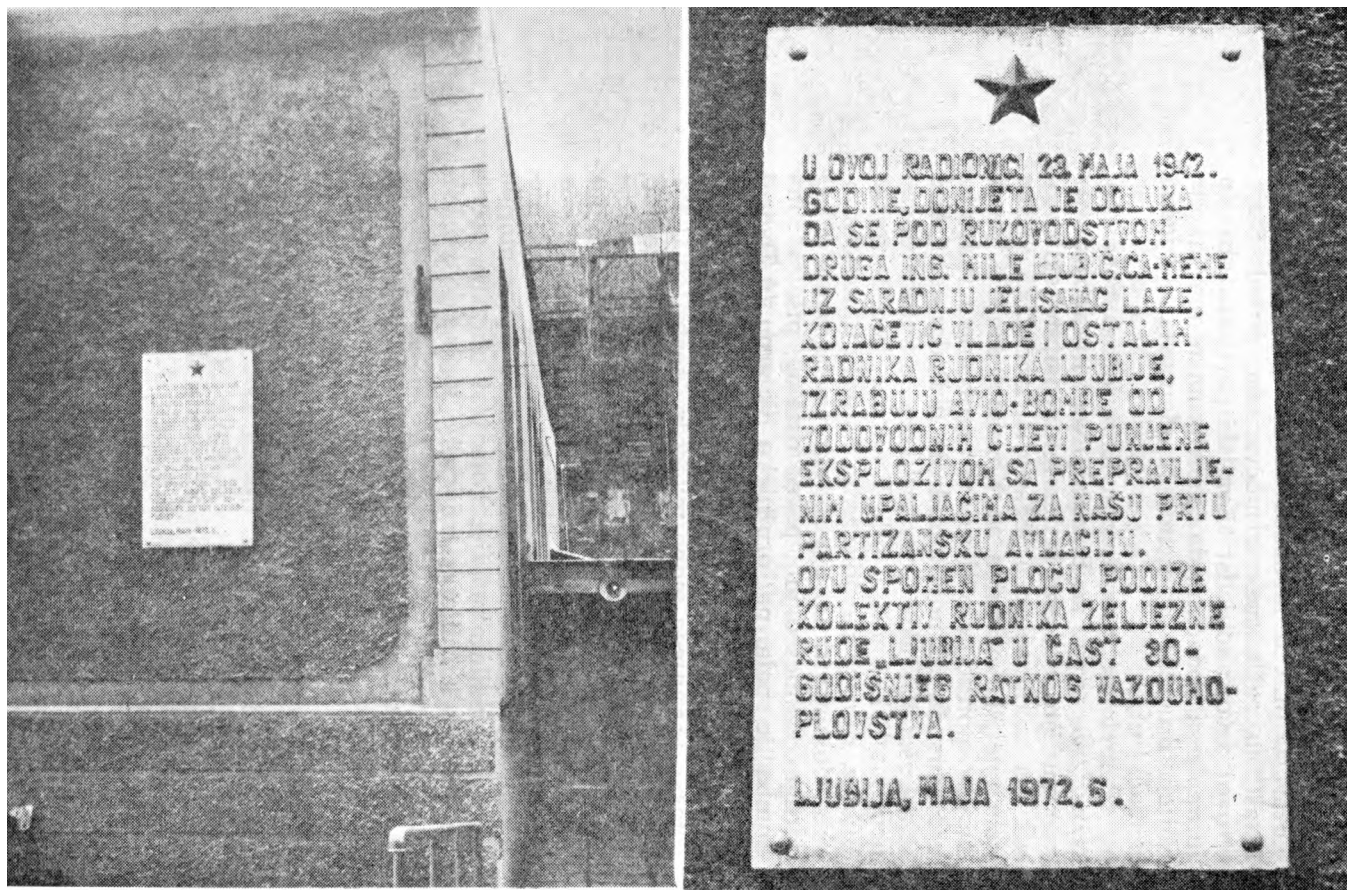
O ovoj prvoj akciji list »Krajiški partizan« objavio je napis sa podacima da je prilikom te prve akcije ubijeno 8 ustaša i ranjeno 12, jedan ustaški i jedan nemački oficir.

Polovinom juna Franjo Kluz je na svom »potezu« izveo napad na Bosanski Novi i bombardovao ovo uporište. Ubijeno je desetak neprijateljskih vojnika, a među njima i jedan viši oficir. Za vreme neprijateljske ofanzive na Kozaru, Franjo Kluz je svojim »potezom« preleteo sa ugroženog aerodroma u Međuvođu na novi aerodrom u Podgrmeču, kod sela Lušci Palanka. Tom prilikom je bombardovao neprijateljske snage u selu Vranovac, kod Bosanske Dubice. Kluzovi navodi nalaze potvrdu u domobranskim dokumentima. U »Bojnoj relaciji banjalučkog zdruga« za mesec jun, pored ostalog, piše: »Jedna bomba je pala na oružničku vojarnu (u Dvoru) koja je manje oštećena, a druge dve u šetalište, te je od eksplozije . . . poginuo jedan nemački vojnik, a lakše je ranjena jedna milosrdna sestra ... U Bosanskom Novom oštetiio je neprijateljski zrakoplov, jednu kuću i teže ozledio jednog vojnika« (Ahmet Donlagić, »Borba KPJ za bratstvo i jedinstvo naroda Bosne«).

Pošto se znalo da će u ofanzivi na Kozaru neprijatelj svakodnevno ubacivati nove snage, moralo se misliti na evakuaciju, koja je i ubrzana početkom juna. U radionici se radilo skoro do poslednjeg časa, a dan pre ulaska neprijatelja u Prijedor, velika kolona mobilisanih seljačkih kola počela je evakuaciju već pripremljene opreme i materijala. Sve je otpremljeno u Lušci Palanku.

ZATVARAČI IZ LUŠCI PALANKE

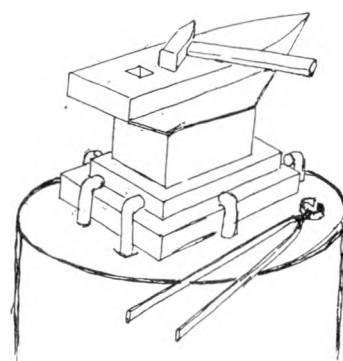
Sa opremom i materijalom u Lušci Palanku je stigao i izvestan broj radnika iz Ljubi je, pa smo u ovom selu nastavili rad. Kako se nije predviđalo

Spomen-ploča na zgradi radionice u Ljubiji

formiranje radionice u ovom selu, samo smo ručnim alatom opravljali oružje. Oprema i materijal, dovučeni iz Ljubi je, kasnije su dopunjavani sredstvima do kojih se došlo oslobođenjem Bosanske Krupe.

U Lušci Palanku dopremljen je i jedan protivtenkovski top »škoda«, kalibra 37 mm, bez zatvarača. Niko iz radionice nije video zatvarač za taj top, ali mi smo odlučili da ga, po svaku cenu, napravimo. Zadatak je dobio Mirko Praštalo, kovai iz Lušci Palanke. Posle nekoliko pokušaja, ručnim radom, urađen je zatvarač koji je odlično funkcionisao. Na izradi ovog zatvarača pomagao je Vlado Bakarić (domobranski poručnik), koji je došao u partizane i doveo taj top sa Kozare (Vladimir Bakarić, umro kao general-major JNA). Osposobljen; top odmah je odvučen nazad u pravcu Kozare i tamo je dejstvovao, ali sada protiv neprijatelja. Kasnije, naše jedinice su često zarobljavale ovakve tonove, ali najčešće bez zatvarača. Zatvarač se lako vadio, slično kao zatvarač puške, pa je neprijatelj, pri naglom povlačenju, vadio zatvarač, misleći da ga je time onеспособio. Zbog toga smo unapred izradili nekoliko takvih zatvarača i imali ih u rezervi, tako da smo ih, po potrebi odmah slali u jedinice koje su uspele da zarobe takav top bez zatvarača. Ukupno je tada, i kasnije u radionici u Međugorju, izrađeno oko 15 takvih zatvarača i svi su dobro funkcionisali.

Nikola Slavica

PARTIZANSKE RADIONICE ORUŽJA 1941 – 1942. GODINE

»U toku oslobodilačkog rata i revolucije brigom Vrhovnog štaba i druga Tita razvijane su širom zemlje partizanske radionice u kojima se proizvodilo i popravljalo naoružanje i vojna oprema za naše jedinice. Kontinuitet proizvodnje i opravka naoružanja nisu nikada prekidani za vreme rata. Svim stvaraocima naoružanja i vojne opreme iz tih dana odajemo punu zahvalnost i priznanje, kao pionirima i začetnicima naše vojne industrije.«

General armije

Nikola Ljubičić

Aktom bezuslovne kapitulacije od 17. aprila 1941. godine u Beogradu jugoslovenska vojska je bila prinuđena da okupatorskim trupama Nemačke, Italije i drugim preda kompletni ratni materijal. Vrhovna komanda nemačke oružane sile izdala je 19. aprila 1941. naredbu u kojoj se, pored ostalog, kaže: »Oružje i ratni materijal ostaju načelno kod odnosnih jedinica. Ove će ga predati tek kada to bude naređeno određenim organima nemačke oružane sile.«

Komunistička partija Jugoslavije još u aprilu 1941. godine dala je kao jedan od najvažnijih zadataka svim svojim organizacijama, članovima, kandidatima, skojevcima i simpatizerima da sprečavaju predaju oružja okupatorskim snagama i da prikupljaju oružje i opremu za borbu protiv okupatora.

Zahvaljujući tome, prikupljene su i sklonjenu desetine hiljada pušaka, nekoliko stotina puškomi-traljeza i ručnih bombi, nekoliko miliona metaka, ali se odmah na početku ustanka osetila velika ne-stašica oružja, naročito u onim krajevima gde je ustanak imao masovniji karakter.

Sasvim je prirodno što su u takvoj situaciji članovi KPJ, partijske organizacije i sami ustanici od prvog dana morali misliti kako da se rešii prob-lem naoružanja. To je u suštini nametnulo ideju o sopstvenoj izradi oružja i o stvaranju tehničkih ra-dionica na oslobođenoj teritoriji i pri većim oruža-nim formacijama.

Tako je u Ljubljani, u leto 1941. godine, Dušan Bravčar uspeo da organizuje grupu inženjera i teh-ničara koji su odmah prešli na izradu razornih sred-stava. S tom namerom formirana je na Medvedo-voj cesti prva ilegalna radionica, u kojoj se izra-đivao eksploziv, najčešće hloratni, smolit-smeša Mo-rata, kalafonijuma i masti. Ovakav eksploziv akti-viran je preko sumporne kiseline, smeštene u epru-veti od stakla i gume. Ovim eksplozivnim sred-stvom, iako je po svom tehnološkom procesu bilo vrlo jednostavno, izvršene su mnoge sabotaže, kao što je potapanje u splitskoj luci broda »Sima Mai>ković«, 18. septembra 1941, i razaranje nekih zgrada na velesajmu u Ljubljani.

U Zagrebu, po zadatku koji je dao narodni heroj Pavle Pap Šiljo, radili su na sredstvima za tempirno paljenje inženjer Mile Ljubičić i tehničar Rudi Kesler. Nešto kasnije u saradnju su stupili inženjeri Moro Magašić i Jela Jančić.

Uskoro su počela eksperimentisanja u obliž-njim izletištima, i to, najpre, sa najjednostavnijim sredstvima za tempirno paljenje — belim fosforom — koji se pomešan sa vodom sipao u opoldedok bo-čice (apotekarska bočica sa širokim grlom). Ovako, u vodi rastvoren beli fosfor, sipao se na mesto gde je trebalo izazvati požar. Do požara je dolazilo na vrlo jednostavan način. Iz prosute smeše voda bi isparila, a onda, prilikom spoja fosfora i vazduha,

fosfor se sam upalio i pošto se tom prilikom stvala prilično visoka temperatura, dolazilo je do požara.

Pored ovog najjednostavnijeg načina, inž. Ljubčić je radio i na komplikovanijim tempirnim sredstvima o čemu sam priča: »Obično sam radio na sredstvima za tempirno paljenje koja su se sastavljala na sledeći način. Uzeo sam jednu opoldedok bočicu. U nju sam usuo sumpornu kiselinu, a čep sam izbušio. U njega sam usuo kalijum-klorat. Taj čep, zajedno sa sadržajem kalijum-klorata, stavio sam u tanku gumicu. Uzeo sam toliko gumica koliko je bilo predviđeno vrijeme da dođe do spajanja kalijum-klorata i sumporne kiseline (spajanjem tih dveju materija dolazilo je do požara i ukoliko je nešto bilo u blizini te bočice onda ga je zahvatio požar). Potrebno je bilo samo bočicu nagnuti. ..«

Zna se da su ovim zapaljivim sredstvima, u početku jula 1941. godine, u Zagrebu, Milan i Dragica Dvorščak zapalili padobransku svilu namenjenu vojnim snagama u fabrici u Bužanskoj ulici. Uništeno je oko 60.000 m svile. Druga grupa omladinaca, među kojima su bili Gordana Budak i Ivo Sabljak, zapalila je »sportski stadion u Maksimiru.

I u Beogradu je bilo pokušaja izrade eksplozivnih sredstava, ali svi su imali tragičan epilog. Naime, pri svakom poduhvatu redovno je dolazilo do eksplozije u kojoj su obično stradali neki inženjeri i tehničari angažovani na tom poslu. O ovim slučajevima redovno je bio obavešten Centralni komitet KP Jugoslavije, što se vidi iz sledećeg upozorenja pokrajinskim partijskim rukovodstvima: »Stevo (Ivan Krajačić) neka dođe, jer je potrebno, pošto je Vidakovićev drugi saradnik isto tako od eksplozije stradao pre par dana i sada je u rukama Gestapoa. Ovi ljudi strašno nespretno barataju eksplozivom.« Tako je poznato da su se od septembra 1941. godine desile tri eksplozije u Beogradu pri

pokušaju da se od nekih naročitih smesa napravi eksploziv za izvođenje diverzija.

Prva eksplozija desila se početkom juna 1941. u blizini Kalenićeve pijace. Tom prilikom nastradao je inž. hernije Božović.

Druga eksplozija desila se 5. jula 1941. u Dragáčevskoj ulici, br. 17 (sada Filipa Kljajića, br. 5), u stanu Fadila Maglajlića. Tom prilikom teško je ranjen (odsečene su mu obe ruke) Mate Vidaković, obučarski radnik, član KPJ od 1929. godine. Teško ranjen, prenesen je u bolnicu, ali kad je Gestapo pri uviđaju doznao o čemu se radilo, Matu su stregali.

Treća eksplozija je bila ona o kojoj se govori u pomenutom pismu Centralnog komiteta. Desila se u Gospodara Vučića ulici, u stanu inž. Ivana Perišića. Tom prilikom je Lazi Simiću, inženjeru, članu KPJ, bila otkinuta ruka, a njegova žena je izgubila vid (inž. Simić bio je saradnik Mate Vidakovića; on je, pre toga, u Sarajevu uništio pet lokomotiva). Odmah posle eksplozije, Simića i njegovu ženu uhapsili su gestapovci i streljali.

Partijska organizacija i partizanski štabovi umeli su da do krajnosti iskoriste oskudna sredstva, polustručnu radnu snagu i da stvore bazu za najnužnije sirovine da bi odmah u početku oružanog ustanka organizovali svoje radionice. Na oslobođenoj teritoriji bile su mobilisane sve privatne mehaničarske, puškarske, tokarske i kovačke radionice za opravku i izradu novog oružja. Manja preduzeća, fabrike i industrijska postrojenja u Loznici, Trepči, Brđanima, Kalinovici, čačku, Stolicama, Drvaru, Užicu, Titovom Velesu itd. rekonstruisani su za proizvodnju i opravku oružja.

Računa se da je na celokupnoj jugoslovenskoj teritoriji, u toku 1941. i 1942. godine radilo više desetina radionica na izradi i opravci oružja. Ovde ćemo spomenuti samo neke.

UŽICKA FABRIKA

Oslobođenjem Uzica pala je u ruke partizanskih jedinica gotovo neoštećena fabrika lakog pešadijskog oružja i municije. Od prvog dana odmah je počelo obnavljanje fabrike i organizacija rada, da bi ubrzo bilo zaposleno više od 480 radnika. Radom fabrike rukovodili su Manojlo Smiljanić, student tehnike, Sreten Penezić, Spašen Jovanović i Mutimir Buda Popović, sa saradnicima: u alatnici tehničarem Ferdinandom Anderom, na poslovima tehnologije tehničarima Perom Subotićem i Neđom Jordovićem, na izradi municije tehničarom Francom Županom, u pirotehnici Momom Vukovićem i Slavoljubom Mićevićem, na izradi oružja Nikolom Zlatkovićem, Obradom Andrićem, Milutinom Simonovićem, Dragom Stanićem, Dragim Petrovićem i Dragoljubom Darijevićem. Rad je bio organizovan u tri smene, pa je, zahvaljujući takvoj organizaciji i uspešnom ovladavanju procesom rada, za nepuna tri meseca opravljeno i izrađeno oko 20.000 topovskih granata, 21.000 pušaka, 2.700.000 metaka, više od 18.000 ručnih bombi, 90.000 metaka za pištolj. Osim toga, opravljeno je: 300 puškomitraljeza, 200 teških mitraljeza, 2 poljska topa i drugo oružje. Ovim oružjem naoružan je izvestan broj partizanskih boraca Srbije, Bosne, pa i Crne Gore.

Okupator je svim silama nastojao da uništi ovu prvu partizansku fabriku oružja. U oktobru 1941. godine preduzima snažno vazdušno bombardovanje fabrike i tom prilikom je oštećen veći deo zgrada. Nemački špijuni, sa petokolonašima, uviđajući značaj ove fabrike za razvoj narodnooslobodilačke borbe, uspeali su da se uvuku u pogon za artiljerijsku municiju i da montiraju paklenu mašinu, koja je nešto kasnije izazvala strašnu eksploziju. Detonacije su trajale ceo dan i noć i fabrika je bila potpuno razorena. Pod ruševinama našlo je smrt 49 radnika i 62 građana koji su se tog trenutka tu zatekli, sklanjajući se od vazdušnog bombardovanja. Tako je nestala prva partizanska fabrika

oružja, koja je odigrala ogromnu ulogu u naoružanju prvih ustaničkih snaga.

BOMBE »BIOKOVKE«

U Dalmaciji su postojale dve veće partizanske radionice. U avgustu 1942. godine formirana je prva mehaničarska radionica na Biokovu, dok je druga formirana 5. septembra u selu Prekraji. Rad u ovim radionicama bio je vrlo dobro organizovan. Prvi proizvodi bili su nagazne mine, a u oktobru iste godine proizvodile su se i ručne bombe, poznate pod imenom »biokovke«. Tehnička opremljenost u prvim danima rata bila je vrlo slaba, ali, zahvaljujući upornosti i radu čitavog kolektiva i partijskih organizacija sa terena, ubrzo je radionica, dobijanjem raznog alata i sirovina, bila dobro opremljena. Dnevna proizvodnja bila je 7—9 ručnih bombi, da bi za kratko vreme dostigla 120 komada. Komesar radionice Josip Šperac, upravnik Ante Tavra, pod stručnim rukovodstvom inž. Ota Stenera, do tada su razradili plan za serijsku proizvodnju, tako da je dnevni učinak bio 120 bombi. Pored proizvodnje bombi i nagaznih mina, značajna je izrada bacača, koji je po konstrukciji potpuno odgovarao svojoj nameni. Ovakvih bacača proizvedeno je 28 komada. Oni su bili raspoređeni po svim partizanskim jedinicama srednje i južne Dalmacije.

Pored već formiranih manjih radionica u istočnoj Bosni, 1943. godine formirana je u Bijeljini, sa jednim pogonom u selu Zagonima, dobro opremljena radionica. Ovoj radionici takođe je osnovna proizvodnja bila ručna bomba, a docnije minobacač. Radnici su pretežno bili metalci, metalostrugari i livci. U upravi su bili inž. Stevo i inž. »Brko«,¹ a komesar radionice bio je Nikola Slavica. Pogon u Zagonima izrađivao je polutke bombi i ostale de-

¹ Prezimena ovih inženjera nisu poznata.

love, a sastavljanje (zavarivanje) u Bijeljini. Rad je bio organizovan gotovo serijski i za nepuna 3 meseca proizvedeno je više od 5.000 bombi.

U Sloveniji je, pored ilegalnih radionica u okupiranim gradovima, formirana u julu 1942. godine, na planini Rogu, manja radionica sa ograničenim kapacitetom i opravkom oružja. Međutim, 1943. godine, ona se preuređuje i postaje jedna od najvećih radionica oružja u Sloveniji. U svom sastavu imala je puškarsko, topovsko, tokarsko, mehaničarsko, mašinsko i pirotehničko odeljenje. Izrađivane su bombe, čak i poznati top zvan «protop», koji je bio usavršen do industrijskih mogućnosti.

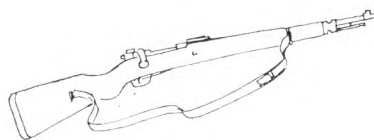
Osnovna delatnost svih tehničkih radionica i dalje je bila izrada ručnih bombi, sada tehnički usavršenih. No ništa manje nije bila važna i proizvodnja »artiljerijskog« oružja, koja se pojavljuje u momentima najveće potrebe. Partizanski odredi nisu imali u svom naoružanju sredstva kao što su minobacači i topovi. Ratne i borbene akcije zahtevale su upotrebu efikasnih oružja. Iz stvaralačke inicijative naših partizana-kovača, kvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika proizišla je samostalna izrada minobacača i topova.

U Podgrmeču 1941. godine izrađen je »top-mužar«, koji je izradio kovački majstor Božo Majkić. Top je bio vrlo jednostavan i koristio je sopstvenu granatu sličnu bombi zvanoj »rola«, ali njegovu upotrebu i namenu vrlo dobro je iskoristio borac Jovo Žarić u borbama na Garači, Budimlić Japri i Divcima. U selu Mali Gradac (Banija) izrađen je top zvan »jarac«, kalibra 54 mm, koji je bio u naoružanju partizanskih odreda na Baniji. Konstruktor je bio kovač Simo Jednak. »Kordunaški top« izrađen u selu Vojniću, bio je nešto savršeniji od svojih prethodnika. Imao je lafet i bio je podešen za konjsku vuču. Imao je domet 4,5 km, dok je upotrebljavao granatu tešku oko 2 kg. Jedna od najuspešnijih konstrukcija topova bio je »slovenski top«, izrađen u Turjaku. Cev ovog topa je od minoba-

cača jugoslovenskog porekla, kalibra 81 mm. Domet mu je bio 3 km.

Partizanske radionice oružja, kojih je do kraja kapitulacije Italije bilo u našoj zemlji oko 123, proizvodile su, kako se vidi, razno oružje i vršile razne pa i komplikovane opravke i oružja i sprava (izrada i opravka mašinskih sprava, izrada busola itd.). One su našle svoju punu primenu u NOV i POJ. Oružje je rađeno na osnovu stvarnih potreba rata.

Na ovom poslu bile su mobilisane sve stvaralačke snage partizanskih boraca i naroda i korišćena stručna pomoć inženjera i tehničara u Narodnooslobodilačkoj vojsci.

Pavle Pavlović

PARTIZANSKA RADIONICA BOMBI U LOZNICI

U Valjevskoj ulici u Loznici (sada Ulica vojvode Putnika) nalazi se kuća metalca Mike Vasiljevića. U toj kući je u toku 1941. godine bila jedna od prvih partizanskih radionica bombi. Na spomen-ploči na kući piše da se tu od početka septembra 1941. godine nalazila radionica koja je izrađivala bombe za partizane.

Posle prvog oslobođenja Loznice, septembra 1941. godine, javila se u Loznici želja da se pomogne narodnooslobodilačkom pokretu. Tako je Velja Tešmanović, sa još jednim drugom, čijeg se imena ne seća, početkom septembra 1941. godine otišao u Valjevsku ulicu, u kuću Mike Vasiljevića. Sva trojica bili su partizanski simpatizeri i do kasno u noć razgovarali su o uspesima partizanskih akcija. Te večeri došli su na ideju da osnuju radionicu bombi za partizane. Odmah im se nametnulo pitanje: kako i čime da rade?

Rešenje je našao Mika Vasiljević. On se prisetio da u selu Trbušnici, kod Loznice, ima strug sakriven kod Jakova Radulovića, oca borca Lozničke partizanske čete, Milorada Marka Radulovića. Odmah posle tog razgovora Velja Tešmanović je otišao u Trbušnicu i kad je Jakovu rekao da želi da osnuje radionicu, zatražio je od njega strug. Jakovu se svidela ideja i bez reči ga je dao. Strug je imao mali nožni pogon, ali čim je prenet u Loznicu, prebačen je na električni pogon pomoću elektromotora koji se našao kod Mike Vasiljevića.

Tako su se tri ili četiri dana posle prvog oslobođenja Loznice počele u njoj da izrađuju prve

bombe za partizane. Bombe su pravljene od cevi za plin i paru koje su iskopavane iz zemlje. Bile su izreckane, snabdevene sporogorećim štapinom i detonatorskom kapislom, a punjene eksplozivom. Nekoliko dana posle toga iskrsla je nova teškoća: nestalo je cevi za bombe, pa su morali da ih dovlače sa raznih strana. Neko je predložio da Velja Tešmanović ode u rudnik antimona u Zajaću, koja je od Loznice udaljena 12 kilometara, gde je u izobilju bilo i cevi i eksploziva. Posle njegovog odlaska, u Loznicu je došao i borac Lozničke partizanske čete Milorad Marko Radulović, koji je počeo da radi u radionici.

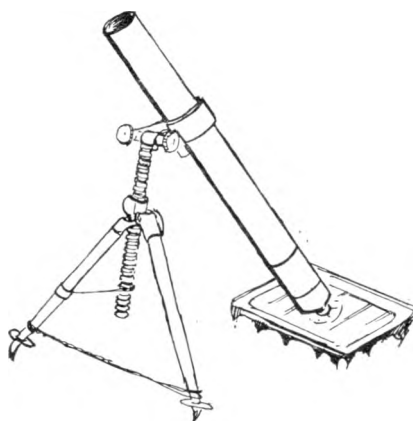
Uskoro posle toga, pod pritiskom nemačke kaznene ekspedicije, radionica je morala biti prebačena u Krupanj, gde su se našli drugovi Milorad Marko Radulović, Velja Tešmanović i Bogdan Šerbadžija. Oni su u tadašnjoj krupanjskoj fabrici, topionici antimona, nastavili da izrađuju bombe. Nastojanjem Milorada Marka Radulovića i Bogdana Šerbadžije bombe su ovde ubrzo modernizovane. Sečene su čaure bez barutnog punjenja i stavljanje u bombe. Udaranjem u tvrd predmet kapisla čaure (obično puščane) aktivira sporogoreći upaljač, a ovaj prenosi dejstvo na eksploziv. Tako se bomba nije morala aktivirati paljenjem fitilja kao ranije, već je bilo dovoljno kucnuti njome o tvrd predmet.

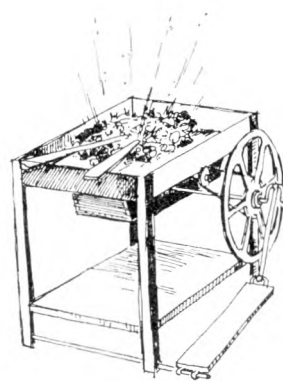
Radionica je aktivno proizvodila bombe sve dok Nemci nisu zauzeli Krupanj, a onda su se njeni tvorci povukli preko Mačkovog Kamena. Velja Tešmanović je otišao u Bajinu Baštu, dok su Milorad Marko Radulović i Bogdan Šerbadžija otišli u Užice. U Bajinoj Bašti Velja Tešmanović je pokušao da pokrene novu radionicu, ali nije imao ni saradnika, ni alata, ni materijala, pa je pokušaj propao.

Tako je završila partizanska radionica bombi u Loznici, koja je za relativno kratko vreme proizvela veliki broj bombi koje su partizani upotreb-

ljavali u borbama protiv Nemaca u Jadru, Rađevini i Azbukovici, kao i u istočnoj Bosni.

Za vreme boravka u Zajači, dok je radionica bila još u Loznici, Velja je napravio i jedan bacač. Granate za njega pravio je od cevi većeg prečnika d snabdevao ih kapislom od lovačke čaure. Prva proba je pokazala da bacač dobro funkcioniše i da se može upotrebiti u borbi. Pošto je napravljeno dosta granata za bacač, on je prvi put upotrebljen kad su Nemci ponovo napali na Loznicu, ali tu mu se gubi svaki trag.

NARODNE RADIONICE U PODGRMEČU

Uloga i značaj formiranja i rada narodnih radionica u narodnooslobodilačkom ratu moraju se posmatrati kroz sveopšti doprinos borbi celokupnog stanovništva Podgrmeča. Mnogobrojni oblici rada, a i borbe naroda ovoga kraja bili su značajan doprinos borbi naroda Jugoslavije. Dok su borci na frontu vadili neprekidne borbe sa neprijateljem, narod je u pozadini gradio i proizvodio sve što je bilo potrebno za uspešno vođenje rata. Proizvodila se hrana, odeća i obuća; popravljale poljoprivredne mašine i drugi alati, izgrađivane ili popravljane kuće i novi smeštajni prostori (barake, magacini...); gradili su se i popravljali putevi, mostovi; obnavljane su stare i izgrađivane nove radionice.

Na području Podgrmeča, od prvog dana ustanka, gradilo se na sve strane, naročito na podesnim i skrovitim mestima. Izgrađeno je više školskih objekata i dečjih ustanova-domova. Može se slobodno reći da u našoj zemlji nije bilo sličnog regiona sa tako bogatom građevinskom delatnošću. Većina objekata korišćena je sve vreme, a da mnogi od njih nikada nisu otkriveni od neprijatelja.

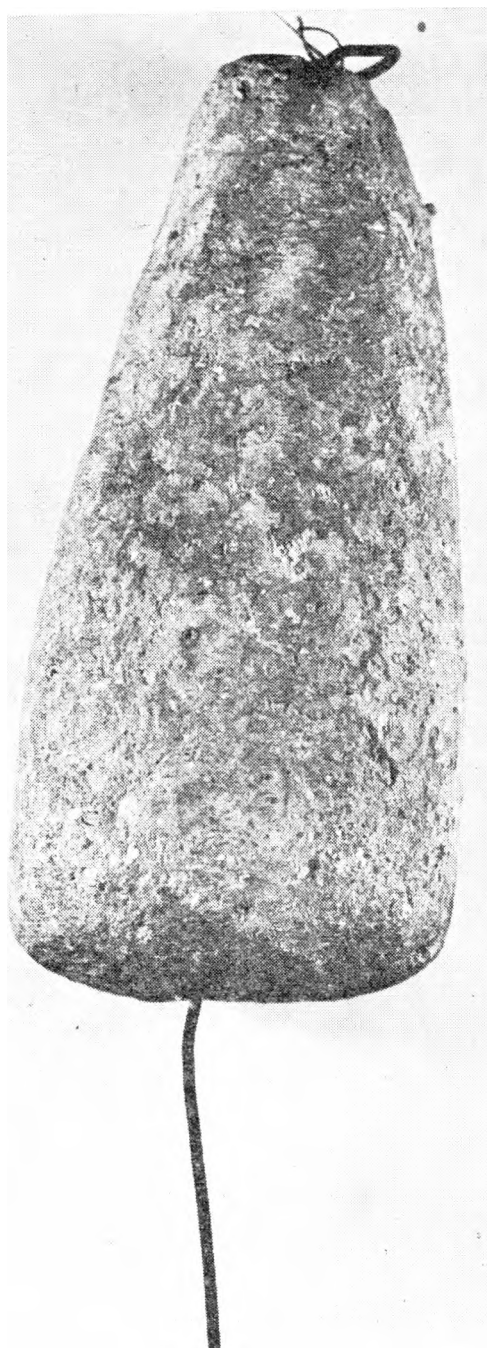
Tako masovna građevinska delatnost zahtevala je angažovanje svih rukovodstava: partijsko-političkih, vojnih, vojnopozadinskih, i celokupnog naroda — od pionira do staraca. Sve to je u punoj meri angažovalo i do krajnjih granica naprezalo ljudske i materijalne efektivne. Pokret je obuhvatao i stalno pokretao u akciju i borce na frontu i sav

narod u pozadini. Sve je bilo u akciji i izvršenju zadataka. Radilo se i borilo svugde i na svakom mestu, u teškim uslovima i bez povlačenja granica između fronta i pozadine. Dok je narod obavljao razne poslove, borci su ga štitili od neprijatelja. Kada je vojska kretala u akcije, naročito veće, narod ih je pratio i sa pozadinskim jedinicama pomagao izvršenje borbenih zadataka.

Odmah po izbijanju oružanog ustanka osetila se potreba za većim brojem zanatskih radova, a što je rat duže trajao, i potrebe su bile sve veće. Tako se, na primer, u prvim danima ustanka 1941. godine, kovačkim radionicama poklanjala osobita pažnja, pošto se u svakoj od njih popravljalo i izrađivalo hladno, a u nekim i vatreno oružje. Dovoljno je bilo limati bar kakvu puščanu cev i puška je izrađena. Pored raznih sekira, noževa i kopanja, čime su u početku mnogi borci bili naoružani, naročito su bile interesantne ručne bombe i, kasnije, nagazne mine. Neke su izlivane od cementa, neke od liva kao prave bombe, a neke, pak, od debljih vodovodnih cevi.

Sva ta borbena sredstva izrađena u ovim seoskim radionicama, ma kako (izgledala primitivna i neskladna, bila su efikasna.

Sagledavajući ove potrebe, Okružni komitet KPJ za Podgrmeč, sa narodnooslobodilačkim odborima na terenu i štabovima vojnih jedinica, preduzimao je određene mere za rešavanje ovoga problema. U novembru 1941. godine počeo je popis svih zanatlija po selima i u vojnim jedinicama, kao i zanatskih radnji na terenu pa su i opremane za obavljanje neke od delatnosti. U isto vreme prikupljao se alat i materijal, otvarane su postojeće radionice i izgrađivane nove. Da bi se mogle graditi nove radionice i da bi se omogućio rad već postojećih, bilo je stalnih sabirnih akcija, naročito prilikom oslobađanja većih naseljenih mesta, gradova, fabrika i drugih industrijskih objekata. Za sprovođenje tih akcija redovno su određivane specijalne grupe ili pojedinci koji su odabirali mašine,

Bomba od betona

alat i materijal i starali se za njihovu evakuaciju na određena mesta.

Nakon ovakvih priprema u toku zime 1941/42, formiran je i otvoren veći broj radionica na terenu Podgrmeča. Formirane su: kovačke, stolarske, krojačke radionice, radionica za štavljenje kože i druge. Od ljudstva, prikupljenog na terenu i povučenog iz vojnih jedinica, formirane su jake ekipe za obavljanje građevinskih poslova, opravku železničkih postrojenja, puteva i mostova, te proširenje stolarskih, kovačkih, mehaničarskih i drugih radionica. Do oktobra 1942. godine svim ekipama i radionicama rukovodio je Okružni komitet KPJ za Podgrmeč, uz pomoć štaba Podgrmečkog odreda, komandi vojnih jedinica i narodnooslobodilačkih odbora. Od oktobra 1942. godine taj posao je prešao u nadležnost Komande Podgrmečkog područja, njenih komandi mesta i narodnooslobodilačkih odbora. U ekipama i radionicama u to vreme radilo je oko 100 drugova i drugarica. Gotovo svi su smatrani za vojna lica i posedovali su vojnu opremu i naoružanje. U nedostatku mašina i alata, majstori su često i sami pravili alate ili samo delove s kojima su uspešno obavljali poslove. Kovači u Jelašincima su, na primer, sami kovali, narezivali i kalili krupne turpije za obradu grejanog železa. Sami su radili svrdlove, burgije i neke druge alate. Da bi mogli da koriste veliki strug za obradu metala, improvizovali su transmisiju sa velikim zamajcem i, umesto mašinom, strug su pokretali ručno.

Takmičenje je bilo stalni oblik rada. Takmičila se radionica sa radionicom, ekipa sa ekipom, a sve radi unapređenja rada i iznalaženja novih metoda i oblika izrade potrebnih oruđa, odnosno sredstava u izuzetno teškim uslovima. U tome su prednjačile radionice u selima: Lušci Palanci, Jelašincima, Majkić-Japri i Hašanima.

Kako se razvijao narodnooslobodilački pokret i narastala borba, tako su i zadaci radionica bili sve teži i komplikovaniji. Postojeće mašine, alat, pa i kadrovi, sve su više bili u raskoraku između

potreba i mogućnosti. Zaplenjene mašine u selima Mijačici i Bjelajskim Uvalama, vlasništvo akcionarskog društva »Šipad«, ni izbliza nisu zadovoljavale potrebe jedinica. Sve veći ratni plen u oružju i ratnoj tehnici zahtevali su nova rešenja i novi kvalitet. Bilo je nužno podići nove radionice u kojima bi se, pre svega, izrađivala ubojna sredstva i popravljalo oštećeno ili dotrajalo oružje. U proleće

1942. godine formirana je radionica u Hašanima. Ona se ubrzo razvila u dobro opremljenu radionicu, naročito posle oslobođenja Prijedora i Ljubije, kada je popunjena odgovarajućim mašinama i alatom. Međutim, ovo mesto nije pružalo sve mogućnosti za uspešan rad veće radionice. Tu, pre svega, nije bilo uslova za postavljanje lokomobile i transmisije za pokretanje mašina-radilica. Zato se moralo tražiti novo, pogodnije mesto. Kako ni u drugim selima nije bilo prostorija koje bi odgovarale svim zahtevima jedne veće vojnotehničke radionice, morali su se graditi novi objekti. Tako je za tadašnje uslove izgrađena savremena vojnotehnička radionica, koju je narod nazvao »vojna fabrika Podgrmeča«. Radionica je podignuta jula 1942. u Podgrmeču, u dubokoj šumi, pored potoka Suvajčina. U prvom zahvatu, u sklopu radionice, izgrađena su tri objekta s ukupnom površinom od 408 m².

Ova vojnotehnička radionica, po mnogo čemu, bila je jedinstvena u Bosanskoj krajini, pa i šire. U radionici se izrađivalo novo oružje, popravljala motorna vozila, sredstva veze, kao i druga tehnička sredstva kojima je Narodnooslobodilačka vojska, u to vreme, raspolagala. U radionici su se pravili razni alati, novi delovi mašina, pribor za jelo (noževi, kašike, porcije, viljuške i slično). Mnogi od ovih predmeta su sačuvani i do završetka rata i sada se nalaze po raznim muzejima Bosanske krajine. Naročito su bile poznate i cenjene ručne bombe i nagazne mine izrađene u ovoj radionici, njih je i neprijatelj dobro zapamtio, jer su imale veliko razorno dejstvo. Nagazne mine su korišćene za zapreča-

vanje pojedinih pravaca. One su naročito došle do izražaja u četvrtoj of anzi vi. Zbog zaprečenih pravaca koji su vodili u dubinu oslobođene teritorije, neprijatelj je morao usporiti napredovanje. Na taj način se dobilo u vremenu da bi se spasao narod iz ugroženih sela i lako povukao u Grmeč. Usporavanje neprijateljskog prodiranja na slobodnu teritoriju omogućavalo je izvlačenje ii apasavanje ranjenika sa bojišta i iz bolnica. To je omogućavalo i sakrivanje mašina, alata i materijala. Čim je prošla ofanziva, sve je to iskopavano i ponovo korišćeno. Tako se i moglo neprekidno raditi u toku čitavog rata, bez obzira na ometanje neprijatelja.

Za sve vreme postojanja Vojnotehničke radionice u Podgrmeču narod ju je izdašno pomagao. Pored snabdevanja životnim namirnicama, i da bi radionica mogla neprekidno da pravi bombe i nagazne mine, narod je po čitavom terenu skupljao neeksplodirane avionske bombe i artiljerijske granate i isporučivao ih radionici. Na ovome poslu naročito se isticala omladina i pioniri. Granate i bombe su u radionici demontirane, iz njih je izvađen eksploziv koji je korišćen u izradi bombi i nagaznih mina.

Obavljanje svih ovih poslova, koordinacija rada radionice u Suvajskom Međugorju ii ostalih radionica na terenu sa narodom ovoga kraja bio je zadatak Komande Podgrmečkog područja.

Dušan Vujatović

**MOGUĆNOST PROIZVODNJE
NAORUŽANJA I VOJNE OPREME U
SLOŽENIM PRILIKAMA RATA I
USLOVIMA PRIVREMENO
ZAPOSEDNUTIH DELOVA TERITORIJE**

»Da bi opštenarodna odbrana i društvena samozaštita bile spremne za funkcije koje smo im namijenili, treba i dalje osposobljavati sve naše ljudske i materijalne potencijale da se u svakom trenutku mogu staviti u službu odbrane i slomiti svaku agresiju, bez obzira na to ko je i sa kakvom snagom preduzeo. Bitna pretpostavka ispunjavanja ove obaveze je dalje razvijanje našeg sistema odbrane i samozaštite u skladu sa razvojem socijalističkog samoupravnog sistema. Do sada postignuti rezultati potvrdili su snagu i realnost naše koncepcije i efikasnost sistema odbrane. Danas sa ponosom možemo konstatovati da su naše oružane snage vrhunski obučene, moralno-politički monolitne, savremeno organizovane, naoružane modernim naoružanjem i opremom koji su gotovo u cjelini proizvedeni u našim fabrikama.«

Josip Broz Tito

Od drugog svetskog rata proteklo je već trideset godina, a čovečanstvo još nije kročilo putevima mirnog razvitka. Uspostavljen je krhki mir, nad kojim se svakodnevno nadvijaju mnogobrojne opasnosti. Čovečanstvo živi u takozvanom oružanom miru. Za proteklih tridesetak godina vođene su stotine manjih i većih ratova, u kojima je nastavljeno

sa pokušajima podjarmljivanja naroda, sa nasilnim ograničavanjem slobode i prava, naročito malih naroda. Istovremeno se vodi nečuvena trka u naoružavanju u kojoj ne učestvuju samo najveće sile. Svakim danom uvode se novi, sve »savršeniji« sistemi oruđa, mada su i postojeći sasvim dovoljni — grubo računajući — da se uništi svaki živi stvor na našoj planeti.

Dobri poznavaoци prilika tvrde, na primer, da u stokovima dve velike supersile ima dovoljno nuklearnih borbenih sredstava da se ubije svaki čovek na zemlji, i to ne jednom, već više puta. To, naravno, ne smeta da se masovno proizvode nova, moderna nuklearna i klasična sredstva naoružanja. Poslednji modeli oružja, kao što su neutronska bomba, krstareće rakete, nova hemijsko-bioloska i druga sredstva, namenjena su baš za uništenja u kojima će stradati u prvom redu ljudi, pri čemu će biti sačuvana materijalna dobra, kao da su ona nekom potrebna bez ljudi.

Sve brža trka u naoružanju predstavlja stalnu pretnju miru i bezbednosti u svetu. Ona, isto tako, predstavlja težak ekonomski teret, jer angažuje i iscrpljuje ogromne materijalne i ljudske izvore mnogih zemalja sveta. Iz podataka Ujedinjenih nacija može se videti da su izdaci za naoružanje u svetu 1961. godine iznosili 120 milijardi, 1971. su već porasli na 200, a sada premašuju ogromnu sumu od 400 milijardi dolara, uz tendenciju stalnog i sve bržeg rasta. Vojni budžet SAD već više godina premašuje 100 milijardi dolara, odnosno preko 10% nacionalnog dohotka. Koliko su to velike sume može se ilustrovati činjenicom da izdaci za vojne aktivnosti u svetu svake godine apsorbuju sredstva, koja odgovaraju ukupnom nacionalnom proizvodu dve trećine zemalja u svetu, koje čine siromašniji deo čovečanstva. Ovaj iznos je 15 puta veći od iznosa ukupne strane pomoći zemljama u razvoju.

Ovakva trka u naoružanju sve više angažuje materijalna i ljudska sredstva za naučnoistraživački rad. Istraživanja u vojnoj industriji angažuju vi-

še od polovine ukupnog naučnoistraživačkog ljudskog potencijala u svetu, odnosno preko 400.000 najboljih naučnika i stručnjaka. Danas je u svetu angažovano oko 60 miliona ljudi u direktnim i indirektnim vojnim zanimanjima, a oružane snage u svetu, procenjuje se, iznose oko 22 miliona ljudi.

Ako se uzme u obzir podatak od pre nekoliko godina da svetske zalihe u sredstvima smrtonosne moći prelaze 15 tona trotila po stanovniku, onda se slobodno može reći da svet sedi na »buretu baruta«.

Stvorena je situacija koja je suprotna naporima za stvaranje novog, pravednijeg i boljeg međunarodnog poretka, a pogotovu naporima za progresivne društvene preobražaje u svetu. Takvo stanje gura nerazvijene i nesvrstane zemlje da se sve više i mimo svoje volje uključuju u proces naoružavanja. Pritisnute neposrednom opasnošću ili nesigurne u svoju sutrašnjicu i one izdvajaju značajna sredstva za opremanje svojih oružanih snaga, od kojih neke povremeno čak d do jedne četvrtine nacionalnog dohotka.

Takva opšta situacija i geostrategijski položaj uticali su i na našu zemlju da neprekidno od završetka rata preduzima odgovarajuće mere i izdvaja značajna sredstva za svoju odbranu, bezbednost i samozaštitu.

Značajni rezultati postignuti na daljem jačanju našeg političkog sistema, sve veći uspesi u izgradnji samoupravnog socijalizma, potvrđeni u potpunosti na XI kongresu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), naša uporna borba za jačanje nesvrstanošći u svetu i ugled koji su naša zemlja i drug Tito stekli u čitavom svetu, naša principijelna spoljna politika na bazi ravnopravnosti i poštovanja slobode i integriteta svih zemalja sveta, konačno naša samostalnost, sloboda i uspesi, pored svih priznanja i podrške, imaju za posledicu i preduzimanje mera protiv naše zemlje, koje idu za tim da umanje ili potcene naše uspehe i rezultate, da podriju bratstvo i jedinstvo, da oslabe naš sistem op-

štenarodne odbrane (ONO) i da nametnu svoj uticaj.

Mašući sve savremenijim sredstvima za ubijanje ljudi, neke sile žele da nas uplaše, da se narod oseti bespomoćnim prema tako snažnom agresoru. Pored ostalog, koriste se i razni oblici psihološkog pritiska na našu zemlju.

Imajući uvek pred očima ogromne žrtve, koje smo dali za našu slobodu u drugom svetskom ratu, naši radni ljudi ulažu značajne napore da obezbede nezavisnost zemlje i slobodu naših naroda i narodnosti.

Koncepcija opštenarodne odbrane predviđa mnogobrojne oblike otpora agresiji, od oružanog otpora sve do onih oblika koji se mogu nazvati pasivni otpor ili nesaradnja sa agresorom. Naravno, oružani otpor predstavlja glavni vid otpora agresije, osnovni preduslov za ispoljavanje svih drugih oblika, a ukupna pripremljenost zemlje za oružani otpor predstavlja i značajan faktor odvracanja agresora.

Koncepcija opštenarodne odbrane, kao politički i doktrinarni pogled našeg socijalističkog samoupravnog društva na pitanja odbrane zemlje stvorena je na praktičnim iskustvima i saznanjima iz naše narodnooslobodilačke borbe, kao i oslobodilačke borbe drugih slobodoljubivih naroda, koji su i danas neiscrpna riznica za sve nas, a posebno za obuku i vaspitanje mladih kadrova.

Ostvarivanje naše koncepcije opštenarodne odbrane pretpostavlja sveukupno angažovanje društva na jačanju svih komponenti koje uvećavaju njegovu političku, vojnu, ekonomsku i moralnu snagu i obezbeđuju optimalne uslove za jedinstven opštenarodni otpor agresoru. U pogledu materijalno-tehničkog obezbeđenja, naše oružane snage oslanjaju se na organizaciju, materijalne izvore i rezerve društva. Tako se afirmiše i načelo da su samoupravljanje i odbrana zemlje nerazdvojno povezani kao idejni društveni odnos i kao oblik organizo-

vanja u integralni društveni interes prava i obaveza svih subjekata društva.

Savez komunista Jugoslavije nikada nije smatrao da je tehnika svemoćna, odnosno da pobjeda zavisi od materijalnog faktora. Naprotiv, SKJ je uvek isticao u prvi plan odlučujuću ulogu čoveka, njegovu svest, moral i volju da se maksimalno angažuje u odbrani zemlje i mira, ali je, u isto vreme, ukazivao na potrebu opremanja oružanih snaga savremenom tehnikom, moderno organizovanom armijom i dobro snabdevenom pozadinom. Materijalni faktor nije nikada ni potcenjivan ni zanemarivan. Neprekidno je ukazivano od kolikog je značaja osposobljenost sopstvene industrije za samostalnu proizvodnju vitalnih sredstava za vođenje oružane borbe. Nezavisnost od inostranstva u svakom pogledu jedan je od osnovnih zadataka za vođenje privremene i odbrambene politike zemlje u miru. Iskustva drugih zemalja, pa i naše zemlje, pokazala su da je ekonomska, tehnička i tehnološka zavisnost od drugih zemalja veoma ozbiljan neprijatelj u borbi za nezavisnost. Poznati su pritisci spolja (ekonomski, politički, vojni) u zamenu za »pomoć« u razvoju nacionalne ekonomije i oružanih snaga (rezervni delovi, alati, specijalni reprodukcijski materijali i drugo).

Iskustva naše zemlje u borbi za nezavisnost neposredno posle drugog svetskog rata očigledno pokazuju da je oslanjanje na sopstvenu proizvodnju specifičnih potreba za oružane snage jedino ispravan put.

Izvođeci odgovarajuće zaključke iz slučajeva »pomoći« sa strane i mogućih dalekosežnih posledica toga, naše rukovodstvo je odlučno insistiralo na izgradnji i osposobljavanju kapaciteta za sopstvenu proizvodnju naoružanja i vojne opreme (NVO) za potrebe oružanih snaga u miru i ratu. Zato nije slučajno da je naša zemlja još od oslobođenja od okupatora imala jasnu i kontinuiranu politiku razvoja sopstvene privrede, kao preduslo-

va za ukupni razvoj zemlje, ali i za njenu nezavisnost. Savez komunista je posebno uticao na jačanje odbrambenih komponenata prilikom izgradnje privrednih kapaciteta, a naročito za proizvodnju naoružanja i vojne opreme i naučnoistraživačkih kapaciteta za njihov razvoj NVO.

Naravno od stava i odluke da se u domaćoj industriji proizvodi naoružanje i u maksimalnom obimu pokriju potrebe oružanih snaga, pa do realizacije postoje ozbiljni problemi i mnogostruke teškoće. Neprihvatljivo bi bilo, npr., proizvoditi zastarela i neefikasna sredstva, što iziskuje značajne napore u razvoju sredstava, pojavljuju se problemi repromaterijala, razlika u mirnodopskim i ratnim količinama, lokaciji kapaciteta itd. Ozbiljne su dileme šta proizvoditi — da li ceo asortiman ili samo ona sredstva »bez kojih se ne može ratovati«, veličina serije, odnosno pitanje ekonomičnosti osvajanja i proizvodnje pojedinih sredstava itd.

Međutim, u jasnoj orijentaciji oslonca na vlastite izvore snabdevanja oružanih snaga, takve teškoće uspešno se rešavaju. Treba ih posmatrati i u njihovom razvoju i toku i imati u vidu da mogućnosti zemlje neprekidno rastu u tehnološkom i materijalnom pogledu. Ako smo u narodnooslobodilačkom ratu mogli stvoriti »kompletan kombinat«, kako drug Tito kaže za Grmečku radionicu Vrhovnog štaba, onda su sadanje mogućnosti neuporedivo veće i bolje za organizovanje proizvodnje naoružanja i vojne opreme i u miru i u ratu.

Kakve se mere preduzimaju da se te mogućnosti iskoriste, da i u ratu obezbedimo sigurnije izvore snabdevanja oružanih snaga iz sopstvene proizvodnje?

Stvaranje mogućnosti za proizvodnju naoružanja i vojne opreme u miru i ratu vrši se na osnovu procena, analiza i akcija, kojima se detaljnije razrađuje osnovna koncepcija priprema i funkcionisanje privrede u ratnim uslovima. Prema ovoj koncepciji neophodno je, pored već pripremljenih rezervi u miru, uz korišćenje svih potencijala zemlje,

obezbediti raznovrsnu proizvodnju prvenstveno borbenih potreba i obezbediti uslužne delatnosti i stalne izvore snabdevanja u svim uslovima ratnih dejstava na čitavoj teritoriji zemlje, uključujući i delove teritorije koje je agresor privremeno zaposeo. Ova proizvodnja treba da bude organizovana u svim svojim oblicima i na najpogodniji način u datom trenutku: industrijska, poluindustrijska, kombinovana, zanatska — ručna proizvodnja, u fabrikama, priručnim i pomoćnim radionicama, u polju, po kućama itd.

Za funkcionisanje privrede u ratnim uslovima nužno je da svaki privredni i drugi subjekt ima jasan zadatak i materijalne uslove za realizaciju zadatka. Federacija planira i finansira pripreme i proizvodnju borbenih, a republike i pokrajine neborbenih sredstava na osnovu smernica federacije. Organizacije udruženog rada (i opštine vrše realizaciju proizvodnje i borbenih i neborbenih potreba i uslužne delatnosti na osnovu zadataka dobijenih od nadležne društveno-političke zajednice i samostalno.

Kakve će mogućnosti za proizvodnju naoružanja i vojne opreme u ratnim uslovima imati pojedini proizvođači i drugi subjekti zavisi isključivo od odgovarajućih i blagovremenih priprema u miru. Ovim pripremama pridaje se veliki značaj, te se stepen pripremljenosti proverava vežbama. Svi subjekti opštenarodne odbrane izvode vežbe do onog stepena pripremljenosti koji se, prema dobijenom zadatku, predviđa za (izvršenje u ratnim uslovima. Tom prilikom uočavaju se i otklanjaju moguće greške i nedostaci u sopstvenom radu i u radu drugih subjekata direktno ili indirektno povezanih ili odgovornih za izvršenje zadatka. Inspekcija NO i druge inspekcijske službe takođe vrše nadzor nad ovim pripremama.

Za pripremu industrijske proizvodnje naoružanja i vojne opreme na zato posebno izgrađenim kapacitetima, tzv. namenskim kapacitetima, federaci-

ja vrši planiranje, propisivanje mera, nadzor, finansiranje i proveru izvršenih priprema. Pri utvrđivanju mogućnosti proizvodnje na namenskim kapacitetima u ratnim uslovima uzimaju se u obzir sve teškoće i specifični uslovi koji će pratiti i ometati ovu proizvodnju. Naime, polazi se od toga da će agresor težiti da prvenstveno namenske kapacitete uništi ili onesposobi za rad ili da će njegova dejstva biti usmerena na paralisanje i dezorganizovanje saobraćaja, sistema veza, energetske postrojenja, sistema prenosa električne energije i drugih uslova za rad. Posledice ratnih dejstava na namenske, a i druge kapacitete najčešće će se manifestovati u oštećenju objekata, instalacija i proizvodne opreme, u snabdevanju električnom i drugom energijom, u nedostatku radne snage itd.

Da bi se ublažile posledice koje agresor može naneti namenskim kapacitetima, planovima odbrane svake organizacije udruženog rada predviđene su konkretne mere koje treba preduzimati u datoj situaciji.

Prilikom planiranja i pripreme proizvodnje naoružanja i vojne opreme, na bazi procene opšteg stanja i uslova za rad kapaciteta u ratnim uslovima, obavezno se imaju u vidu i drugi specifični uslovi, koji se moraju fresiti, odnosno obezbediti u miru, kao što su:

— Zbog širokog asortimana sirovina i repromaterijala, potrebnih za ovu proizvodnju, i otežane, a nekad i onemogućene, povezanosti domaćih proizvođača sa proizvođačima naoružanja i vojne opreme u ratnim uslovima, potrebno je oceniti koje vrste i količine takvih sirovina i repromaterijala treba u miru nabaviti i držati kao rezervu, iako se u ratnim uslovima mogu proizvoditi.

— Problemi uvoznog repromaterijala i sirovina moraju se nadoknaditi ili osvajanjem u domaćoj proizvodnji ili stokiranjem. Drugog izlaza nema. Uvozne komponente predstavljaju ozbiljnu opasnost ne samo za ovu specifičnu proizvodnju već i za svaku drugu proizvodnju u ratu. Olako op-

Uništeni nemački tenk

redeljivanje da se ovakve nabavke izvrše u miru, radi cena, rokova i drugih prividno povoljnijih uslova, mogu imati ozbiljne posledice po odbrambenu sposobnost zemlje.

— Proizvodnja naoružanja i vojne opreme zahteva veoma širok asortiman specijalnih i standardnih alata, koji se, zbog njihove nesigurne proizvodnje u ratnim uslovima, takođe moraju obezbeđivati u miru kroz rezerve. Ove rezerve, po pravilu, stvaraju se istovremeno sa proizvodnjom alata za tekuću proizvodnju.

— Jednako kao sirovine, repromaterijal i alate, potrebno je u miru obezbediti rezerve određenih delova, sklopova, uređaja (naročito sredstava elektronike), baruta, eksploziva i drugog, čija je proizvodnja u zemlji, odnosno nabavka iz inostranstva, neizvesna u ratnim uslovima.

— S obzirom na to da proizvođači naoružanja i vojne opreme ne raspolažu, u normalnim uslovima, većim skladišnim prostorom od onoga koji je predviđen za tekuću proizvodnju naoružanja i vojne opreme, za sve navedene rezerve sirovina, repromaterijala, alata i delova mora se u miru obezbediti dodatni deo skladišnog prostora, koji je znatno veći od onoga za tekuću proizvodnju. Pri planiranju izgradnje skladišnog prostora vodi se posebno računa da se oni nalaze što bliže ili neposredno uz proizvodnju naoružanja i vojne opreme, čime se smanjuju troškovi znavljanja u miru, a u ratu stvaraju povoljniji uslovi za njihovo korišćenje.

— Potrebna radna snaga obezbeđuje se u miru davanjem ratnog rasporeda i radne obaveze u ratnim uslovima. Osnovu za popunu radnom snagom čine radnici koji proizvode naoružanje i vojnu opremu direktno ili indirektno u miru. Tamo gde je za ovu proizvodnju u ratnim uslovima potrebno više radne snage nego u miru, popuna se vrši radnicima iz najbližih organizacija udruženog rada.

— Radi što sigurnijeg i redovnijeg snabdevanja električnom energijom proizvođača naoružanja i vojne opreme u ratnim uslovima, još u miru se poduzimaju potrebne mere koje se odnose na obezbeđenje prioriteta u snabdevanju iz postojeće mreže (sporazumevanjem i dogovaranjem na celoj teritoriji zemlje) i obezbeđenjem sopstvenih izvora električne energije za proizvođače najpriornijih sredstava naoružanja i vojne opreme.

— Postojeću tehničku dokumentaciju, na osnovu koje proizvodi naoružanje i vojnu opremu, potrebno je pripremiti za brzo i efikasno korišćenje u ratnim uslovima.

Kod određenog broja sredstava NVO neke uslove, odnosno zahteve u tehničkoj dokumentaciji koja se koristi u miru moguće je »ublažiti« i »pojednostaviti« u proizvodnji u ratnim uslovima. Reč je o zahtevima koji se odnose na kvalitet obrađenih površina, antikorozijsku zaštitu i način pakovanja (radi dužeg čuvanja) i na neke estetske zahteve, koji u ratnim uslovima nisu nužni i često samo otežavaju i produžavaju proizvodnju. Radi toga, pored mirnodopske, izrađuje se i ratna tehnička dokumentacija, koja više odgovara zahtevima i datoj situaciji u ratnim uslovima, a proizvodnja je jeftinija.

— Ako se ocenom mogućnosti proizvodnje naoružanja i vojne opreme u ratnim uslovima dođe do zaključka da se neki delovi procesa proizvodnje ili cela proizvodnja određenog sredstva NVO može, u datim uslovima, preseliti na bezbedniju lokaciju, u planu odbrane takve organizacije udruženog rada izrađuju plan disperzije proizvodnje. Ima procesa u proizvodnji NVO koji se ne mogu seliti, ali usklađivanjem sa sličnim procesima na prostorima gde se predviđaju preseljenja, moguće je rešiti i ovakve teškoće.

— Veoma je značajna u ratnim uslovima proizvodnja rezervnih delova masovnog naoružanja i municije, koji se u ratnim uslovima brzo troše. Planom odbrane svaka organizacija udruženog rada

dužna je, uz redovnu proizvodnju sredstava NVO, da planira i proizvodnju određenih asortimana i količina rezervnih delova.

Naravno potrebne su i druge konkretne mere da bi se na specijalizovanim — namenskim kapacitetima nastavila proizvodnja u ratu.

Međutim, ratne potrebe višestruko su veće od mirnodopskih. Sredstva se troše, stvaraju se nove jedinice, a broj ljudi angažovan u oružanom otporu stalno raste. Sve to govori da se moraju angažovati i drugi industrijski kapaciteti, čitava privreda zemlje kako bi se podmirile sve veće potrebe oružane borbe.

Za pripremu industrijske proizvodnje naoružanja i vojne opreme na tim kapacitetima (koji predstavljaju u našoj mirnodopskoj terminologiji tzv. dopunske kapacitete), federacija preko stručnih organa za narodnu odbranu u saradnji sa republikama, pokrajinama i radnim organizacijama daje ratne zadatke i vrši nadzor nad pripremama za proizvodnju, koje se odnose na:

- izbor sredstava naoružanja i vojne opreme za koje treba pripremati ratnu proizvodnju;

- izbor inaj podobni je organizacije udruženog rada (u tehničko-tehnološkom i ekonomskom pogledu);

- izrada procene mogućnosti ratne proizvodnje;

- izrada uputstva o postupku pri izradi ratnih planova proizvodnje;

- obezbeđenje potrebne tehničke dokumentacije;

- povezivanje potencijalnih proizvođača naoružanja i vojne opreme sa matičnim proizvođačima (na namenskim kapacitetima), itd.

Pri izboru sredstava naoružanja i vojne opreme i organizacija udruženog rada, kao i pri davanju ratnih zadataka osnovni polaz je koncepcijski stav da se ratna proizvodnja organizuje tamo gde je proizvodnja u ratnim uslovima najbezbednija, i to

onih sredstava koja će se u eventualnom ratu naj* više trošiti. Pri tome se vodi računa da se ova sred* sitva NVO, s obzirom na njihovu konstruktivnu i tehnološku složenost, mogu proizvoditi u ratnim uslovima u više organizacija udruženog rada na čitavoj teritoriji SFRJ. Posebno se vodi računa da se ova proizvodnja organizuje u onim organizacijama udruženog rada koje već poseduju sličnu ili približnu proizvodnu opremu, tehnologiju i strukturu radne snage, koja se prethodno osposobljava za ovu, vrstu proizvodnje. Dakle, odlučujuću ulogu pri izboru ima tehničko-tehnološka opremljenost da bi dodatna ulaganja bila što manja.

Odabrane organizacije udruženog rada izrađuju predloge svojih ratnih planova i navode uslove koje treba obezbediti da bi se osposobile za ovu proizvodnju (nedostajuća proizvodna oprema, adaptacija objekata, specijalni alat, stručna pomoć itd.). Posle odobravanja takvih planova, organizacije udruženog rada pristupaju realizaciji, uz svu potrebnu pomoć stručnjaka, zaposlenih na takvoj proizvodnji u namenskim kapacitetima.

Na ovaj način trebalo bi obezbediti maksimalnu kooperaciju dopunskih i namenskih kapaciteta na realizaciji mirnodopskog programa proizvodnje naoružanja i vojne opreme i time obezbediti racionalnu proizvodnju NVO na čitavoj teritoriji SFRJ, smanjujući skupa ulaganja u proširenje namenskih kapaciteta. Ovim bi se, pored namenskih, i dopunski kapaciteti najlakše, najbrže i racionalnije osposobili da budu uvek mobilni za proizvodnju NVO u ratnim uslovima.

Po Zakonu o narodnoj odbrani, organizacije udruženog rada i sve društveno-političke zajednice obavezne su da izvrše ratne pripreme u okviru svoje redovne delatnosti. Ove pripreme treba takođe sabine da finansiraju. Zato je potrebno, u daljem radu na pripremama zemlje za odbranu, obezbediti dugoročno sagledavanje ovih potreba i utvrditi obaveze učešća u finansiranju osposobljavanja ovih ka-

paciteta za proizvodnju naoružanja i vojne opreme ■u ratu, na osnovama zaključenog Dogovora o zajedničkim osnovama finansiranja opštenarodne odbrane. U ovo treba uključiti i stvaranje mirnodopskih rezervi specijalnog i standardnog alata, ratne dokumentacije, sirovina i reprodukcionog materijala, delova i sklopova, rezervnih delova i drugog, kao i za namensku proizvodnju.

Ima borbenih potreba i sredstava koji se mogu proizvoditi i na najširoj osnovi, improvizacijom, a čija je primena i potrošnja u ratu vrlo velika. Ipak, neophodno je i u toj oblasti izvršiti odgovarajuće pripreme.

Za pripremu neindustrijske proizvodnje naoružanja i vojne opreme (na zanatski i improvizovan način) u ratnim uslovima predviđa se mnogo veći broj učesnika na čitavoj teritoriji SFRJ, te su ove pripreme i mnogo složenije. Princip oslanjanja na sopstvene snage, koji je činio bitno obeležje narodnooslobodilačkog rata (NOR), ugrađen je i u našu koncepciju opštenarodne odbrane, kao jednu od njenih osnovnih postavki. Otuda za ovaj način proizvodnje određenih sredstava naoružanja naše društvo već ima tradiciju iz ratnih dana naše narodnooslobodilačke borbe u drugom svetskom ratu. Sjajan primer takvih improvizacija bile su radionice na oslobođenoj teritoriji.

Na osnovu ove tradicije i spremnosti našeg naroda da eventualnom agresoru pruži svaki mogući otpor i organizuje borbu za odbranu zemlje, prema koncepciji opštenarodne odbrane, improvizovan način proizvodnje određenih sredstava naoružanja i vojne opreme ima veliki značaj. S obzirom na praktično neograničene mogućnosti ove proizvodnje na svim delovima teritorije SFRJ, pa i u pozadini neprijatelja, ovom pitanju treba posvetiti mnogo više pažnje nego do sada.

Jedna od važnih osobina ove proizvodnje je njena pokretljivost i relativno lakša prilagodljivost za izvođenje radova, odnosno za organizovanje

proizvodnje na terenu, pa i na privremeno zaposednutim teritorijama. Ova proizvodnja ima izrazite mogućnosti za prilagođavanje tehnologije rada novim situacijama. Pojednostavljenje tehničke dokumentacije ima najšire mogućnosti, a supstitucija materijala je maksimalna. Ovakve mogućnosti ni izdaleka nema industrijska proizvodnja, pa je utoliko ovaj način proizvodnje još značajniji u ratnim uslovima. Naravno, reč je o jednostavnijim sredstvima.

Ovde se, logično, može postaviti pitanje: šta sa oružanim otporom i jedinicama na delovima teritorije koje bi okupator privremeno osvojio — zaposeo, gde se stvaraju nove slobodne zone, buja oružani otpor. Naravno, osnovno snabdevanje jedinica na ovim regionima složenijim sredstvima mora biti dotur i ratni plen, ali i sopstvena proizvodnja onog što je lakše, jednostavnije, svega što je moguće.

Osnovne delatnosti na privremeno zaposednutoj teritoriji svodile bi se na proizvodnju jednostavnijih sredstava naoružanja i vojne opreme masovne upotrebe i remont oštećenih sredstava i adaptaciju sredstava zaplenjenih od agresora. Sve te delatnosti obavljale bi se na dobro organizovanim i kamufliranim poluiindustrijskim kapacitetima, kao i na svim zanatskim i improvizovanim kapacitetima. Tako dolazimo do principa da nijedan deo teritorije, pa ni privremeno zaposednute, ne sme ostati bez organa za proizvodnju sredstava naoružanja i vojne opreme. Naravno, tako organizovana proizvodnja biće olakšana, ako su još u mirnodopskim uslovima izvršene maksimalno moguće pripreme i ako se za organizovanje takve proizvodnje angažuju sve društveno-političke i privredne organizacije sa te teritorije.

Pod mirnodopskim pripremama za takvu proizvodnju u ratnim uslovima podrazumeva se više elemenata i aktivnosti, od kojih su najvažnije:

— angažovati sve društveno-političke, privredne i stručne organizacije na pripremama takve

proizvodnje, kako bi se u trenutku njenog aktiviranja uključile u stvaranje uslova za što uspešnju takvu proizvodnju;

— izbor sredstava naoružanja i vojne opreme koja bi se u takvim uslovima na pojedinim delovima teritorije mogla proizvoditi, vodeći računa da to budu sredstva jednostavnije konstrukcije (izrade)

ii masovne upotrebe, posebno u pružanju otpora agresoru i ometanju uspostavljanja okupacionog sistema; isto tako, još u miru se mora predvideti koja su to sredstva čiji bi se remont mogao izvoditi i u takvim uslovima rada;

— izbor poluindustrijskih i zanatskih radionica koje bi se mogle baviti takvom proizvodnjom; obučavanje svih tih kapaciteta za proizvodnju u takvim uslovima i pred uzimanje svih potrebnih mera radi uspešnog kamufliranja takvih kapaciteta;

— pripremu tehničke dokumentacije za takvu vrstu proizvodnje, uključujući njeno bitno uprošćavanje u odnosu na dokumentaciju za proizvodnju u mirnodopskim uslovima, kao i izradu potpuno nove dokumentacije (priručnika) za proizvodnju nekih improvizovanih sredstava, prvenstveno minsko-eksplozivnih;

— obezbeđenje rezervi osnovnih sirovina i repromaterijala potrebnih za takvu proizvodnju, pri čemu prvenstveno voditi računa o obezbeđenju gotovih pirotehničkih elemenata (razni upaljači i kapisle), čiju je proizvodnju u uslovima privremeno zaposednute teritorije veoma teško organizovati; istovremeno sa obezbeđenjem ovih rezervi potrebno je rešiti njihovo ešaloniranje, čuvanje i zadržavanje onih elemenata čija je upotreba vremenski ograničena;

— za uspešno organizovanje ove proizvodnje potrebno je obezbediti određene garniture najneophodnijeg specijalnog alata i njihovo ešaloniranje na određenoj teritoriji;

— izvršiti izbor (i obezbediti dovoljno stručne radne snage;

— konačno, za proizvodnju sredstava naoružanja i vojne opreme u otežanoj situaciji, odnosno na privremeno zaposednutoj teritoriji, potrebno je još u miru rešiti pitanje pogonske energije, pri čemu za proizvodnju nekih značajnijih sredstava treba obezbediti i odgovarajuće autonomne izvore električne energije, dobro ih zaštititi i održavati, kako bi se u datom momentu mogli aktivirati.

Sve ove mirnodopske pripreme uveliko bi uticale na uspešnu proizvodnju u tako otežanim uslovima, ali ma koliko one bile široke i pravovremene, njima se ne mogu predvideti sve mere, pa znatan deo poslova moraju rešavati predstavnici društveno-političkih organizacija, koji se zateknu na privremeno zaposednutoj teritoriji, shodno datim uslovima li mogućnostima. Vrlo veliki doprinos u ovim poslovima treba očekivati od inicijative pojedinaca, stručnjaka. Upravo toj inicijativi pojedinaca data je značajna uloga u jednoj naredbi Vrhovnog štaba NOV od 12. X 1941. godine: »Partizanske radionice oružja razvijajte do maksimuma. Nemojte zazirati od ideja i prijedloga koji su puni idealizma i liče na fantazije nedoraslih kadrova, odnosno polustručnjaka. Tim ljudima od samoinicijative dajte mogućnosti da ostvare svoje ideje i dokažu šta mogu. Uvjereni smo da će mnogi pokušaji uspeti, da će mnogi radnici partizani stvoriti nova oružja dii će uspjeti da poprave staro i pokvareno«.

Ovakvom stavu nema se ni danas mnogo šta dodati, ali postoje krupne razlike u uslovima u kojima bi se ti zadaci izvršavali — danas imamo neuporedivo više stručnjaka, kvalifikovanih radnika; tehnika, radionice, alati, materijali mogu se danas naći i u najzabačenijim rejonima naše zemlje. Ovi uslovi kao i svi drugi za organizovaniji oružani otpor neuporedivo su bolji nego početkom ratnoosol ob odi 1 ačkog rata.

Danas, npr., u našim velikim gradovima u slučaju njihove privremene okupacije, ne bi bilo teškoća organizovati značajnu proizvodnju eksploziva,

zapaljivih smeša, protivtenkovskih oružja i drugih sredstava, jer zato sada lima i stručnjaka, opreme i efikasna organizacija.

U toj skali od velikih industrijskih postrojenja do tzv. »male privrede« moguće je u ratu kako na slobodnoj tako i na teritoriji koju bi neprijatelj privremeno posedao, organizovati stalan proces proizvodnje naoružanja za snabdevanje fronta i obezbeđenje oružanog otpora.

Mogućnosti su zaiista velike i njih će u slučaju potrebe naši radni ljudi znati da iskoriste.

SJEĆANJA

U Ljubiji

Dorđe Bujak

OD LJUBIJE DO MEĐUGORJA

Ljubija, mesto i rudnik železne rade, nedaleko od Prijedora, preko Maj danske planine vezana za Podgrmeč, u ratu je bila od izuzetnog značaja za Nemce, ali i za partizane. Ovde su Nemci eksploatisali rudnik železa, a partizani su nastojali da to spreče. U radniku su radili radnici gotovo svih naroda i narodnosti. Prije rata Ljubija je bila jako uporište radničkog pokreta u tom kraju Bosne.

U naselju zgrada podignutih s jedne i s druge strane jedine ulice, nazvanom Kolonija, živeli su rudari, inženjeri, radnici, službenici iz svih krajeva Jugoslavije.

Po oslobođenju Prijedora, najjačeg uporišta u tom kraju, jake partizanske snage, već idućeg dana, oslobodile su 4 Ljublju.

Ponedjeljak, 18. maj 1942. godine. Prvi dan u slobodnoj Ljubiji, lep i sunčan. Ulice kolonije bile su pune naroda i partizana. Na licima ljudi videla se iscrpenost, ali i rešenost da se oslobodiocima u svemu pomogne i stanje što pre normalizuje.

Organi nove vlasti, prvo organizuju ishranu naroda i boraca. To nije bilo lako. Ipak, rešenje je brzo nađeno.

Već sledećeg dana hrana će se deliti u zgradi Radničkog doma svima koji kod kuće nemaju životnih namirnica.

Kad je to regulirano, upućen je poziv da svi radnici koji su ostali u Ljubiji, već 19. maja dođu na posao. Razlog je bio opravka oružja i ostale ratne opreme. Niko nije izostao. Došli su radnici, poslovođe i učenici. Svi pogoni ljubijskih radionica

bili su ispravni. Neprijatelj ih nije oštetiо. Jedino električna centrala nije mogla da radi zbog nedostatka uglja. Za upravnika radionice postavljen je Mile Ljubičić Meho, predratni komunista i partizan od prvog dana ustanka. Bio je mašinski inženjer. Za komesara radionice postavljen je Luka Rajić. To je bilo partizansko ime Jaše Rajtera, takode prvoborца i komuniste.

Na prvom skupu, na kome se okupilo blizu 60 radnika, rečeno je da svako ostane na svom radnom mestu i da će se raditi po starоj organizaciji. Od radnika tada su se javili: Franjo Sojak, Slavko Man, Ante Fajfer, Slavko Sedlaček, Vlado Kovačević, Franjo Stole, Muharem Šahović, Mićo Došenović, Drago Beslać, Zlatko Maričić, Branko Bjekić, Luka Ostojić, Azemah Komarević, Petar Primačenko, Franjo Vencl, Rudi Paulin, Muharem Pašalić Hale, Branko Predojević, Halid Kolonić, Milan Despot, Ivica Orlovac, Bere Antunović, Đorđe Bujak, Vukašin Petrović, Tone Perić, Meho Islamović, Stjepan Marić, Ante Kraljević, Jozo Poljak, Antun Blaha, Slavko Vrabiić, Rudi Blaha (Slavkov), Albert Vrabiić, Ćiril Mlinarić, Karlo Kršek, Rudi Blaha (Franjin), Aleksandar Kogej, Matija Govekar, Franjo Krstić, Ivan Tomić (Pejović), Berislav Bjekić, Ramo Ćekić, Andrija Milošević, Stipe Franjević, Stipe Komjenović i drugi.

Pored radnika iz Ljubije, u radionicu je stiglo i nekoliko radnika partizana, kao: Veso Bašić, Jovo Živković i Franjo Plesa. Bilo je radnika svih struka, ali se oskudevalo u metalostrugarima, za koje je bilo najviše posla.

Rad je počeo odmah. Svi isu imali posla. Počelo se od izrade partizanskih zvezda, a nastavilo se sa izradom ručnih bombi i nagaznih mina. Jedna veća grupa radnika sa majstorima Sojakom i Manom, radila je na adaptaciji dva automobila u oklopna vozila. Druga grupa radnika opravljala je oružje ili dotrajale delove zamenjivala novim. Iako je bilo određeno desetočasovno radno vreme, radilo se onoliko koliko je trebalo. Radnici su se hra-

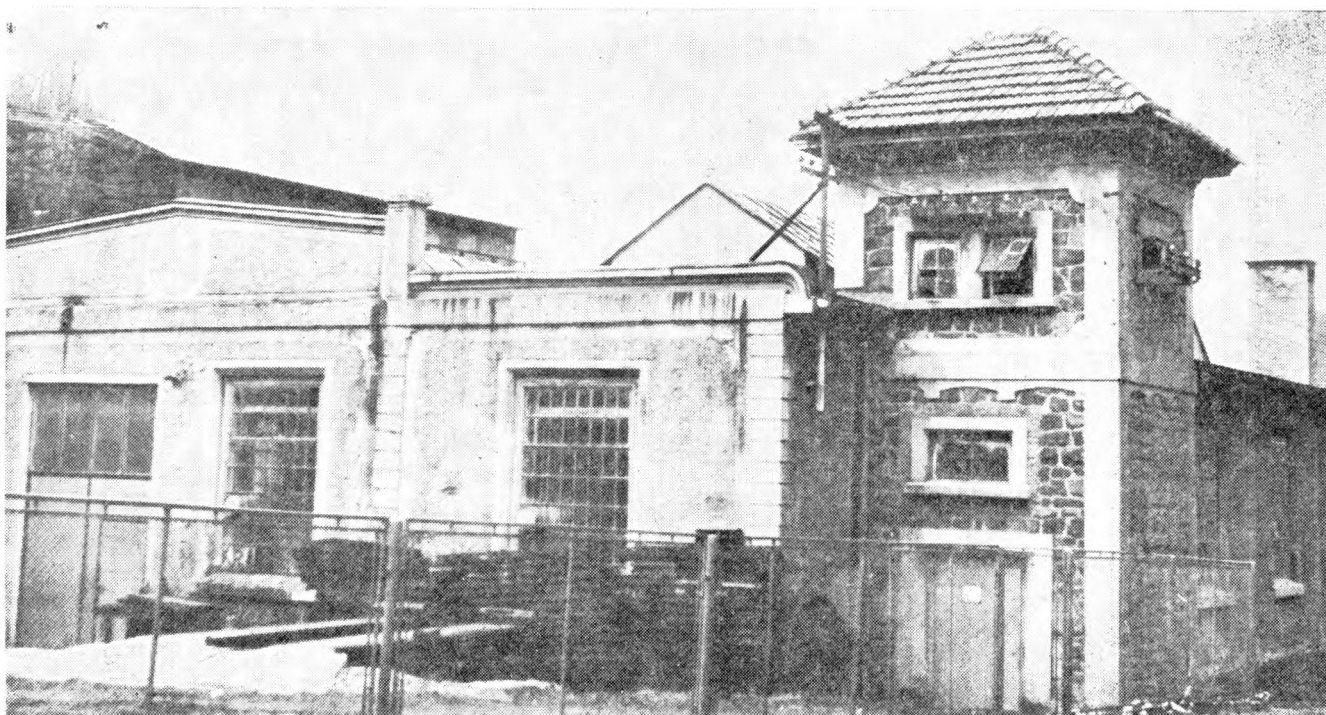
nili kako je ko hteo — na zajedničkom kazanu ili kod svoje kuće.

Dvadeset d prvog maja 1942. godine, partizani su dobili i prve avione. Bila su to dva »bregeja«, s kojim su piloti Franjo Kluz i Rudi Čajavec preleteli iz Banjaluke u Prijedor. Nisu uspjeli da ponesu i bombe, pa su radnici novoformirane radionice počeli izradu avionskih bombi. Iz dana u dan poslova je bilo sve više. Opravljani su automobili, električna centrala, telefonska linija prema Prijedoru, osposobljavani gateri, punjeni akumulatori. Pravljeni su postolja za avionske mitraljeze, pokretni aparat za dezinfekciju ...

U stolarskoj radionici pravljene su razni sanduci za pakovanje bombi i ostale opreme pa i modeli za livenje ručnih bombi i mina za ručne minobacače. Nekoliko radnika radilo je na opra vo jednog aviona, koji su ustaše ostavile u Prijedoru posle povlačenja. On je imao oštećen trup i elisu. Sa trupom nije bilo problema, ali za opravku elise nije bilo stručne radne snage, a ni odgovarajućeg materijala. Oskudevalo se u oksigenu i uglju za pokretanje centrale. Razmišljalo se i o traženju uglja koji bi se koristio za pogon električne centrale.

Uporedo sa radom u radionici u Koloniji se život normalno odvijao. Stanovništvo je angažovano na različitim poslovima. Muškarci na obezbeđenju rudničkih objekata i snabdevanju, a žene i devojke preuzele su hngu o ranjenicima i prikupljanje odeće i obuće. Neki omladinci i omladinke stupili su u partizanske redove. U to vreme nije bilo porodice koja nije učestvovala u nekoj akciji. Ovako velikom i svestranom angažovanju radnika i stanovništva Ljubi je umnogome je doprineo i pravilan stav partizanskih jedinica. Niko od stanovništva koje se zateklo u Ljubiji, nije hapšen, maltretiran, proterivan ili sumnjičen, sa izuzetkom nekoliko saradnika okupatora.

Uočavajući razliku u ponašanju i odnosu prema narodu, ljudi su menjali svoja mišljenja, prihvatili saradnju i uključivali se u napore narodnooslo-

Mašinska radionica u Ljubiji

bodilačkog pokreta, i omi koji su, pod uticajem neprijateljske propagande, omalovažavali narodno-oslobodilačku borbu, sad su priznali svoju zabludu i stideli se svojih reči i postupaka.

Tih dana u slobodnoj Ljubiji, svaki dan je donosio nove događaje. Iz dana u dan zadaoi su bili raznovrsniji i složeniji. Tih dana se najviše radilo na izradi oklopnih automobila, ručnih bombi i nagažnih mina, na opravei aviona. U radu se osećala i nervoza. Stalno se žurilo, dešavalo se da grupa jedan posao ne završi, a već dobije naređenje da počne novi. Htelo se mnogo više nego što je bilo moguće, i s obzirom na stručnost i na materijalno obezbeđenje. Bio je to rezultat nerealnih planova i želja da se uradi i nemoguće. Uvrežilo se mišljenje da partizani mogu sve. Takvi stavovi su pobedili i kad je trebalo graditi oklopne automobile, popravljati avion. Gubilo se dragoceno vreme, a nije se mislilo na mogućnost povratka neprijatelja na oslobođeno područje. O evakuaciji strojeva i stručnih radnika se razgovaralo, ali se ništa nije učinilo da se, na sigurnijem mestu, od postojećeg organizuje tehnička radionica sa osmišljenim planovima i radom na onim proizvodima koji su jedinicama najneophodniji. Kasnije će sve ovo imati ozbiljnih reperkusija na ponovnu organizaciju rada radionice.

DELIMIČNA EVAKUACIJA VOJNOTEHNIČKE RADIONICE IZ LJUBIJE

Pored svakodnevnih zadataka, održavani su i radni sastanci. Na jednom od sastanaka predloženo je da se iz radionice evakuišu alati, koji radionici nisu bili potrebni, pa je to i učinjeno. Otpremljen je jedan dizel-motor, i neke mašine koje radionici nisu bile neophodne.

Radionica je radila nešto više od dvadeset dana, a onda je usledila ofanziva na Kozaru. Uskoro su se jače neprijateljske snage približile Ljubiji.

Stanovništvo se uznemirilo, a to je uticalo i na rad u radionici. Rad nije prekidano, ali svaki sledeći sat bio je neizvesniji. Težište rada bile su ručne bombe, jer su bile i najpotrebnije. Svi su ubrzano radili, a sve količine bombi odmah su isporučivane najbližim jedinicama. Tako se radilo sve do 9. juna, a onda su se borbe približile Ljubiji. Mogla se čuti puščana i mitraljeska vatra. Još i tada, u radionici su radili oni koji su završavali neki posao. Ipak, u podne, toga dana u radionici je prekinut svaki rad.

Odmah je počelo i demontiranje mašina. Trebalo je demontirati tri drebanga, blanjalicu, glodalicu i bušilicu, motornu testeru i potreban broj radnih klupa. Prikupljeno je dosta alata i raznog materijala, pa je deo toga evakuisan u toku prve noći. Sa evakuacijom mašina išlo je teže. Nije bilo zaprežnih vozila, a i ono što se našlo u neposrednoj blizini Ljubije, upotrebljeno je prvenstveno za evakuaciju ranjenika, kojih je u ljubijskoj ambulanti bio priličan broj.

U zoru 10. juna završeno je demontiranje mašina, a prikupljeno je i nešto zaprežnih vozila, pa je počela evakuacija. Sa partizanima i radnicima krenule su i mnoge porodice, žene, deca ... Uskoro su se formirale veće i manje kolone. Svima je cilj bio Grmeč. Većina se uputila u pravcu starog puta, Komljenovića kuća i Starog Majdana. Puteljak je vodio kroz poznati šljivik Stojanovića. Pošto je bila uzbrdica, a dan vreo, kolone su često zastajale. Sporo se odmicalo, ali niko nije mislio na povratak.

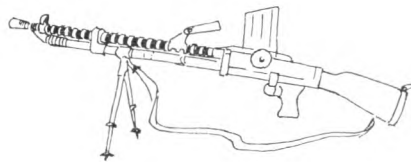
Cilj je Podgrmeč, mesto Lušci Palanka. Po stizanju, brigu za smeštaj žena i dece preuzeli su narodnooslobodilački odbori, a svi muškarci javili su se u Komandu mesta. Prvog jutra u ovom mestu okupili su se Mića Došenović, Tone Fajfer, Ivica Orlovac, Drago Beslač, Janko Poznanović, Milan Despot, Luka Ostojić, Slavko Beslač, Drago Poznanović, Ljubo Pović, Mijat Šop, Dušan Marinković i Đorđe Bujak. Osim njih, tu su bili Mile Ljubičić, Veso Bašić, Franjo Pleša, Jovo Živković. Među radnicima iz ljubijske radionice nije bilo Tončija Bla-

he, Tone Perića, Drage Lukića i Ivice Antunovića. Ivicu Antunovića, ranjenog, uhvatile su ustaše, odvele u Ljubiju, a onda u Prijedor da bi ga streljale na pravoslavnom groblju. Trebalo je da i to bude kazna što je kao Hrvat otišao u partizane. Sa njima je bio i Jaša Rajter, koji takođe ranjen, ali je mogao da pešači, te se sa Antom Vikićem povukao na slobodnu teritoriju. Bio je to veliki udarac budućoj radionici o kojoj se odmah počelo razmišljati. Tone Perić, Drago Lukić i Ivica Antunović bili su članovi KP, a Tonči Blaha skojevac. Tako je od ukupnog broja radnika Ijubijske radionice u Podgrmeč stigla svega četvrtina. Svi su smešteni u jedinu seosku radionicu u Lušci Palanci. Radionica je imala veliko dvorište. Dopremljen je i sav evakuisani materijal, alat i mašine iz Ljubije. Ili, bolje rečeno, ono što je uspelo na brzinu evakuisati. Odmah je počelo sređivanje, kompletiranje i konzerviranje onog što je izvučeno. Valjalo se pripremati za organizaciju tehničke radionice, jer se za njom osećala potreba. Narastanjem Narodnooslobodilačke vojske i njene potrebe postajale su svakodnevno veće i raznovrsnije.

Više mašina, alata i sirovina biće nakon oslobođenja Bosanske Krupe. Otud je izvučeno dosta alata, materijala i jedan, za ono vreme, vrlo savremen 9trug, koji je imao vlastiti pogon. To je, kasnije, u našoj radionici na Grmeču bio najbolji strug. U međuvremenu u Lušci Palanci, a to je bilo do kraja juna, radnici Ijubijske radionice opravljali su sve što je bilo potrebno za Operativni štab za Bosansku krajinu, bolnice, komande mesta, jedinice, a i za narod toga kraja. Radilo se pod dosta teškim uslovima, ali rezultati nisu izostali.

Radionica se tu kratko zadržala, a onda je krenula u Međugorje, gde je bilo predviđeno podizanje nove radionice. Bilo je negde oko 18 do 20 radnika koji su krenuli, dok su neki još ostali u Lušci Palanci zbog onravke nekog motora. Mislim da su to bili Ante Faifer, Franjo Pleša i Mirko Praštalo, kojeg smo u Lušci Palanci zatekli. Tu se zatekao i

Jovo Dobri jević, koji je došao iz neke krajiške :
dinice, pa je i on pošao za Međugorje. Iz 1. prole-
terske brigade došao je Rudi Pinter, pirotehničar.
Za Suvaju se išlo peške. Ponesen je samo najnuž-
niji alat i materijal. U selo Suvaju stiglo se u toku
dana. Tu nas je već čekala grupa meštana, među
kojima i Kajiica Štrbac prvoborac, član KPJ i od-
bornik u Suvaji.

Branko Bjekić

PROIZVODILI SMO I AVIONSKE BOMBE

Kao što je poznato neprijatelj je za sobom ostavljao vidne tragove oštećenja, pa je tako bilo i s Ljubijom. Srećom radionica je ostala u prilično dobrom stanju. Bilo je u njoj dosta dobro sačuvanih strojeva i nešto materijala. Dolaskom naše vojske u Ljubiju, drugovi su odmah preduzeli mjere da je stave u pogon jer su potrebe narodnooslobodilačke borbe bile sve veće.¹

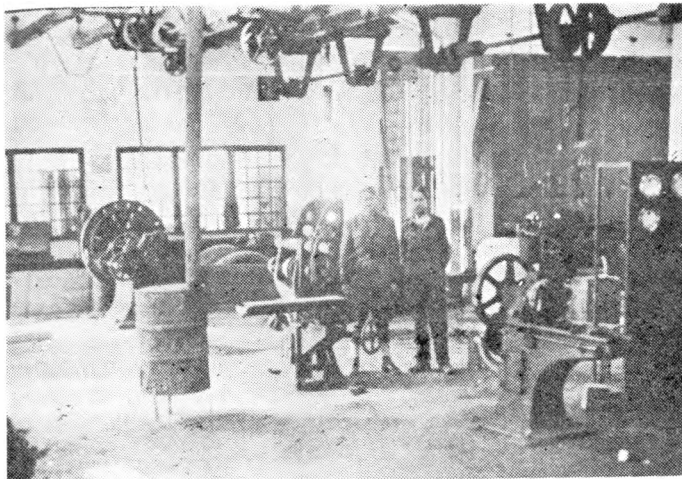
Prije oslobođenja Ljubije jedan broj radnika bio je povezan s partizanskim jedinicama. Da tog nije bilo, mnoge bi radnike okupator odveo na svoju stranu. Prilikom pada Prijedora govorili su im da su partizani naoružana banda koja pali, pljačka i ubija, naoružavali ih i slali u borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske. Tada je partijska organizacija učinila sve da spriječi tu opaku namjeru neprijatelja. Svugdje i na svakom mjestu tumačilo se ljudima kuda vodi neprijateljska propaganda, tako da je većina odbila da primi oružje pa je kasnije prišla narodnooslobodilačkom pokretu. Svi oni koji su nasjeli neprijateljskoj propagandi i pošli u borbu protiv partizana, vrlo su loše prošli: bilo ih je mrtvih, ranjenih, zarobljenih, kratko rečeno — doživjeli su sudbinu ostalih izdajnika.

¹ Nekadašnji radnici partizanske radionice u Ljubiji ■— Branko Bjekić, Slavko Man i Franjo Sojak — zamoljeni su da kažu nešto iz svojih sjećanja na vrijeme provedeno u toj radionici: o povezanosti radnika sa partijskom organizacijom u Ljubiji, o početku rada radionice u rudniku Ljubija, o tome šta se i kako u njoj proizvodilo, zatim, da se prisjete imena ljudi s kojima su radili i da iznesu svoje mišljenje o obilježavanju tih događaja.

Partijska ćelija je još prije rata, za vrijeme štrajka u Ljubiji, imala veliki uticaj u svojoj sredini. Ko je tada mogao da povuče toliku masu ljudi nego Partija, preko sindikata u kojem je bilo veoma aktivnih i poštenih ljudi. Ko je oslim Partije mogao dati smisao i značaj borbi za oslobođenje i pokrenuti radne mase u borbu za oslobođenje? Komunisti su nastojali na sve moguće načine da pridobiju mase i povedu ih protiv okupatora za oslobođenje zemlje (i u tome su uspjeli. Sjećam se da je 1939. godine Đuro Pucar Stari dolazio u rudnik Ljubiju. Tada je održao sastanak s partijskom ćelijom u kući Stojana Tomaša, poviše Ljubije, i davao direktive za dalji rad. Partijskoj ćeliji u Ljubiji pružao je dragocjenu pomoć i doktor Mladen Stojanović, kao i mnogi drugovi sa Kozare i ostalih mjesta, čijih ise imena ne sjećam.

Mislim da je inicijativa za stvaranje partizanske radionice rođena u Ljubiji. Prilikom dolaska naše vojske u Ljubiju drugovi su se odmah zainteresovali za radionicu. Naime, u Prijedoru smo tada imali i dva aviona sa vrlo malo bombi, a Prijedor nije imao takvih radionica u kojima bi se mogle izrađivati bombe. Međutim, Ljubija je imala radionicu u kojoj su se mogle proizvoditi ne samo bombe nego i druge složenije stvari koje bi poslužile našoj vojsci. Mnogi od nas koji smo dočekali partizane odmah smo i pristupili poslu. Sjećam se da smo najprije pravili metalne petokrake zvijezde i pripremali se za ostale poslove. Ne sjećam se imena prvog upravnika, ali znam da je kasnije u radionicu došao inženjer Mile Ljubičić Meho, koji je bio partizan. Njegov dolazak bio je ogromna pomoć. Sjećam se da je poslovođa bio partizan i da je bio rodom iz Omarske, ali njegovo ime nisam zapamtio.

Po dolasku Mile Ljubičića radnici su raspoređeni na poslove svoje struke. Razrađen je plan rada i počelo je prikupljanje materijala za izradu bombi i jednog oklopnog vozila. Treba napomenuti da je mnogo čega nedostajalo i da nam je bila potrebna pomoć. Tu pomoć pružali su nam drugovi iz jedii-

*Enterijer glavne partizanske radionice u Ljubiji
(Snimio Šefket Maglajlić)*

nica. Vojska je tragala na sve strane, otvarala magacene i snabdijevala nas materijalom neophodnim za rad.

Pripremu za proizvodnju sproveo je Mile Ljubičić. Nabavio je školsku tablu, donio isvoj crtaći pribor i, kao neumorni radnik, danonoćno pravio nacрте po kojima je kasnije bilo lako raditi. O obezbjeđenju radionice malo znam, o tome je vodila brigu vojska.

Do prestanka rada radionice došlo je poslije napada neprijatelja na Ljubiju, ne sjećam se ni datuma ni šta je sve preneseno u Grmeč. Po dolasku u Grmeč, radionica je odmah počela da izrađuje oružje za našu vojsku.

Slavko Man

OD KAMIONA SMO NAPRAVILI OKLOPNO VOZILO

Saradnja partijske ćelije u rudniku Ljubija sa radnicima, poslije kapitulacije Jugoslavije, bila je, koliko se sjećam, vrlo dobra. Ipak, jedan broj reakcionarno nastrojenih radnika nije želio saradnju s komunistima. U fazi priprema i dizanja ustanka radnici su bili podijeljeni. Većinu su sačinjavali neposredni saradnici i simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta, dok su oni drugi bili u manjini. Partijska ćelija je, između ostalog, organizovala prikupljanje oružja, municije, eksploziva, sanitetskog i drugog materijala za potrebe partizanskih jedinica.

U to vrijeme u garaži rudnika bio je jedan njemački motorni ispravljač, koji je služio za punjenje akumulatora. Dobro se sjećam da je jednog dana došao Zlatko Maričić i taj agregat poslao na Kozaru. Upitao sam Zlatka šta ćemo reći kada Švabe budu tražile agregat. Odgovorio mi je: »Ništa se ti ne sekiraj, agregat je već izgorio u onoj tamo šupi iza elektrane, a tebi evo potvrda da si ga meni dao na opravku.«

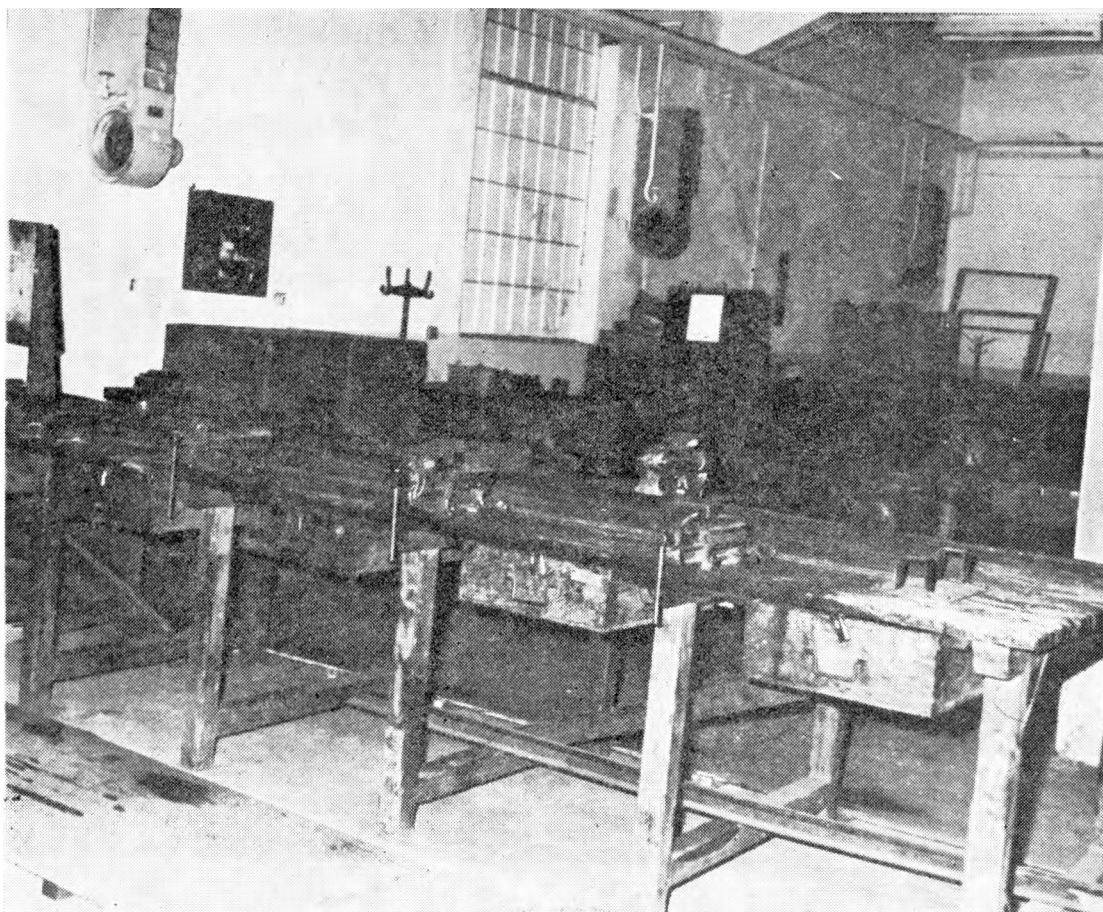
Radionica je u to vrijeme pretežno služila za opravku i izradu vagone ta za transport rude od kopa do bunkera i za transport jalovine. Po zauzimanju Prijedora i Ljubije, jedan broj neprijateljski nastrojenih radnika napustio je rudnik i otišao s neprijateljskom vojskom, dok je većina ostala u mjestu. Već drugi dan poslije dolaska partizanskih jedinica održan je miting i radnici su javno pozvani

— svi oni kojii žele i hoće — da se vrate i dođu u radionicu na rad. Odziv radnika bio je velik, gotovo su svi došli, čak se i dosta rudara prijavilo za rad u radionici. Tada se pristupilo stvaranju osnovnih preduslova za rad. Koliko se sjećam, sve poslove oko organizacije rada obavljao je inženjer

Ljubičić. On je sakupljao bešavne cijevi za izradu avionskih bombi i drugi materijal. Dobro se sjećam da je u to vrijeme dovezen jedan kamion »magirus«, nosivosti 35 tona. To je bio vojni kamion, a prije toga vlasništvo mlinara Lamersa iz Stare Topole kod Banjaluke. Kamion je dovezen bez motora, jer je bio zapaljen u Prijedoru. Sa kamiona su demontirani kabina i karoserija, jer je, prema nacrtu Mile Ljubičića, od njega trebalo stvoriti oklopno vozilo. Kada smo, prema nacrtu, isjekli limove i pripremili druge elemente za oklopno vozilo, svi smo sumnjali da će to valjati, odnosno da će svi dijelovi paso vaiti, jer nismo raspolagali savremenim alatom i drugim sredstvima rada. Međutim, kad je počela montaža, sve je uglavljeno kao da je već jednom bilo na tom vozilu. Pored toga, u ljevaonici radionice izliveno su ručne bombe »kragujevke«. Takođe se sjećam da je za potrebe Grmečke vojnotehničke radionice kompletiran i jedan motor s agregatom.

Iako su uslovi za rad bili veoma loši, radni elan je bio izvanredan, skoro svi radnici su se maksimalno zalagali na izvršavanju svakodnevnih, veoma složenih i odgovornih zadataka.

U to vrijeme u rudniku je bio jedan osmocilindrični kamion »ford«, koji sam ja vozio. Kad se motor pokvario, izvadili smo ga radi opravke, ali nije bilo rezervnih dijelova, i kamion nije bio osposobljen za upotrebu. Jednog dana Mile Ljubičić me pozvao na razgovor. On se vrlo lijepo odnosio prema ljudima pa je tako zamolio i mene da po svaku cijenu pokušam osposobiti motor, jer će nam biti jako potreban. Ja sam taj zadatak shvatio sasvim ozbiljno, uspio sam nekako da nabavim dijelove, pa je za nekoliko dana kamion doveden u vozno stanje. U radionici je bio i jedan mlađi drug, koliko se sjećam zvali su ga Jovica, vjerovatno je bio stručnjak za pirotehniku. On je rukovodio poslo-

Klupe (bankovi)

vima na punjenju avionskih bombi i rukovanju eksplozivnim materijalom. Na ovim preciznim i opasnim poslovima radili su i drugovi Ivica Lovrić i Lazo Jelisavac.

Obezbjedenje radionice sprovela je Komanda mjesta u Ljubiji. Dodaću ovdje još i to da je, koliko se sjedam, komesar radionice bio drug Luka Rajić (Jaša Raj ter).

Prilikom povlačenja u Grmeč, iz radionice je odnesen jedan tokarski stroj, alat za narezivanje, dvije brusilice i sav sitni ručni alat iz alatnice. Sve to utovareno je u onaj »ford«, koji smo po kratkom postupku osposobili za vožnju. Kamion se tada prebacio do centralnog skladišta, gdje je u njega ukrcano još dosta drugih stvari, tako da je bio preto-varen. I pored toga, nekako je sitigao do Stare Rijeke, gdje se pod njegovom težinom slomio most na jednom potoku. Tu je sav materijal prekrcan u nekoliko zaprežnih kola i tako odvezen u Grmeč.

Od 17. maja do 10. juna 1942. sa mnom su u radionici radili drugovi Matija Govekov, Stipe Komljenović, Albert Vrabčić, Rudolf Kostelnik, Muharem Pašalić zvani Šaro, d Pleša Franjo.

Franjo Sojak

RADILI SMO SKROMNIM SREDSTVIMA

Ja se slabo sjećam tih ratnih dana kad su u našoj radionici, u rudniku Ljubiji, izrađivane bombe i druge stvari za potrebe partizanskih jedinica. S obzirom na sve okolnosti, može se reći da je Ljubija poslije oslobođenja Prijedora bila u normalnom stanju.

Gotovo svi učesnici neprijateljske vojske i njihovi saradnici povukli su se iz Ljubije, a ostali su

saradnici i simpatizeri Narodnooslobodilačke vojske, kao i građani koji se nisu miješali u politiku. Tu je ostalo i nekoliko porodica onih koji su saradivali sa okupatorom.

U početku okupacije, kao i prvih dana rada partizanske radionice, saradnja radnika sa partizanskim jedinicama nije bila na odgovarajućoj visini. Međutim, zahvaljujući angažovanju partijske ćelije u Ljubiji, ta saradnja je bila sve bolja. Od same okupacije, sa partizanskim jedinicama i partijskom ćelijom saradivali su drugovi Šime Brečević, Tone Vikić, Tone Perić, a glavni je bio Drago Lukić. Znao sam da su ti drugovi članovi Partije i vidio sam u njima napredne ljude, koji su nama ostalim radnicima davali primjer kako treba raditi i obavljati i najsloženije zadatke.

Ne sjećam se dobro kada je i gdje je došlo do inicijative za osnivanje partizanske radionice. Znam samo da je svaki radnik bio pozvan u strojnu radionicu na dogovor. Tako smo mi i saznali da ćemo raditi za potrebe partizanskih jedinica. Rad u radionici počeo je, u stvari, formiranjem jedne manje grupe zanatlija koji su radili u Ljubiji. Želim da istaknem da je u organizaciji gotovo svih poslova u radionici najveći doprinos dao Mile Ljubičić, a da je iz redova nas radnika za poslovođu izabran Mićo Došenović. Već u početku svi radnici su veoma savjesno izvršavali radne zadatke.

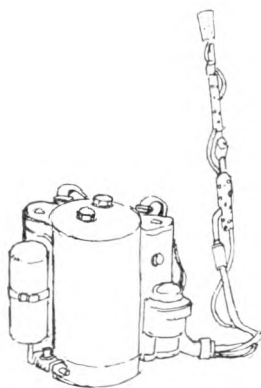
Cjelokupna priprema poslova izvršavana je u radionici. Bombe i drugi predmeti izrađivali su se skromnim sredstvima rada koja su postojala u skladištu rudnika. Dakako, za rad u ovoj radionici bilo je najvažnije da sii dobar zanatlija i vrijedan radnik, jer kako drugačije izvršiti složene zadatke u ograničenom vremenu. Prvo smo proizvodili limene crvene petokrake zvijezde za borce partizanskih jedinica.

Obezbjedenje radionice bilo je posebno pojačavano prilikom izrade bombi i još nekih predmeta. Kada je neprijatelj počeo da napada Prijedor, na-

pravljjen je plan povlačenja prema Grmeču. Tim planom je bio predviđen i prelazak partizanske radionice iz Ljubije u Grmeč.

Sjećam se da je, prilikom povlačenja u Grmeč, Franjo Pleša, sa grupom radnika, imao zadatak da natovari jedan teretni kamion »ford«. U kamion je natovario dosta sitnog alata i pribora, kao i jedan tokarski stroj »fišer«. Pošto je kamion bio pretovaren, pod njliim se prilikom prelaska jednog potoka provalio most. Poslije toga su organizatori transporta pokupili nekoliko zaprežnih kola na kojima su sav materijal prevezli u Grmeč.

Smatram da bi bilo potrebno raditi na obilježavanju partizanske radionice i tim povodom spomenuti drugove koji su u njoj radili, a posebno one koji su otišli u Grmeč i tamo poginuli.

Zlatko Maričić

SNALAZILI SMO SE PO PARTIZANSKI

Kad je 17. maja 1942. oslobođena Ljubija, odmah je formirana Vojnotehnička radionica u kojoj su izrađivane ručne i avionske bombe, petokrake za kape boraca i slično. Bombe su se punile eksplozivom izvađenim iz neeksploziranih neprijateljskih bombi, a izrađivane su prema uputstvu inž. Mile Ljubičića. Prema njegovom projektu, jedan kamion je prerađen u oklopna kola, koja su imala zaštitni lim debljine 4 mm.

Tada mi je Mile pričao da od Šibenika ili Splita, ne sjećam ise tačno, nije stao na putu do Ljubije. Išao je preko planina kroz šume i livade i u Ljubiju stigao pun ušiju, tako da smo mu dali da se opere i presvuče prije nego što ode u gostinšku sobu da se odmori. Ali čim je počeo raditi, nije mnogo boravio u svojoj sobi. Kad bi bio premoren, malo bi prodrijemao na stolici u kancelariji radionice i nastavio rad. Jednom me je upitao da li bih mogao napraviti kakve električne nagazne mine za vozove, jer mehaničke koje se sada upotrebljavaju, često eksplodiraju prije nego voz dođe do mine, pošto se šine pod teretom voza savijaju ispred lokomotive. Ja sam mu rekao da bih mogao napraviti, ali da mi je za to potrebna džepna baterija (uložak), na šta mi je Mile rekao: »Ne brini, sve što ima u Zagrebu, možemo brzo dobiti.«

Tako je i bilo. Ja sam izvadilo iz starih telefona indukcionu špulnu, a Mile mi je dobavio bateriju, i paljenje nagazne mine bilo je pripremljeno. Postavio sam dvije usukane tanke izolovane žice poprijeko preko tračnica, što niko nije mogao pri-

mijetiti, pa smo Mile i ja dogurali jedan vagon na tračnice ispred radionice, a kapislu bez mine postavili nešto dalje. Kad je točak prešao preko žica, težina vagona je zgnječila svilenu izolaciju, spojila žice i kapisla je eksplodirala.

Mile mi je rekao da te mine zasada nećemo upotrebljavati, jer treba obučiti ljude za to. Dao sam mu tu napravu i ne znam da li je te mine upotrebljavao.

Kasnije me je Mile pitao da li znam kako se prave zapaljive bombe i da li ima kakav hemičar u Ljubiji. Rekao sam mu da se u bombe ne razumijem, i da u Ljubiji ima jedan rudarski inženjer koji je bio šef hemijske laboratorije, pa bi, vjerovatno, morao nešto znati. Tako sam ga upoznao sa inženjerom Kraljevićem, koji je nakon razgovora s njim izrazio svoju naklonost i ljubav prema našoj borbi i borcima. Mada nisu stigli da naprave zapaljive bombe, pri povlačenju naših iz Ljubije povukao se i Kraljević. Kasnije će Kraljević postati prvi komandant artiljerije i poginuće kraj jednog topa od neprijateljskog šrapnela. Borci koji su ga upoznali u borbi pričaju da je bio dobar drug i hrabar borac.

Kada se njegova žena vratila u Ljubiju, Nijemci joj nisu dali ni da uđe u stan, već su je protjerali u Crnu Goru, odakle je bila rodom, a njene stvari su razgrabile ustaše.

Uz ostale poslove ja sam sa starim Venclokom punio ručne bombe. U radionici su od jačih cijevi, promjera 3—4 cm, rezali komade na kojima su zavarivali dno, a na gornji dio stavljali poklopac s rupom za izlaz korde.

Te smo bombe punili kamniktitom (rudarskim eksplozivom) i komadićima željeza, a u sredini bismo postavili upaljač s kordom koja je izlazila kroz otvor. Bombe smo, po Venclovim uputama, probali tako što smo kordu palili cigaretom ili šibicom i onda bacali. Imale su jaku zvučnu detonaciju i veliku razornu moć.

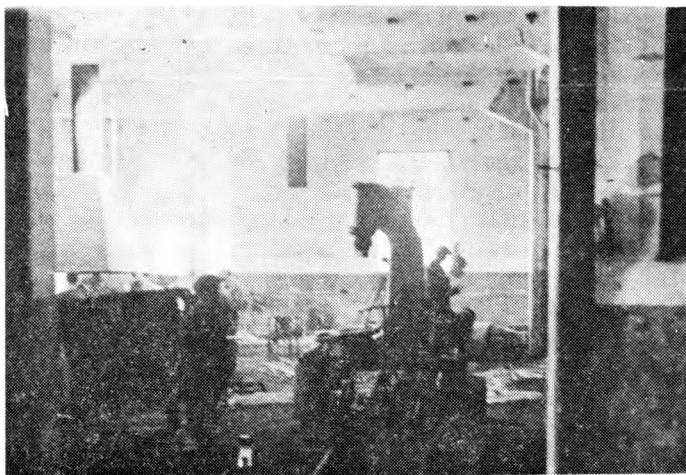
Možda će biti zanimljivo da ispričam i ovaj događaj.

U junu 1942, nakon povlačenja naših boraca iz Ljubije, moralo se brzo raditi, jer su Nijemci s tenkovima krenuli iz Prijedora put Ljubije. Materijal koji smo pripremili za odvlačenje iz Ljubije (a tu su bile i mašine za paljenje mina) bio je spremljen u glavnom magacinu rudnika. Pošto nas je njemačka vojska preduhitрила, nije bilo vremena za odvlačenje svega što je pripremljeno, pa je magacin pri povlačenju zapaljen. Tu je izgorio sav materijal, uključujući i sanduk is mašinama za paljenje mina.

Nijemci su zatim Ljubiju ogradili betonskim stubovima i bodljikavom žicom, a sa vanjske i unutrašnje strane postavili minska polja kojima su često mijenjali položaj. Postojale su samo dvije kapije i prolaz za voz na kojima je bila stalna njemačka straža. Prolaz su imali samo ljudi s propusnicama, koje su izdavali Nijemci u Ijubijskoj feldžandarmeriji, a prolaznike je njemačka straža detaljno pretresala.

Jednog dana 1943. godine, ne sjećam se tačno datuma, dođe k meni Dara Petrović (sada živi u Ljubiji, ostarila je i ne prepoznaje me) i izvadi iz njedara pismo od Duška Bojanića (živi u Banjaluci kao penzioner) u kojem mi traži da mu pošaljem mašinu za paljenje mina. Pošto su sve mašine za paljenje mina izgorjele, Ljubija je dobila iz rudnika Vareš dvije mašine za paljenje mina. Preda mnom je bio, tako reći, nerješiv zadatak, ali ja sam tražio bilo kakav način da Dušku udovoljim.

Najprije sam otišao na Rudni brijeg u kancelariju poslovođe Štajgera i tamo zatekao Mirka Grubišića. U razgovoru s njim primijetih u ormaru, koji je bio otvoren, jednu mašinu za paljenje mina. Grubišić je bio sam i kada je krenuo u obilazak radilišta zaključao je ormar i sobu, pa smo zajedno pošli put Rudnog brijega. Kad smo došli do radionice — brdo, odvojio sam se od njega uz izgovor da imam posla u radionici.

Detalj iz partizanske radionice u Ljubiji

(Snimio Šefket Maglajlić)

Odmah sam se vratio u kancelariju poslovođe, koja je bila u prizemlju a nizak prozor bio je otvoren, jer je bilo ljetno doba. Kroz prozor sam uskočio u sobu, obio oirmar i mašinu za paljenje mina stavio u tašnu, a zatim mirno sišao u električnu centralu i mašinu smjestio u svoj ormar. Sada je trebalo mašinu iznijeti iz radionice. Nisam imao s kim da se dogovorim, niti bilo koga da mi pomogne. Raspitivao sam se kod nekih koji su bili u pozadinskoj službi, ali uzalud. Dakako, nisam govorio šta treba iznijeti iz rudnika opasanog žicom i minskim poljima, kroz kapije koje Nijemci strogo čuvaju i kontrolišu. Jednom riječju, mašinu je bilo nemoguće iznijeti.

Ja sam jednom nedjeljno išao u feldžandarmeriju radi promjene važnosti propusnica za ljude u elektrani i tamo sam se upoznao s komandantom feldžandarmerije. Jednog dana doleti kao bez glave komandant feldžandarmerije pred elektranu, gdje sam se slučajno našao, i zatraži da mu hitno dam akumulator koji je dao na punjenje, jer mora u

Prijedor. Ja vidim da se njemu žuri, pa kažem da ne može, već da mora ii mene da poveze do Ljubije. On tada strogo reče: »Daj akumulator i ne pitaj!« Ne znam šta sam mislio tog trenutka, niiti kako sam se odlučio da stavim mašinu u tašnu i sjednem u kola kraj njega. Tašna se nije mogla dobro zatvoriti, jer je mašina bila veća od inje. Da je komandant samo malo bolje zagledao, mogao je lako otkriti šta nosim. Međutim, njemu se stvarno žurilo, jer ga je šef pozvao zbog nečeg na odgovornost, pa je bio zabrinut. Tako smo obojica, svaki na svoj način, bili zabrinuti. Došavši do izlazne kapije, Švabo vozi, gotovo leti, i trubi, a stražar otvara kapiju, oštro pozdravlja, i začas stigismo u Ljubiju. Potom se zaustavi za sekundu, ja izađem, a on produži. Gledam za njim jedno vrijeme, ne mogu da se maknem, noge mi dršću, okrenem se prema gostionici Jankovića, polako uđem, naručim rakiju od stare Jankovičke i pitam za Boru. Kaže da je u kući. Odem kod Bore, ispričam mu sve, napišem pismo Bojaniću i preko postojeće veze mašina ode na pravo mjesto.

Poslije nekoliko dana Dara Petrović mi opet donese pismo u kom Duško javlja: »Možda si već čuo, pali ko sveti Ilija, ne javljaj se, idem na drugu dužnost.«

O tome što mi je Duško javio, čuo sam prije: digao je jedan oklopni voz u zrak na pruzi Prijedor—Banjaluka. Na vozu su bili tenkovi i ostala motorizacija pripremljeni za Romela u Africi.

Ante Tone Vikić

DVIJE EVAKUACIJE

Za 10. jun 1942. godine u Prijedoru je bilo sazvano nekakvo savjetovanje, na koje je, dan ranije, otišao komandant mjesta Dušan Deretić. On je bio rudarski tehničar, a rodom je iz Lješana. Kao komesar komande mjesta u Ljubiji, radio sam svoj uobičajeni posao. Tog dana oko deset sati pozvalo nas je telefonom iz Baltinih bara nepoznato lice i preplašenim glasom javilo da su Nijemci ušli u Prijedor. Nepoznati je dodao da je to zadnja veza, da trga žice i odlazi. Nikada nisam saznao ko je to bio. Pitao sam se šta da radim. Svjestan sam bio da se iz Ljubije moramo evakuisati. Međutim, plan za evakuaciju nije bio napravljen na vrijeme. Kad smo 16. maja 1942. godine oslobodili Ljubiju, mislili smo da će ona vječito biti u našim rukama. Trebalo je u vremenu od 10 do 1 sat popodne izvršiti evakuaciju. Sela su bila raštrkana, zaprega nije bilo, a rudnik je imao šest konja sa svega dvojica kola. Prvo je trebalo evakuisati ranjenike i sanitetski materijal, koji su se nalazili u Ljubijskoj ambulanti, zatim Mažarevu majku i unuku, i ono što je nama bilo prijeko potrebno — alat, mašine, strojeve i drugi materijal. Zaprege iz raštrkanih sela dolazile su sporo.

U radionici se odmah počelo sa demontiranjem mašina, skupljan je alat, i kako su koja kola dolazila, tako su tovarena i otpremana prema kući Antunovića i dalje na Rudni brijeg. To je bio zaobilazni, ali sigurniji put, dok su ranjenici i sanitetski materijal išli cestom prema Staroj Rijeci. Svakako da se za ta tri sata nije moglo mnogo učiniti. Kako se

koja skupina formirala, tako je i odlazila kud je ko znao. U Ljubiji je kao obezbjeđenje bio jedan vod iz čete Kalenića, dok je drugi dio čete otišao u sastav 1. krajiške brigade. Vodnik tog voda Bogdan Čekić povukao se sa svojim boreima, tako da nismo znali gdje se nalaze. Pošto sam napustio radionicu, došao sam kući otprilike oko jedan sat popodne. Na putu sam sreo Dušanku Ćumuru, koja me pitala kuda idem, zašto se ne povlačim. Rekao sam joj da imam ženu i dvoje djece i da hoću da ih povedeni sa sobom. Jedan sin je imao šest godina, a drugi tri mjeseca. Pošto je žena imala tu svoje roditelje, riješila je da sa mnom ne ide, već da ostane kod njih.

Uzeo sam oružje i krenuo preko Rudnog brijega, visom za Gaidžik i Podvidaču. Uz put sam srećao pojedince i neke skupine. U Podvidači sam našao Luku Rajića, (Jašu Rajtera — prim, autora) Perića, Blahu, Antunovića, Lukića i Vukašina Petrovića. Skupa smo produžili za štab 3. bataljona, čiji je komandant bio Đurin Predojević. Rekli smo Burinu ko smo, šta smo i šta smo donijeli, a donijeli smo nešto eksploziva, štapina, kutiju upaljača i 36.000 kuna iz blagajne kreditne zadruge. Po predaji materijala dobili smo zadatak da idemo u izviđanje u pravcu Ljubije. Đurin ništa nije znao o ofanzivi na Prijedor, a kasnije i na Kozaru. Zadatak nam je bio da vidimo ko je u Ljubiji, šta namjeravaju i koliko ih ima. Vratili smo se opet preko Podvidače i stigli na Rudni brijeg iznad Ljubije. Tu sam ise spustio do kuće nekog Coraka, mog daljeg rođaka, i zamolio njegovu kćerku Slavicu da ode u Ljubiju i vidi koga sve tamo ima. Rekao sam joj da vidi koliko neprijatelj ima kazana, koliko konja, gdje su topovi (i kako su okrenuti). Još sam je zamolio da pronađe moju ženu i da joj kaže gdje sam.

Slavica se brzo vratila i ispričala šta je vidje¹¹ Bilo je sve to šturo i nepotpuno, ali je ipak vrijedilo. Pošto sam se vratio svojim drugovima, dogovorili smo se da sa Rudnog brijega malo pripucamo.

To smo i učinili, ali su nam iz Ljubije odgovorili paklenom vatrom. Tukli su nasumice minobacačima Rudni brijeg, a svijetleći meci su stvarali pravi vatromet.

Mi smo sve to mirno posmatrali, a zatim odlučili da se povučemo. Pošli smo prema Podvidači, pošto sam se već prije toga našao sa svojom drugaricom. U Podvidači nas je presrela naša patrola kojoj smo podnijeli izvještaj. Drugovi iz patrole su nam dali eksploziv sa zadatkom da idemo prema Ljubiji i da na putu rušimo mostove. Taj zadatak nije baš bio jasan, jer nismo znali gdje su ti mostovi.

U opštem metežu došli smo do Stare Rijeke i kod rudarske barake upali u ustašku zasjedu. Paljba je bila strahovita. Od prvog pucnja pao je Tonči Blaha, zrno ga je pogodilo posred čela, otvorio mu gornji dio lobanje, tako da sam mu vidio mozak. Zatim je bio ranjen Ivica Antunović. On je odmah napustio to mjesto, bacio pušku i krenuo nazad prema Ljubiji. Tone Perić je dobio dvije rane — prvo u lijevu nogu, a zatim u desnu ruku. Pošto je ranjen i Luka Rajić, metak po treći put pogađa Tonu Perića, ali ovog puta u vrat, i to smrtonosno. Sad smo ostali samo ja i Drago Lukić. Drago se jednog trenutka digao na kolena, dobio metak u čelo i samo se presamitio unazad.

Ja sam tada potrčao za Lukom Rajićem i Ivicom Antunovićem, stigao ih i naredio im da idemo preko jaza Jakarinog mlina. Ivica je odbio, nije htio da ide, a Luka je slušao. Ja i Luka smo preskočili potocić i krenuli uza stranu po čistini uz jednu pšenicu. Luka je bio ranjen u lijevo rame i kad smo poodmakli kroz pšenicu, nije mogao dalje da ide, tražio je da se tu odmorimo. Kad smo se okrenuli, imali smo šta da vidimo. Ustaše se okupile oko naših poginulih drugova kao strvinari. Umjesto da nas gone, oni su pretresali stvari, među kojima je bio i ruksak sa eksplozivom, kapislama i štapinima. Zahvaljujući tome ostali smo živi.

Nastavili smo put kroz neku šumicu, rijetku i pogodnu za hodanje. Luka je neprekidno tražio vode, a vode nije bilo. Nismo znali puta, jer su mi sela u okolini Ljubije potpuno nepoznata. Idući, naiđemo na jednu kuću. Izdaleka sam vikao: »Snašo, daj iznesii vode!« Žena je bila preplašena, nije znala ko smo ni šta smo. Skrušeno je donela poveliki lonac vode i Luka je ugasio žeđ. Bez zastajkivanja produžili smo put, jer sam znao toliko da moramo izaći na put koji ide od Rudnog brijega za Gaidžik. I naišli smo na taj put. Znao sam da od tog puta moramo ići lijevo, da bismo stigli do prvih ustanličkih sela. Na svu sreću, naišli smo na prve kuće u Miskoj Glavi, i to na neke žene, dok su ljudi bili sakriveni. Luku su žene oprale, previle i ponudile nas da jedemo. U međuvremenu javile su ljudima da nije opasno, da imaju ranjenika kojega treba dalje prebaciti. Došlo je nekoliko sredovječnih ljudi, natovarili su Luku na konja i povelili nas. Jedan je išao naprijed s puškom, jedan je vodio konja, dvojica su sa strane pridržavala Luku, a ja sam išao pozadi s pištoljem u ruci. Išli smo prečicama ii stigli u selo Agiće, u relejnu stanicu. Tamo sam zatekao 3 stara rudarska radnika, nekog Miloju, Milu Boću i Gavru Crnog. Oni su vidjeli šta je i nije im trebalo mnogo govoriti. Nabavili su kola i smjestili u njih Luku. Oslim mene i kočijaša, nije bilo druge pratnje. Kočijaš nas je vozio, nije ništa pitao niti smo mi pitali kuda se ide. Tako smo stigli u Majfeić Japru, gdje sam Luku predao u ambulantu

Kasnije sam saznao da su Ivicu Antunovića uhvatili Nijemci i da su ga ubili na pravoslavnom groblju u Prijedoru.

Tako sam doživio povlačenje iz Ljubije.

Pošto sam, poslije tog povlačenja, proveo nekoliko mjeseci u operativnim jedinicama i tamo se razbolio, Đuro Pucar Stari me uputi na oporavak u Radionicu Vrhovnog štaba na Grmeču. Tamo sam stigao nekoliko dana prije napada na Bihać i zatekao radnike iz ljubijske radionice.

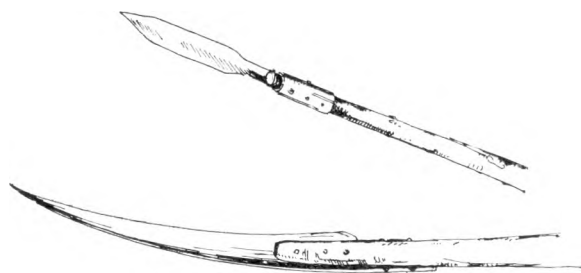
Radionica je već bila u punom pogonu i bila je popunjena radnicima-metalcima iz proleterskih jedinica.

Slobodno vrijeme, onoliko koliko ga je bilo, koristili smo za razne aktivnosti. Uređivali smo zidne novine, održavali sastanke, pratili biltene, štampu, radio-vijesti. Iz okolnih zaselaka dolazili su nam u posjetu mještani, naročito omladina, a i mi smo pokatkad išli k njima. Jednom prilikom sam govorio na nekom mitingu u Suvaji.

Dobro se sjećam dana kad nas je posjetio drug Tito. Drug Tito je tada obišao sve naše objekte, razgovarao s radnicima na radnim mjestima, interesovao se o svemu — životu, radu, snabdjevenosti itd. Pazio je da ne remeti naš uhodani život i rad. Poslije večere ostao je s nama u razgovoru. Sjećam se da nas je pitao o čemu da nam govori, a mi smo tražili samo da nam govori. Postavio nam je i nekoliko pitanja, a bilo je i nevezanog razgovora pa i šale i smjeha. Na koncu nam je govorio o važnosti rada radionice za potrebe naše vojske. Sjećam se i ovih njegovih riječi upućenih nama: »Vi ste oni koji ćete poslije rata kao organizatori i rukovodioci podizati našu industriju.«

Moj posljednji zadatak bio je mobilizacija transportnih sredstava za evakuaciju radionice. Izvlačili smo se kroz fijuk metaka.

Tako sam doživio i drugu evakuaciju.

U Grmeču

Mile Ljubičić Meho

PARTIZANSKA RADIONICA ORUŽJA U PODGRMEČU

... »Naša naša vojska nije stvorena
odozgo, putem dekreta, prisilno, nije
naoružana iz fabrika, preko vojnih li-
feranata ...«

Tito

Razoružanje vojske Kraljevine Jugoslavije, i mere koje su okupator i domaći izdajnici preduzeli, daim se oružje preda, što su neki i učinili, dobrovoljno ili pod pritiskom represivnih mera, osetilo se već u prvim danima ustanka. Nedostatak savremenog oružja, municije i drugih ubojnih sredstava bio je najteži problem partizanskih jedinica u prvim mesecima ustanka, pa i kasnije. Što se ustanak više širio, a partizanske jedinice narastale, nedostatak oružja sve se više osećao. Vojničke puške, da i ne govorim o puškomiitraljezima i mitraljezima, bile su prava retkost. Bez njih je u Podgrmeču bilo više od 90% boraca. Situacija nije bila bolja ni u drugim krajevima naše zemlje.

U takvoj oskudici svako oružje moglo je korisno poslužiti, ali samo toliko — problem oružja ie ostao. Da bi se on otklonio, tražila su se mnoga originalna rešenja, ali je i dalje, glavni izvor snabdevanja ostao u direktnim sudarima sa neprijateljem i zauzimanju manjih ii većih neprijateljskih uporišta. O ovom problemu već prve godine ustan-ka, vrhovni komandant drug Tito piše: . . . »Svaki borac naše hrabre narodne vojske, teškom borbom i svojom krvlju, osvajao je i osvaja svoje oružje od neprijatelja.«

Među izvorima snabdevanja naših partizanskih jedinica značajno mesto pripalo je partizanskim radionicama, koje su nicala svakog dana, i u svim krajevima. Već 1941. godine, širom ustaničke Jugoslavije pojavilo se nekoliko desetina radionica oružja, koje su svojim doprinosom — popravljenim puškama, izrađenim bombama — osetno ojačali zajednički front protiv neprijatelja. One su na taj način ušle u istoriju oslobodilačkog rata i u njoj predstavljaju veoma zanimljivo poglavlje.

Radnici, kvalifikovani, polukvalifikovani, ili samo priučeni seoski kovači, koji su do rata izrađivali najjednostavnije alatke, prihvatili su se najkomplikovanijih zadataka u Izradi ručnih bombi, nagaznih mina ili samo u popravci nekog dela naoružanja. Nepoznati ili malo poznati junaci revolucije, okupljeni u jedinstveni antifašistički front, kome je kičma i duša bila KPJ, sa drugom Titom na čelu, danonoćno su kovali usijano gvožđe i lili oružje koje je već u prvim danima ustanka sejalo paniku u redovima neprijateljske vojske.

Partizanske radionice oružja, na očiglednim primerima, iskazale su svoje vrednosti i značaj koji mogu imati, u uslovima opštenarodnog rata. One su prihvaćene kao jedan način da se partizanske jedinice bolje opreme. Nicala su svuda i neprijatelj ih je odmah osetio. U Sloveniji, Srbiji, Hrvatskoj . . . svuda gde je postojala i najmanja mogućnost, radionice su formirane i odmah su davale rezultate. Iako bez ikakvih tehničkih tradicija, u ovoj vrsti delatnosti, i nepotpune opremljenosti, u Bosanskoj krajini je radilo više radionica u kojima se, u većoj ili manjoj meri, izrađivalo oružje. Gotovo sve su se održale u toku rata. Ništa ih nije moglo uništiti — ni bomb ardo vanje, ni požari, ni sve zlo koje je dolazilo sa neprijateljskim ofanzivama . . . Radnici ovih radionica stojički su podnosili sve udarce i uvek iznova se vraćali svojim alatima i uporno nastavljali da rade.

Prve godine rata, u Bosanskoj krajini su radile mnoge radionice, ali su njihove mogućnosti i kapa-

citeti bili ispod svakog minimuma svakodnevnih potreba i vojske i naroda. Vredno je zabeležiti i to da su partizanski kovači oružja, pored vojske na brizi imali i narod. Uostalom, tu ii nije bilo razlike, i samo tako se i moglo opstati i borbu dovesti do konačne pobede. Zahvaljujući tom jedinstvu i masovnosti, u Bosanskoj krajini već prve godine ratovanja oslobođena je šira teritorija i više mesta i gradova. Ulaskom u pojedina uporišta došlo se i do savršenijih postrojenja, mašina, alata i slično. Usled toga, uskoro se ukazala potreba za većom radionicom u kojoj bi se objedinila sredstva i kadrovi, gde bi se mogla organizovati ii razviti proizvodnja oružja najširih razmera.

Okružni komitet KPJ i Operativni štab za Bosansku krajinu dali su ideju da se nedaleko od sela Suvaje, u šumama na severnim padinama Grmeča, podigne posve nova radionica, koja ne bi bila u situaciji da se češće premešta jer je izložena neprijateljskim napadima. Najveći deo posla oko podizanja ove radionice dobio je Narodnooslobodilački odbor sela Suvaje, a najvažnija zaduženja dobio je najsposobniji odbornik Kaja Štrbac. Njegov udeo biće značajan, počev od izbora mesta gde će se izgraditi nove radionice do obezbeđenja nesmetane proizvodnje.

IZGRADNJA RADIONICE

U izboru mesta za podizanje -radionice veliku ulogu je odigrao Kajica Štrbac, odbornik seoskog NOO Suvaje. Kao strastan lovac, on je Grmeč poznavao kao svoje dvorište i prvi njegov predlog je prihvaćen. Iako udaljeno svega dvadesetak kilometara od najbližeg neprijateljskog uporišta, izabrano mesto je odgovaralo svim uslovima za izgradnju partizanske radionice oružja. Svud uokolo gusta bukova šuma, u koju je retko zalazila ljudska noga, pružala je siguran zaklon od nepoželjnih pogleda, a potok Suvajčina i obližnji izvor, nudili su dovoljno vode za piće, a, kasnije, za pranje i kuvanje.

Do tad je prošla nepuna godina od dizanja ustanka u ovom kraju, ali neprijatelj u ove šume nikad nije ni zavirio. Dolazio je dolinom, uz potok Suvajčinu, nadomak šume, i to samo danju i onda kada je mogao iskupiti velike snage. Apsolutna sigurnost nije postojala, ali na ovom mestu stekli su se najpovoljniji usi ovi da baš tu počne podizanje novih zgrada u kojima će se proizvoditi oružje punih sedam meseci, koje je narod od prvog dana prozvao »vojna fabrika oružja«. Ona to i treba da bude, ali izborom pogodnog mesta još nije bilo sve rešeno.

Usred šume, ispod slobodnog, ali prilično nepristupačnog Grmeča, daleko od naseljenih mesta, u bespuću, trebalo je početi iznova, od ničega i, tako reći, golim rukama stvoriti osnovu da proizvodnja što pre počne.

Prvi korak u podizanju ovog partizanskog »giganta« bilo je podizanje kolibe za privremeni smeštaj onih radnika, koji će sve vreme biti tu, na licu mesta, tek toliko da ih se nekolicina može skloniti od nevremena i noću prespavati.

Odlučeno je da se prva zgrada, gde bi počela proizvodnja oružja ili opravka neispravnog, ne gradi iznova nego da se, u tu svrhu, rastavi, prenese i sastavi neka očuvana baraka, tako da se već za 2—3 dana, steknu osnovni uslovi za, koliko-toliko, nesmetani rad. Zadatak je dobio N00 sela Suvaje, a odbor je zadužio Kajicu Štrpca, koji je uz dobru organizaciju, pronašao brvnaru, rastavio je i prevukao, a ponovno sklapanje takođe je vrlo brzo završeno.

U međuvremenu i ja sam skupio radnike, bili su to većinom drugovi koji su se povukli iz Ljubije i koji su i tamo radili u radionici do ponovnog dolaska neprijatelja u ovo mesto. Podizanje i sastavljanje brvnare za radionicu, od građe koju je Štrbac dopremio, počelo je 5. jula 1942. godine. Stigao je i »drveni majstor«, Mile Majkić, koji je, uz pomoć naših radnika, počeo da obara drveće, podalje od mesta, gde smo podizali radionicu. Ljudi su tesali građu za direke, grede ... za jednu stalnu i veću

zgradu, koja bi se izgradila u neposrednoj blizini dopremljene brvnare. Planirano je da ova zgrada, kad bude završena, služi kao definitivna radionica, a i za stanovanje. Bilo je predviđeno da se daske i brvna (talpe) režu ručno — velikom dvojnog testerom — kao što se to, inače, radilo u tim krajevima, gde nije postojala pilana. Za pogon ove privremene radionice u brvnari predviđeli smo mali dizelmotor od 15 KS, koji je dopremljen iz Ljubije. Istovremeno su na Srneticu bila poslana tri druga (Pleša, Fajfer i Dobrijević) da ođonud organizuju prevoz jedne parne lokomobile. Čitavo postrojenje na Smetici zapaljeno je prilikom ustanka, pa je ekipa pronašla lokomobilu koja je bila neznatno oštećena, mada su joj neki delovi nedostajali. Istovremeno su u Luči Palanku upućena tri druga da tamo organizuju utovar i prevoz opreme, alata i materijala, koji je bio evakuisan iz Ljubije ili dopremljen iz oslobođene Bosanske Krupe. Drugovi dugo nisu mogli dobiti prevozna sredstva, jer ih nije bilo ili su bila angažovana u druge svrhe, pa se prebacivanje potrebnih sredstava i materijala nešto odužilo.

Podizanje prve brvnare počelo je 5. a 25. jula je završeno. U njoj smo montirali strug iz Ljubije, strug iz Bosanske Krupe, bušilicu, blanjalicu, mehaničku testeru, brusilicu za alat i, van zgrade, poljsku kovačku vatru. Sve to zajedno, sa električnim aparatom za zavarivanje, trebalo je da pokreće dizelmotor. Doduše, kada je radio aparat za zavarivanje, gasilo se osvetljenje i prestajao rad mašina, ali mi smo i tako, bez prekida, radili do dolaska lokomobile iz Srnetice.

Sa učvršćivanjem mašina, naročito kasnije dopremljenog velikog struga iz Drvara, bilo je problema jer nismo imali cementa za temelje, pa smo se morali snaći na jedino moguć način u ondašnjim prilikama. Za temelj smo iskopali jamu odgovarajuće dubine, 100—150 cm, i u nju smo »usadili« drvene šipove, u stvari, debele panjeve stabala, zatrpali ih zemljom i na njih učvrstili ma-

šine. Bili smo veoma zadovoljni tim metodom, jer su mašine bile dobro utvrđene i radile su bez vibracija.

U to vreme neprijatelj je spremao ofanzivu na oslobođenu teritoriju Podgrmeča. Komandant NOP odreda Milorad Mijatović upoznao nas je sa situacijom, pa smo se odmah složili da su, u novonastaloj situaciji, najpotrebnije nagazne protivtenkovske mine i da treba obustaviti svaku dalju izgradnju radioničkih zgrada, a, isto tako, dovlačenje i opravku Lokomobile. Na taj način će svi radnici moći da rade na zadatku koji je sada najvažniji — izrada nagaznih mina, koje će se postavljati na pravcima nadiranja neprijatelja. Srećna okolnost je bila da je brvnara završena i rad na ovom zadatku mogao je početi pod krovom.

Hitno smo izradili šest većih nagaznih mina namenjenih uništavanju tenkova i kamiona. Bio je to tip kojii smo izrađivali u Drvaru, pa smo ih, s jednim našim drugom koji će ih postavljati, odmah uputili štabu 1. odreda. Neprijatelj, kao mnogo puta dosad, zaustavljen je i uz osetne gubitke vraćen u uporišta. Šest protivtenkovskih mina, »domaće« proizvodnje, uspešno su odigrale svoju ulogu. Bio je to prvi doprinos nove radionice u Međugorju odbrani slobodne teritorije.

Odmah posle toga izrađeno je još takvih mina veće razorne moći koje su bile namenjene borbi protiv većih (»tigar«) tenkova. Izrađeno je i 30 malih nagaznih mina za borbu protiv neprijateljske pešadije. Jedanaestog avgusta takvom minom uništen je jedan protivnikov tenk.

PREVOZ LOKOMOBILE

Svaki novi dan donosio je i nove zadatke, koji su bili sve obimniji. Proširivao se radni i smeštajni prostor a, isto tako, i broj radnika, koji su dolazili iz jedinica i sa terena. Povećavala se i potreba za pogonskom energijom, a postojeći dizel-motor nije

ni izbliza bio dovoljan. Zbog toga se, iz sata u sat, postavljalo pitanje nove energije, i jedini izlaz bio je u forsiranom dopremanju lokomobile iz Srnetice.

Dopremiti lokomobilu, tešku oko 7 tona, za ondašnje prilike, na relativno veliko rastojanje, delimično po bespuću, bio je poduhvat koji se graničio sa nemogućim.

Drugog izlaza, međutim, nije bilo. Lokomohila se morala prevući i na ovom zadatku, pored grupe naših radnika, angažovaće se seljaci liz svih sela na udaljenosti od oko 70 kilometara, koliko je Srnetica bila daleko.

Posle kratkotrajnih priprema i organizacije počelo je prevlačenje lokomobile i (trajalo je desetak dana. Mestimiono po bespuću, po mekanim, često d strmim putevima prevoženje je sporo napredovalo. Svakog dana 5—6 kilometara i svaki put sa novim konjskim, odnosno volovskim zapregama. Mestimično je zaprezano d po osam pari konja ili volova, pa ni to, ponekad, nije bilo dovoljno. Gde nisu mogle zaprege, u pomoć su stizali Grmečlije pa je savladavana prepreka za preprekom. Pri nailasku aviona prevoženje se prekidalo i nastavljalo kad je opasnost prošla. I pored svih nedaća i problema, koji su iskršavali svakog časa, lokomobila je prevezena i postavljena na mesto odakle će uskoro početi da daje dovoljno struje za sve mašine od kojih su neke dotad bile neiskorišćene. Zato je i bilo najhitnije osposobljavanje i puštanje u rad lokomobile. Za taj posao angažovani su svi radnici, sem onih koji su radili na još hitnijim poslovima (opravka oružja, izrada novdh veoma osetljivih, malih nagaznih mina iitd.).

DOGRADNJA RADNOG I SMEŠTAJNOG PROSTORA

Početkom avgusta pristigla je d preostala oprema iz Lušci Palanke. Nju ćemo smestiiti u drvenu

JNEPATASRI INTAS

Operativni Štab za Bos. Krajinu

Nakon što je približno izabrano mjesto gdje će stajati radionica i kako će tamo biti smješten drug Kajo Strbac, koji je bio za tu svrhu određen od svoje opštine i za narednih tačno mjesec dana sam ovamo drugove koji su s nama zajedno izšli iz Ljubije. Bilo je predviđeno da se najprije podigne jedna manja zgrada u koju bi se privremeno smjestilo radionice i stan. U tu svrhu je prenesena građa koja je na pola svrane seljačke kuće a drug Kajo je podigao kovanje. Stavalo se u rano do jutra napravljenoj bajti. Istovremeno kladivima tesana je i građa (direci i grede) za jednu stalnu veću zgradu koja bi služila kao definitivna radionica i stanovanje. Prva i kaske se mislio nakupino uzeti rukom, za organiziranje privremene radionice trebalo je služiti jedan mali dizalica, koja su odmah bila poslana dva kolica na Srebrenicu i poslije izlazi jednu veću taru lozomobila, koja bi služila za izvoznici. Proizvođača je jedna čovjek koji ali još jedna logistika od 35 KS. Niti su još izlazi iz Srebrenice i jedan po jedan faliti. Odmah se započeo prevoz koji je bio vrlo mudan obzirom na to da je masina težila 2000 kg. Istovremeno su poslana trojica drugova da izvrše prevoz alati i masina (Ljubjskih) što se naskoro u Ljubanici. To je bilo gotovo najteže jer je tadašnja opština iz nekih nepoznatih razloga zadržala s obavezom kola za taj prevoz.

Rad na izgradnji druge končne zgrade je kako sam već spomenuo prekinut 25. pr. 50. Nadjutis bio sam misljenja da bi preduzeće trebalo dok se

zgradu do postojeće zgrade-brvnare, koja je dopremljena iz sela Suvaje. Naime, odluku da gradimo posve novu zgradu, za koju smo pod rukovodstvom Mile Majkića već pripremili građu, promenili smo i odlučili da proširimo radionicu u brvnari. Na taj način smo dobili znatno u vremenu, a, uz to, posao uopšte nismo prekidali. Što se nije stiglo danju, radilo se do duboko u noć. Do sredine avgusta podignuta je zgrada za lokomobilu i generator, a počelo je podizanje jednospratne zgrade za stanovanje i za kuhinju. Posle toga, jedino su varionica i kovačnica imale improvizovan i privremen smeštaj.

Sve zgrade koje smo podizali bile su dobro kamuflirane. Drveće u blizini radionice uopšte nije obarano, ni za građu ni zbog dobijanja slobodnog prostora za zgrade. Nigde u blizini zgrada nije bilo ni najmanje čistine. Naprotiv, svako drvo je ostalo na svom mestu, a oko njega smo podizali naše drvene zgrade, tako da je drveće u izvesnom smislu »raslo« iz naših objekata i svojim krošnjama prekrivalo krovove zgrada. U radionicu nije imao svako pravo pristupa, pa ipak, zbog relativno velikog saobraćaja u pravcu radionice, posle nekog vremena, nije se mogla održati tajnost njenog postojanja. Približnu lokaciju saznao je i neprijatelj, ali svi pokušaji — bilo izviđanjem iz vazduha ili sa zemlje ostali su bezuspešni. Gotovo svakodnevno su iznad naše guste šume kružile »rode« (tip aviona — prim, autora) u niskom letu. Radionicu neorijatelj ipak nije mogao pronaći. Niko od onih što su znali položaj radionice, a gotovo čitav narod tog područja je to znao, nije se našao da ga neprijatelju otkrije. Traganja pomoću aviona su takođe bila uzaludna, jer su krošnje drveća iznad krovova sve pokrivala. Pošto je radionica radila neprekidno danju i noću, avioni su nas tražili i noću. Ali, iako su radionice imale dobro električno osvetljenje, svi su prozori bili zamračeni i ni tračak svetlosti nije mogao ukazati na našu radionicu, tako ni noćna izviđanja neprijatelja nisu dala povoljne rezultate.

Ako bi se neko i usudio da uđe u šumu sa namerom da potajno dođe do radionice, morao bi prvo da savlada sve »kontraobaveštajce« okolnih sela, uključujući i pionire, žene, starce, pa tek onda da protiv sebe ima samo još obezbeđenje radionice i Grmeč-planinu. Ipak, jedna oznaka bi mu ukazala na put prema radionici. Bila je to bodljikava žica, razapeta od drveta do drveta, na visini od 2 do 3 metra od zemlje. To je bila »telefonska« veza, sem kurira, jedina veza radionice sa slobodnom teritorijom. Da bi se savladala loša izolacija, trebalo je veoma glasno govoriti, ali, kakva-takva, ona je ipak zadovoljavala.

Smeštajni prostor i posle mesec i po dana rada, bio je najslabije rešen. Sredinom avgusta 1942. u radionici bila su zaposlena 22 stručna radnika, 2 učenika i jedan inženjer. Od stručnih radnika dvojica su bila stalno na terenu (zbog postavljanja mina), jedan je bio stolar, jedan ekonom i jedan magacioner. U neposrednoj proizvodnji iradilo je 16 ljudi i inženjer — upravnik radionice. Pored toga u sastavu radionice bila je jedna kuvarica (stolareva supruga) i 6 partizana iz obezbeđenja. Iako se radilo danju i noću, tako da je samo jedna smena radila, odnosno jedna se odmarala — spavalo se u potkrovlju brvnare, a ispod nas je bila neprekidna buka koja je dolazila od rada mašina. Međutim, svi smo radili mnogo li naporno, tako da se, i pored buke mašina, dobro spavalo, a budili smo se samo onda kad bi se dogodilo nešto što je prekidało, uobičajeni, ritam zvukova (recimo ako je pao kaiš s lokomobile, i mašine prestale da rade, ili ako je metalostrugar suviše opteretio svoju mašinu). Organizacija rada u dve smene¹ i radno vreme bili su formalnost, jer, ako je posao bio hitan, svi smo samoinicijativno odlazili na radno mesto i radili, ako je trebalo, i po 24 i 36 časova neprekidno. Broj mašina je bio ograničen, pa su metalostrugari, na

¹ Prva smena je radila od 7—12 i od 13—18 časova, a druga od 20—24 i od 1—5 časova.

primer, u takvim slučajevima radili i druge poslove, pa i poslove nekvalifikovanih radnika, ako je to bilo potrebno. Pri velikom poslu ja sam se prihvatio neposredne proizvodnje, ako ništa drugo oštrio sam alat za mašine, pomagao kovačima i si.

U POGONU JE I PILANA

Drvene građe za podizanje naših zgrada bilo je dovoljno. Svuda oko nas bilo je kvalitetno drvo. Jedino o čemu smo strogo vodili računa, bilo je čuvanje stabala u neposrednoj blizini naših zgrada. Za te poslove i za tesianje građe, bio je odgovoran Mile Maj kič iz Maj kič Japre. Međutim, za rezanje dasaka ii talpi (brvana) nije postojala ni jedna pilana. U početku smo daske izrezivali velikom ručnom dvojnomo testerom, ali ručni rad je mogao zadovoljiti kad se radilo o manjim količinama. Nešto kasnije, kad su potrebe za daskama narasle, angažovali smo seoskog majstora za pilane Nikolu Kenjala iz sela Hrgara. Uz pruženu mu pomoć, on je prevukao konstrukciju jedne izgorele pilane, iz blizine Bihaća, sa gaterom od 5 testerà. Međutim, uspjeli smo da pribavimo samo jednu testeru, pa kad smo je osposobili za rad, kapacitet nije bio osobito veliki, ali, u svakom slučaju, situacija se iz temelja izmenila. Nikola Kenjalo uspevao je dnevno da izreže do 80 greda i do 120 dasaka. Pilana je inače radila i za druge vojne i civilne potrebe, između ostalog, za: bolnicu Vrhovnog štaba, zgradu za stanovanje, stražaru ii sobu za kurire, koji dolaze iz jedinica; magacin za gotovu robu (pošto su stvari ležale pod vedrim nebom); magacin za eksploziv dobijen od Vrhovnog štaba (oko 400 sanduka — 6.000 kg); male zgradice — kao dogradnja na zgradu radionice za obradu i za varionicu (čiji se odsjaj vidi veoma daleko, jer nije u zatvorenoj zgradi), za kovačnicu i za stolariju. Sve je to trebalo zatvoriti zidovima od dasaka, kao i zgradu koja je već podignuta i natkrivena, a služi za smeštaj

lokomobile i električnog agregata. Za rezanje sve te građe pilana je neprekidno radila tri nedelje.

Pilana nam je pomogla i za uređenje pristojnog smještaja. Dotad nije ni moglo biti govora o pravom odmoru, a pored toga broj radnika se sve više povećavao, tako da tavan prve zgrade koju smo postavili — brvnare, nije više bio dovoljno velik da primi na spavanje polovinu radnika (druga polovina je radila). Sem toga, u onoj divljini, u šumi, bila nam je potrebna i prostorija za sastajanje i, uopšte, za društveno-zabavni život (u kojoj smo, kasnije, davali priredbe u zajednici sa omladinom iz okolnih sela). Ubrzali smo rad, napravili nacrt za jednospratnicu i uskoro smo je izgradili. U prizemlju smo smestili trpezariju i salu za priredbe, a na spratu spavaonice. Vodili smo računa da se svi radnici mogu dobro odmoriti, a spavaonice su imale najviše 4 ležaja.

Iako smo ispunjavali planove, imali smo i problema. Pilanu smo postavili na izdvojenom mestu i za svega osam dana, ali se uskoro pokazalo da generator nije dovoljno snažan da istovremeno proizvodi električnu energiju kojom bi, pored svih naših mašina, napajao i pilanu. Zato smo pilanu morali premestiti u blizinu radionice, tj. u istoj ravni, neposredno ispred nje. Tako je jedino bilo moguće da pogon pilane bude remenom neposredno povezan sa zamajcem lokomobile, a sav ostali pogon radionice išao je preko agregata, sem dva struga koji nisu imali samostalan pogon elektromotorom.

PARTIJSKO-POLITIČKI RAD

Sve veće potrebe za povećanjem proizvodnje i sve širi asortiman proizvoda zahtevali su i veći broj ljudi. Zato smo se neprekidno obraćali Operativnom štabu za Bosansku krajinu da nam iz jedinica pošalju kvalifikovane radnike, koji su poste-

peno i dolazili. Bili su to partizani-radnici iz Like, Zagreba, Gorskog kotara, Dalmacije, Slovenije.

U prvoj etapi rada, pre dolaska traženih majstora, sve do sredine septembra 1942. godine, u radionici smo imali malu partijsku organizaciju, u kojoj sam ja bio sekretar. Iz mog izveštaja Operativnom štabu od 22. avgusta vidi se da se ona sastojala od 3 člana Partije i 2 kandidata. Sem toga bio je i jedan bivši partijac, koji je zbog nekih grešaka bio -isključen pre rata. Dva radnika su bili simpatizeri, a četiri, koji su u narodnooslobodilačku borbu stupili 1941. godine, još nisu bili kandidovani. Preostali su upravo pristupili oslobodilačkoj borbi: osmorica iz Ljubije, Drvara i Lušci Palanke i dvojica iz Suvaje. Oni su radili kao ložači i nisu stanovali u radionici, nego u svom selu. Svi ti radnici kasnije su primljeni u Partiju.

Politički rad se u to vreme sastojao u sledećem: partijska ćelija, sem radnih sastanaka, imala je jednom sedmično i obavezni sastanak, neku vrstu partijskog kursa. Uglavnom svakog dana u podne održavao se politički čas za sve. Kao materijal služile su razne vesti koje smo u pisanom obliku dobijali od Političko-obaveštajnog biroa ili vesti koje smo sami slušali na radiju, te razni leci, naši ili neprijateljski, koji su se tom prilikom opširno razrađivali.

Dolaskom novih ljudi — kvalifikovanih radnika, razumljivo je da se povećavala i partijska organizacija, a proširivao se i politički rad. Radnici radionice su svoj politički uticaj počeli širiti i po okolnim selima, davanjem priredaba i si. Do sredine septembra 1942. godine ostao sam sekretar ćelije i politički rukovodilac radionice.

PROŠIRENJE PROIZVODNJE

Program rada radionice bio je obiman, a asortiman proizvodnje raznolik.

Najpire je počela izrada nagaznih mina, i to težih, za borbu protiv tenkova i kamiona, i laganih, a osjetljivih, protiv pešaka. Konstrukcija prvih nagaznih mina bila je ista kao i onih pravljenih u Drvaru, dok su one za borbu protiv pešaka bile nove. Nakon toga smo počeli sa proizvodnjom ručnih bombi, koje su imale ovalan oblik radi lakšeg bacanja, a palile su se pomoću upaljača na udar, slično kao »kragujevke«.

Veliki deo radioničkog kapaciteta zauzimala je opravka oružja. Pored pušaka i mitraljeza opravljen je i jedan italijanski brdski top od 65 mm, koji nam je poslao 5. krajiški NOP odred. Bio je to top koji su od Italijana zarobile ličke jedinice. Uхваćene su svega 3 mazge, jedna natovarena lafetom, druga je nosila cev, a treća nešto municije. Nedostajao je klizač sa kolevkom i nišanske sprave. Jedan seoski kovač je na brzinu prikovao cev uz lafet, ali je taj okov već pri prvoj ispaljenoj granati popucao. Smatralo se da je okov suviše slab pa je stoga pojačan, a posledica je bila da je posle ispaljene granate top odskočio i prevrnuo se. Ličani su ga upotrebljavali nišanjem kroz cev, a kada je potrošena sva municija, javio mi se Slavko Rodić, zamenik komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, i zatražio da mi pokušamo osposobiti taj top. Po ugledu na druge topove izradili smo kolevku i klizač približnih dimenzija kakve bi mogle biti na takvom topu. Na izradi kolevke i klizača radili su stručni radnici iz Vojnotehničkog zavoda u Kragujevcu, koji su nam bili upućeni iz proleterskih jedinica. Klizač smo napunili mešavinom nafte i ulja, jedinim takvim sredstvom kojim smo raspolagali. Kad je sve to bilo gotovo, preuredili smo granate jednog drugog topa istog kalibra i prilagodili ih ovom topu. Probno paljenje izvršeno je iza zaklona — i granata je izletela uz minimalni trzaj. Top je vraćen 5. krajiškom odred, a za vreme četvrte ofanzive nalazio se u sastavu 2. proleterske brigade i uništen je sa ostalim teškim naoružanjem.

Pored naoružanja radili smo i za potrebe saniteta. Asortiman je takođe bio različit. Tako se u jednoj porudžbini saniteta Vrhovnog štaba (dokument 44/12 k. 163 MNO FNRJ — Arhiv narodnooslobodilačkog rata) nabraja sledeće: »160 kutija za sterilnu gazu za bolničare i bolničarke; 100 pari turističkih čaša sa tuševima; 100 komada krametrovih šina; 50 komada pinceta...«. Pored toga izrađivani su i dezinsektori za čišćenje dušeka od gamadi. Izrađen je i jedan autoklav za Centralnu bolnicu Vrhovnog štaba. Razumljivo je da je pozadina hranila i vojsku, pa smo za narod obavljali velike opravke vršalica i drugih mašina, dok su male op-
ra vke vršili kovači u selima, na licu mesta. Tako u izveštaju radionice Operativnom štabu za Bosansku krajinu, od 27. avgusta 1942. godine, stoji da je do toga vremena, pored ostalog, opravljeno 35 vršalica sa velikim kvarovima. Izrađeni su ili op-
ravi jeni del ovi za njih a montažu su izveli majstori na licu mesta.

Posle oslobođenja Livna dobio sam zadatak da odmah krenem tamo i preuzmem velike količine tehničkog materijala, u kojem smo oskudevali, naročito su nam važne bile elektrode za električno zavaranje. Pored ostalog, dobili smo i 15 buradi nafte, jedno bure benzina, tri pokretna dizel-motora, tri dinamoa za proizvodnju električne energije.

HILJADE NOVIH BOMBI

Posle preuzimanja materijala u Livnu, svratio sam u Drvar, gde sam ustanovio da je livnica ostala neoštećena. U požaru koji su izazvali Italijani, nestao je jedino motor za pogon ventilatora kupolne peći. Neprijatelj je iza sebe ostavio i vagon koksa. Predložio sam Slavku Rodiću, zameniku komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, da se livnica u Drvaru stavi u pogon i predložio da se liju ručne bombe tipa »kragujevki« i minobacačke mine 81 mm. Iako sam do tada video takve mine

(kovane), smatrao sam da postoji mogućnost da se one i liju. Kasnije, pri završetku rata, videli smo da su i u Sovjetskom Savezu takve granate bile livene.

S obzirom na to da se Operativni štab za Bosansku krajinu složio sa ponovnim pokretanjem livnice, radili smo na organizaciji rada i prikupljanju ljudstva. Osposobljavanjem livnice i njenim puštanjem u rad, Vojnotehničkoj radionici u Međugorju biće omogućeno da svake nedelje proizvede nekoliko stotina novih ručnih bombi »kragujevki«.

Sa iskusnijim iivcima u Drvaru utvrdio sam da koksa ima dovoljno za 40.000 kg liva. Dovoljno smo imali i starog gvožđa potrebnog za mešanje, ali nije bilo sivog sirovog gvožđa, pa smo morali unapred računati s tim da će najmanje jedna četvrtina odlivaka biti tvrda za obradu, pa ćemo sve to morati odbaciti kao neupotrebljivo. Ipak će ostati još oko 30.000 odlivaka. Komanda mesta Drvar odmah je pozvala sve radnike koji su ranije radili u livnici da se jave na posao. Za upravnika livnice određen je Vojin Bjelajac, raniji radnik livnice. U livnici je kasnije sve vreme radilo oko 20 radnika. Mogući kapacitet je bio 2.000 odlivaka za bombe, ali zbog neodgovarajuće organizacije taj kapacitet nikad nije bio postignut. Međutim, livnica je u toku narednih meseci redovno isporučivala Vojnotehničkoj radionici u Međugorju odlivke »kragujevki«, a ona ih je dovršavala i slala jedinicama. Na taj način jedinice u Bosanskoj krajini, a često i jedinice koje su tu boravile, dobivale su kontingent ručnih bombi koji je u početku iznosio 500 komada nedeljno, da bi se kasnije sve više povećavao. Na kraju kapacitet je iznosio 1.000 komada u nedelji. Drvarska livnica isporučivala je odlivke i za ličke tehničke radionice, pa su i tako »kragujevke« dovršavane. Na tajj način kapaciteti su povećani u više radionica, a to je osetio i neprijatelj, jer se hiljade novih bombi našlo na nekom od partizanskih bojišta.

Vojnotehnička radionica u Međugorju, posle mog povratka iz Drvara, bila je bogatija za još jednu blanjalicu (šeping), koja nam je bila potrebna. Isto tako u zgarištima smo pronašli delove od nekoliko tokarskih strugova pa smo kasnije zavarivanjem i izradom nekih delova uspeali da sastavimo i osposobimo jedan veliki strug, koji nam je bio potreban za grubu obradu odlivaka za minobacačke mine 81 mm, a i za druge odlivke. Na taj način su se krajem avgusta 1942. godine u radionici nalazila montirana tri struga (po jedan iz Ljubije, Bosanske Krupe i Drvara), dve blanjalice za metal (po jedna iz Ljubije i Drvara), jedan električni aparat za zavarivanje donesen iz Ljubije, jedna mehanička testerà iz Ljubije i jedna poljska kovačka vatra na nožni pogon (koju smo preradili na pogon elektromotorom), donesena iz Ljubije.

Osposobljavanjem livnice u Drvaru, za radionicu u Međugorju stvorene su sasvim nove mogućnosti. Potrebe vojske su bile velike, a ručnih bombi je uvek nedostajalo. Italijanskih zarobljenih minobacača od 81 mm bilo je mnogo u svim jedinicama, ali kad su ostali bez municije bili su samo balast. Isti slučaj bio je i sa zarobljenim topovima od 37 mm. Bez granata su ostajali i zarobljeni topovi 65, 75 i 105 mm. Na žalost, zbog malog kapaciteta livnice nismo bili u mogućnosti da jedinicama pomognemo. Ograničili smo se samo na proizvodnju ručnih bombi i minobacačkih mina, radi njihove masovne upotrebe.

IZRADA »KRAGUJEVKI«

Sa prvim isporukama odlivaka ručnih bombi obustavljene su sve pripreme i izrada primitivnih ručnih bombi kovanih od cevi. Proizvodnja takvih bombi zahteva mnogo vremena, mnogo više nego proizvodnja livenih, koje već iz livnice dolaze u takvom stanju da ih treba još samo na nekim delovima doraditi. Sada su sve snage usmerene na os-

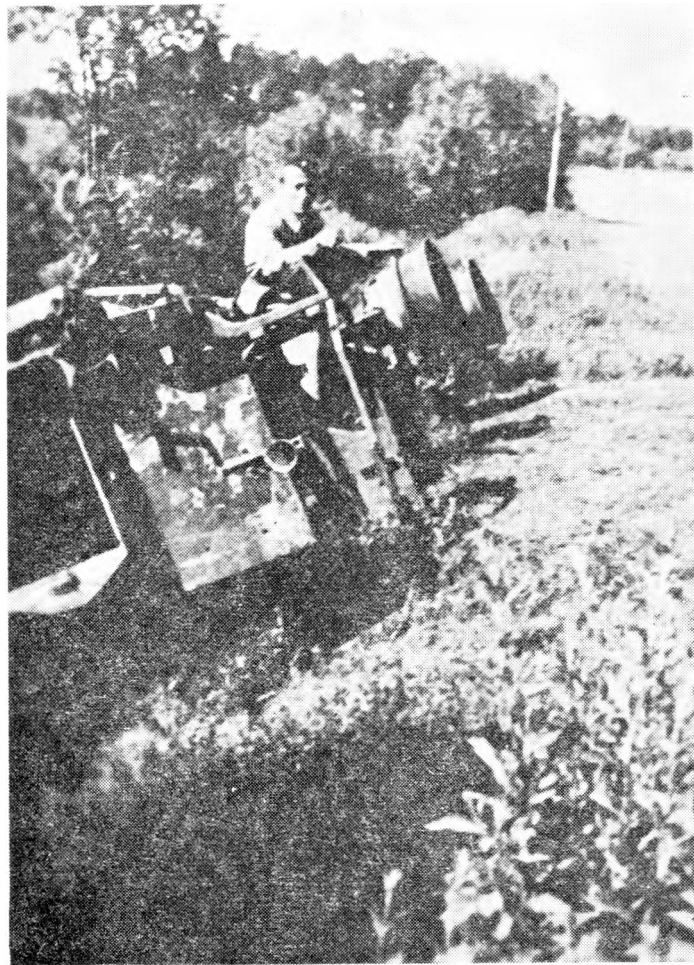
posobljavanje radionice za što veći kapacitet obrade odlivaka za definitivnu izradu ručnih bombi »kragujevki«. Dotad se sva proizvodnja zasnivala na izradi nagaznih mina (protivtenkovskih i protivpešadijskih) i ručnih bombi ovalnog oblika, kovanih od cevi. U to vreme izrađivani su i predmeti potrebni za sanitet i opravljano je oružje.

Srećna okolnost je bila ta što su, sa početkom rada livnice u Drvaru, pored stolara za modele stigli i visokokvalifikovani radnici i stručnjaci bivše vojne industrije iz Kragujevca, Užica i Višegrada. Njih smo u više navrata tražili od Operativnog štaba za Bosansku krajinu, kao i direktno od Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije.

Novi stručnjaci iz vojne industrije i majstori radionice brzo su našli zajednički jezik, izmenjali dotad stečena iskustva pa je ubrzo stvoren odličan radni kolektiv. Pristigli drugovi su bili borci i rukovodioci iz 1. i 2. proleTERSke brigade — svi članovi Partije. Važno je bilo, takođe, što je 15. septembra u radionicu stigao užioki radnik Sreten Penzić, partizan 2. proleTERSke brigade, koga je Vrhovni štab uputio za političkog komesara radionice. Pošto je Sreten preuzeo dužnost političkog komesara i partijskog rukovodioca, mogao sam se u potpunosti posvetiti tehničkom i organizacionom radu u radionici.

S povećanjem broja stručnjaka osetno se povećala i proizvodnja. Radionica je postala prava mala »fabrika«, u kojoj je sad bilo zaposleno oko 120 radnika. Bila je podeljena na odeljenja, od kojih je svako imalo svog rukovodioca. Postojalo je odeljenje za opravku oružja, tokarsko i kovačko odeljenje, pogon i električna centrala, laboratorija za punjenje ručnih bombi, nagaznih mina i minobacačkih mina. Prosečno se u radionici nedeljno proizvodilo 500 do 600 ručnih bombi, a u vreme najvećeg iskorišćenja svojih mogućnosti, u jesen i zimu 1942. godine, radionica je proizvodila i do 1.000 livenih bombi nedeljno. Prema nekim računicama i sećanjima, u radionici je ukupno izrađeno

oko 6.000 do 8.000 livenih bombi »kragujevki«. Bombe, a isto tako minobacačke mine, bile su pakovane u specijalne sanduke, prikladne za transportovanje.

*Uništen oklopni automobil na cesti Prijedor—
Bosanski Novi*

Pored serijske proizvodnje ručnih bombi, minobacačkih mina i nagaznih mina, dosta se radilo i na prekalibriranju topovskih granata. Često se dešavalo da su naše jedinice zaplenile italijanske topove sa municijom koja se brzo potrošila. Istovremeno je zaplenjena topovska municija sličnog kalibra, ali nemačkog porekla. Ta municija, zbog drugih mera čaure ili nešto drugačijeg prečnika granate nije pristajala u te topove. Tu municiju smo u našoj radionici prilagođavali kalibrima postojećih topova.

Isto tako, od početka je bila intenzivna proizvodnja protivtenkovskih i protivpešadijskih nagaznih mina. Ona je bila složenija, jer su ove mine rađene od cevi, a time i sporija. Nagazne mine koje smo radili u Međugorju bile su manje, ali mnogo efikasnije od onih koje smo u početku ustanka pravili u Drvaru, a za njihovo ukopavanje bilo je potrebno manje vremena. Prema nekim podacima i sećanjima, bilo je izrađeno oko 400 do 500 protivtenkovskih i oko 150 protivpešadijskih mina. Obavljana je i opravka pušaka, mitraljeza pa i topova. S opravkama se, u stvari, nikad nije ni prestajalo.

Upaljač bombi »kragujevki«, koje su bile naš najvažniji proizvod, u početku je bio veoma prost. Mesingano telo upaljača bilo je skroz probušeno, a na gornjem otvoru je bio nastavak na koji je bila natakuta kapi si a od lovačke puške. U donjem kraju u otvor je bio utaknut komad sporogorećeg štapina dužine 5 cm (teorijska brzina gorenja štapina je 1 cm na 1 sek.) Na kraju štapina bio je pričvršćen detonator — rudarska kapisla. Na sredini je telo upaljača imalo navoj, kojim se uvrtilo u zavoj izrezan u otvoru tela bombe napunjenog eksplozivom. Na gornjem delu, ispod udarne kapisle, telo bombe je imalo takođe narezan navoj, na kojem je bio navrnut mesingani poklopac. Na mesinganom poklopcu su naipre bila urezana slova VTR OŠ (Vojnotehnička radionica Operativnog štaba), a kasnije slova VTR VŠ, kada je radionica prešla u

nadležnost Vrhovnog štaba. Taj poklopac je štitio udarnu kapislu.

Veoma brzo smo uvideli da je rukovanje takvim bombama opasno. Barut u štapinu nije bio jednakomerno zbijen, postojale su i šupljine u barutu, koje je varnica inicijalne kapisle ponekad preskakala, pa je dolazilo do suviše ranog paljenja. Dešavalo se da bomba eksplodira u ruci, a bilo je slučajeva da ne eksplodira ni posle 5 sekundi, pa je postojala mogućnost da je neprijatelj vrati da bi eksplodirala na onom mestu odakle je bačena. Opet je došlo do izražaja znanje i iskustvo stručnjaka pirotehničara, pa je tako pronađeno odgovarajuće rešenje. U laboratoriji za punjenje bombi rasecali smo rudarski štapin i sadržaj baruta usuli u cevčicu od tankog lima. Ta cevčica se onda napunila sadržinom štapina i homogeno utabala štapicom. Ova je cevčica postavljena, umesto štapina, između inicijalne kapisle i detonatora, pa sada više nije mogla postojati mogućnost da putovanje varnice od inicijalne kapisle do detonatora bude duže od 5 sekundi ili da varnica preskoči pa da tako dođe do eksplodiranja ranije nego što je bilo predviđeno. Da bi se došlo do konačnih rezultata, trebalo je eksperimentisati, a pri proizvodnji je bila potrebna velika pažnja i precizan rad.

•k"kk

Slično je bilo i sa obradom livenog dela minobacačkih mina 81 mm. Njih su u početku obrađivali najiskusniji metalostrugari uz česte prekide zbog merenja da bi se dobila sasvim tačna dimenzija i tačno predviđen oblik. To je bilo sporo, a u radionici nije bilo više toliko metalostrugara koji bi to mogli uraditi sa takvom preciznošću da bi se mine mogle bezbedno koristiti. Zato je, prema nacrtu jednog radnika, izrađena sasvim prosta, ali veoma efikasna naprava (šablona) koju smo učvršćivali na veliki strug i onda po njoj (šabloni) ra-

dili. Sad se obrada mogla obavljati mnogo brže; sem toga, na tom su poslu mogli da rade i radnici s manje iskustva. To je samo jedan primer. Međutim, za sve vreme rada, svaki pojedinac nastojao je da što bolje iskoristi svoje znanje i iskustvo, tako da su se svaki dan rađale nove ideje, rešenja i predlozi.

Veštima i sposobnost svih radnika svakodnevno su dolazile do izražaja. Često su bili oštećeni veoma važni delovi pojedinih oruđa, koja su bila od velikog značaja za naše jedinice i kojih nikada nije bilo dovoljno. Kad je trebalo izvršiti opravku ili napraviti novi deo, radnici su se morali dovijati kako da u ondašnjim, relativno primitivnim uslovima, izrade i takve delove koji predstavljaju problem i pri normalnoj proizvodnji, u redovnim uslovima rada vojne industrije.

Danas, posle toliko proteklih godina, teško bi bilo izračunati stvarni efekat rada Vojnotehničke radionice u Međugorju svih opravki, proizvedenih bombi, mina, prerađenih granata ... ali nema sumnje da je moralni efekat ogroman. Borci su imali više poverenja u naše »kragujevke« nego u bombe otete od neprijatelja. Naše naoružanje doprinosilo je moralu ne samo u jedinicama na teritoriji Bosanske krajine nego i šire: Lici, Kordunu, Baniji, u centralnoj Bosni itd. U izveštaju od 18. januara 1942. godine, upućenom drugu Titu, tadašnji pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba, između ostalog, piše: »Izveštavam da je nedeljni kapacitet izrade ručnih bombi u našoj radionici 1.000 komada. Ja sam mišljenja da pošaljemo Slovincima oko 500 komada ručnih bombi, pored ostalog oružja kojeg sam naveo u prošlom izveštaju.«

•k"kk

U isto vreme kad d naša, radila je i radionica u Bijelim Potocima, u nadležnosti Glavnog štaba Hrvatske. Ova radionica je imala i manji kapacitet

i manji broj stručnjaka pa su zato početkom oktobra, uputili u Međugorje grupu svojih stručnih radnika na savetovanje i izmenu iskustava. Kako su u Međugorju radili vrsni stručnjaci iz bivše vojne industrije, majstori iz radionice u Bijelim Potocima odneli su mnogo interesantnih i važnih uputstava za rad. Ujedno, usaglasili smo naše programe rada, naročito na planu pravljenja upaljača za bombe i na dimenzijama minobacačkih mina. Od tada je livnica u Drvaru, prema našem dogovoru, snabdevala odlivcima i radionicu u Bijelim Potocima.

Da bismo proizvodnju održali na istom nivou, i da bismo je čak povećali, morali smo misliti i na raznovrsni materijal, od kojeg smo izrađivali pojedine delove. Cevi iz Drvara i Ljubije, a i mesingane šipke iz Ljubije bile su pri kraju. Kad je zapretila opasnost da se naše zalihe sasvim iscrpu, na naše traženje, Operativni štab za Bosansku krajinu dostavio je raspis svim našim jedinicama i organima vlasti da se sakupljaju topovske i puščane čaure, a odmah posle toga, kada je počela da dejstvuje armija pionira i omladinaca, počeli su pristizati kontingenti železa, mesinga i slično. Iz Drvara smo doneli jedan grafitai lonac i nešto koksa, pa smo od donesenih čaura izlivali u pesku mesingane šipke. U tom materijalu nismo nikada oskudevali.

Umesto originalnih inicijalnih kapisli, upotrebljavali smo, ii za nagazne mine i za ručne bombe, lovačke kapisle, koje smo nalazili po gradovima koje je oslobađala Narodnooslobodilačka vojska. Za minobacačke granate, kao inicijalne kapisle upotrebljavane su kapisle puščanih metaka, koje su bile nešto tvrđe i manje osetljive na udar. Detonatora (rudarskih kapisli) smo doneli u izvesnim količinama iz Drvara, a kasnije smo ih dobili od Vrhovnog štaba NOV i POJ nakon oslobođenja Livna. Eksploziva je bilo dovoljno u neeksplodiranim avionskim bombama, sa kojih smo demontirali upaljač i vadili eksploziv. Za ovaj rad nismo raspolagali specijalnim alatima, pa smo to sve radili sredstvima kojima smo raspolagali, ali uz maksi-

malnu opreznost. Ni jedanput se nije desilo da neko pogreši. U stvari, i moglo se samo jednom pogrešiti.

DIVERZANTSKE AKCIJE RADNIKA VOJNO-TEHNIČKE RADIONICE

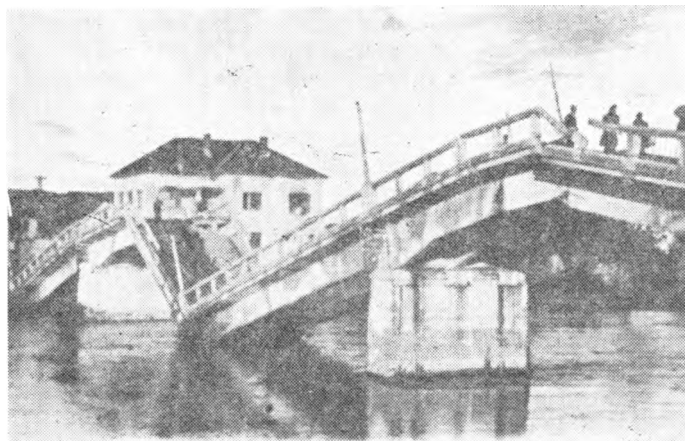
Delatnost radnika Vojnotehničke radionice nije se iscrpljivala samo na radu u radionici. Kad je bilo potrebno, oni su napuštali svoja radna mesta i odlazili na borbene zadatke. Sa upadom naših jedinica, u uporišta koja su napadana, među prvima su bili i naši radnici. Kao stručnjaci, oni su nastojali da sačuvaju i izvuku neoštećene pojedine mašine, alat ili materijale koji su potrebni radionici.

Radnici radionice ukopavali su velike količine nagaznih mina ili rušili cestu na pravcima kuda je nastupao neprijatelj. Sve su to bile mine izrađene u radionici ili su ih na licu mesta improvizovali, najčešće od neeksplodiranih avionskih bombi, ali sa upaljačima izrađenim u radionici. To je najčešće bio slučaj kada se radilo o uništavanju većih tenkova. Jedanput je radnik Ivica Orlovac (sada živi u Ljubiji) poslat iz radionice, sa zadatkom da u blizini Ljubije uništi jedan veliki nemački tenk »tigar«. Kasnije smo organizovali kurseve za mine-re, a sadržaj rada je bilo obučavanje boraca iz jedinica u rukovanju eksplozivom i rušenje neprijateljskih objekata eksplozivnim sredstvima — bilo da su ih posedovali ili da su ih improvizovali uz pomoć eksplozivnih sredstava nađenih na terenu.

Takav je bio slučaj sa rušenjem mosta nedaleko od sela Grmuše, između Bosanske Krupe i Bihaća. Pošto se spremalo napuštanje oslobođenog Bihaća, a i Bosanske Krupe, dobio sam zadatak da taj most srušim. Kako nismo imali eksploziva, odlučio sam se za dve neeksplodirane bombe nađene u selu Velika Rujiška, gde se nalazila krojačka radionica. Obe bombe od po 100 kg nisu eksplodirale i plitko su se, gotovo vodoravno, žarile u zemlju.

U Veliku Ružičku krenuo sam sa Slavom Žardinom, svojim pomoćnikom za diverzantske poslove (razboleo se od tifusa i pri visokoj temperaturi ubio se 1943. godine. Tamo smo našli dve avionske bombe, najnovijeg tipa, koje su spuštene padobranom, da bi se na visini od nekoliko metara iznad zemlje, aktivirale rakete u stabilizatoru bombe, pa su se bombe kretale vodoravno u odnosu na cilj sa zadatkom da probiju zid kuće i da u unutrašnjosti eksplodiraju. Verovatno da stabilizatori na bombama nisu bili dobro namešteni jer su poletele ukoso i sa neoštećenim upaljačima žarile se u zemlju.

Pre nego što smo počeli demontiranje upaljača, svi seljaci su morali napustiti svoje kuće i skloniti se u obližnju uvalu. Kad je to učinjeno, onda smo se obojica prihvatili posla (bombe su bile udaljene jedna od druge oko stotinu metara). Radili smo čekićem i sekačem za železo. Oprezno, ali na najprimitivniji način. Međutim, imali smo samo tu mogućnost. Drugog izbora nije bilo, a kad smo upaljače odvrnuli, bombe smo, do mosta, prevezli volovskim zapregama.

Porušen most

Kad smo stigli na most, bombe smo najpre namestili i učvrstili, a onda smo u otvor, gde se nalazio upaljač, stavili svežanj rudarskih kapisli. U jednu od kapisli stavili smo duži komad štapina i zapalili ga. Bombe smo postavili na most, po dijagonalni na suprotnim uglovima, kako nas je učio inž. Voloda Smirnov, šef Tehničkog odeljenja Vrhovnog štaba NOV i POJ. Posle paljenja štapina udaljili smo se i iz zaklona posmatrali eksploziju. Zbog položaja bombi i količine postavljenog eksploziva, most se nije prelomio, već se otkinuo na mestima eksplozije i »legao« na dno reke — paralelno sa maticom.

Bilo je i drugih borbenih zadataka. Sa Slavkom Žardinom učestvovao sam u napadu na Bosanski Novi. Naš zadatak je bio da miniramo železnički most, preko kojeg je stalno saobraćao neprijateljski oklopni voz. Na žalost, naše jedinice nisu uspele da zadrže most u svojim rukama ni minimum potrebnog vremena, pa smo se morali povući neizvršenog zadatka.

Početkom novembra 1942. godine, prilikom napada na Bihać, obrazovali smo ekipu za evakuaciju materijala i opreme iz radionica »Batinjol« u Bihaću. Čim je 2. krajiška NO brigada dospela do prostora gde se nalaze radionice, u njih su ušli i članovi radioničke ekipe. Našli smo jedan savremeni veći strug francuske proizvodnje, jednu blanjalicu za metal, kovačku peć, veću istomu mehaničku bušilicu i mnogo tehničkog materijala, koji nam je bio neophodan. Prostor na kome se nalazila radionica, nekoliko puta je prelazio iz ruku u ruke, a ulicu ispred zgrade zauzimali su na juriš sad partizani, sad neprijatelj. Za to vreme mi smo u radionici demontirali mašine i slagali ih u sanduke, sa prikupljenim materijalom, u kojem smo opet počeli oskudevati. Sve to je otpremljeno u radionicu, pa su se kapaciteti znatno povećali. Sada smo u radionici, pored ostalog, imali: četiri struga, dve blanjalice za metal i dve poljske kovačke vatre.

Kad je Bihać oslobođen, u radionicu su nam stigle 4 haubice od 100 mm, ali bez zatvarača. Želeći da ih onespособi, neprijatelj je izvadio zatvarače i poneo ih, ne verujući da su partizani u stanju da haubice opet osposobe. Mi smo dobili zadatak da sva četiri oruđa hitno osposobimo. Pošto nismo imali kvalitetan čelik odgovarajućih dimenzija, naši kovači su odrekli 4 komada od lokomotivske osovine i upotrebili kao zamenu iako je prečnik osovine bio nešto manji od spoljnih mera zatvarača. Da bismo prečnik osovine proširili do odgovarajuće dimenzije, odlučili smo se da to uradimo na jedino mogući način, na koji se >to radi i u fabrikama, samo što to tamo, sa nekoliko udaraca, obavlja pneumatski čekić, a mi u radionici moramo to učiniti snagom svojih mišića.

Od odluke do dobijanja osovine određenih dimenzija, prošla su četiri dana i četiri noći neprekidnog rada, ali cilj koji smo sebi postavili bio je dostignut. Kako smo imali dve kovačke vatre, obe su upaljene, da bi se u njima, sve to vreme, žarile po dve osovine, koje smo, u smenama, velikim čekićima, sabijali sve dok se nije dobio homogen materijal — dovoljno velikog prečnika. Tada su na red došli majstori na strugu i blanjalici, a onda alatničari. Preostalo je još da te sirove komade čelika obradimo u zatvarače i prilagodimo svakoj haubici. Za probu, iz svake haubice smo ispalili po jednu granatu i kad smo se uverili da je sve u redu, haubice smo otpremili na položaje.

* * *

Do oktobra 1942. godine Vojnotehnička radionica u Suvajskom Međugorju bila je radionica Operativnog štaba za Bosansku krajinu, koji ju je i osnovao. Pojačani razvoj operacija i širenje oslobođene teritorije zahtevali su da radionica pređe u neposrednu nadležnost Vrhovnog štaba NOV i POJ. Međutim, i dalje smo o svom radu obavestavali i

Operativni štab za Bosansku krajinu, na čijoj se teritoriji radionica nalazila, i Vrhovni štab.

Početkom januara 1943. godine bio sam pozvan u Vrhovni štab na savetovanje sa pomoćnicima načelnika Vrhovnog štaba Veljkom Ilićem i Velemirom Terzićem i načelnikom tehničkog odeljenja inž. Vladimirom Smirnovom Volođom. Radilo se o premeštanju radionice na lokaciju sa boljim vezama, gde bi imala više mogućnosti za proširenje. Mišljenje drugova iz Vrhovnog štaba bilo je da bi za tu lokaciju najbolje odgovarao položaj na kraku pruge kod Jasenovih potoka sa južne strane Srnetice prema selu Štekerovci. Očekivalo se još i mišljenje Vrhovnog komandanta i komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

Međutim, naišla je četvrta neprijateljska ofanziva, čiji je pravac bio izvestan već sredinom januara 1943. godine, pa smo dobili zadatak da se radionica evakuiše. Bilo je naređeno da se sve što je moguće zakopa, a radnici upute u operativne jedinice. Naređeno je da se upravnik i komesar radionice, sa 10 najboljih radnika, upute u sastav Vrhovnog štaba zbog eventualnog obrazovanja nove radionice. Kada smo stigli u Vrhovni štab NOV i POJ koji se tada nalazio u Glamoču, saopšteno nam je da se predviđa ofanziva većih razmera, da su minimalni izgledi da bi se u dogledno vreme mogla stvoriti neka slobodna teritorija, prema tome, ne postoji mogućnost da se negde ponovo formira nova radionica. Odobreno nam je da se uključimo u jedinice koje sami odaberemo. Tog februarskog dana radionica je i formalno prestala da postoji.

Tako je, nakon sedmomesečnog rada u slobodnom Grmeču prestala da radi jedna partizanska radionica oružja, neposredno vezana za Vrhovni štab NOV i POJ. Napisi o njoj su istovremeno svojevrsno sećanje na ljude, od kojih nekih više nema u životu. Ostala su samo njihova dela i doprinos koji su dali u snabdevanju partizanskih jedinica oružjem i drugim ubojitim sredstvima, svesni da i od njih zavisi dalji ishod borbe.

Sreten Penezić

SEĆANJE NA RAD VOJNOTEHNIČKE RADIONICE VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ U GRMEČU

ODLAZAK U VOJNOTEHNIČKU RADIONICU

U oslobođeni Mrkonjić-Grad pozvali su me 1942. godine sa Manjače iz 1. čete 4. bataljona 2. proleTERSKE brigade, gde sam bio desetar. Poziv je došao iz štaba 2. proleTERSKE brigade sa naznakom Štabu bataljona da me otpuste, jer idem na drugu dužnost. Predosećao sam da će to biti neka fabrika, pilana ili radionica u jednom od oslobođenih gradova. Prva pomisao bila je da je to Drvar, a dolazila je otuda što sam do rata radio u Fabrici oružja i municije u Užicu, a kad je Užice (danas Titovo Užice — prim, red.) 1941. godine oslobođeno, odmah sam dodeljen na rad u prvu partizansku fabriku oružja i municije. Prvo kao pomoćnik upravnika, a zatim, kad je formirano kolektivno telo za rukovođenje ovom fabrikom, postao sam član toga tela i bavio se pitanjima proizvodnje. Kao takvog su me znali i neki članovi Vrhovnog štaba, pa su me već krajem marta 1942. iz brigade premestili u oslobođenu Foču za upravnika radionice, gde sam ostao oko dva meseca, sve do povlačenja iz Foče.

U Štabu brigade javio sam se komesaru brigade Aleksi Dejoviću, mom dobrom drugu iz doba šegrtovanja i rada u Fabrici oružja i municije u Užicu. Po zanimanju je bio puškar i zajedno smo postali članovi sindikata i KPJ. Kada mi je saopštio da po naredbi Vrhovnog štaba treba da idem u Operativni štab za Bosansku krajinu i da će me oni rasporediti za političkog komesara Vojnoteh-

ničke radionice, negde u Grmeču, mnogo sam se iznenadio. Naredio je, pored ostalog, da mi se iz krojačke radionice u Mrkonjić-Gradu dodeli dobra odeća da bih što bolje izgledao. Rekao je da za dva dana sa kurirom idem u Vrhovni štab, a odatle u Operativni štab za Bosansku krajinu. Predložio sam, a komesar je to usvojio, da sa mnom pođe i Momo Vuković, majstor iz Fabrike oružja i municije u Užicu.

Kada sam stigao u Vrhovni štab NOV i POJ, javio sam se drugu Ivanu Milutinoviću, koji mi je saopštio da je ta radionica u nadležnosti Vrhovnog štaba i da će se ubuduće zvati Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Govorio je o značaju radionice, a zatim me je uputio Mitru Vujoviću iz Ekonomskog odeljenja Vrhovnog štaba da reguliše moj odlazak. Od njega sam dobio pismeno postavljenje na dužnost političkog komesara ove radionice. U Ekonomskom odeljenju Vrhovnog štaba ostao sam jedan dan i razgovarao o programu rada radionice, njenom sinabdevanju, načinu otpreme gotovih proizvoda, saradnji sa jedinicama i narodnooslobodilačkim odborima, zatim o izveštajima o radu radionice i drugim pitanjima u vezi s njom. Mitar Vujović je bio pomoćnik načelnika Ekonomskog odeljenja Vrhovnog štaba, kapetan u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i član Komunističke partije Jugoslavije. Bio je stručan za ovu vrstu posla, naročito za snabdevanje i raspodelu, i od njega sam čuo dosta korisnih sugestija i saveta za moj budući rad. Ubuduće on će biti moj pretpostavljeni.

Do Bosanskog Petrovca putovao sam kamionom, a odatle pešice.

U Bosanskom Petrovcu sam sreo Vladimira Dedijera, koji mi tada reče da u Petrovcu ima više neeksploziviranih avionskih bombi koje se mogu iskoristiti. Zajedno smo uredili da Komanda mesta neke od ovih bombi dopremi u radionicu.

Do sela Suvaje smo putovali jedan dan i uveče stigli u krojačku radionicu gde su bile samo žene. Rukovodilac je bila drugarica Anojka Černi. Tada su prvi put videle proletera Srbijanca, o kojima su dotad samo slušale kroz uspehe 1. i 2. proleterske brigade. Izvanredno lepo su me primile i počastile. Pozvale su odbornika Kajicu Štrpca, koji me je odveo svojoj kući u selo, gde sam i prenoćio. Pre spavanja dugo smo razgovarali sa meštanima uz bosansku šljivovicu, a našlo se i meze.

Grupa radnika s komesarom. Sijeva nadesno: Čeh (majstor), Sreten Penezić (politički komesar), Mirko Praštalo, Mirko Dvornik, Boško (prezime nepoznato)

Ujutru, Kajica je pribavio konja, pa smo odjahali u Međugorje, tj. u planinu Grmeč gde se nalazila radionica. Inženjer Mile Ljubičić, upravnik Vojnotehničke radionice Vrhovnog štaba, znao je za moj dolazak, ali me je očekivao preko Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Znao je da će radionica dobiti viši rang i da će ubuduće služiti za šire inte-

rese pa se u tom smislu mora i da razvija. Mile me upoznao sa svim drugovima iz radionice. Nikog od njih nisam poznavao, većina su bili Bosanci i po koji Dalmatinac. Nekoliko dana po dolasku u radionicu, sa kurirom sam otišao u Operativni štab

Bosansku krajinu. U Štabu sam razgovarao sa drugovima Kostom Nadom i Osmanom Karabego-
vićem, koji su mi dali dosta korisnih saveta za moj budući rad.

ZATEČENO STANJE U VOJNOTEHNIČKOJ RADIONICI

Prvih nekoliko dana po dolasku razgledao sam Vojnotehničku radionicu Vrhovnog štaba u Grmeču i detaljno upoznao stanje radionice i njen nastanak. Divio sam se radnicima iz Ljubije i seljacima sela oko Suvaje, koji su vrlo brzo podigli zgrade, do-
vukli i instalirali mašine koje su neprekidno mogle da rade u ovoj grmečkoj šumi. Za tadašnje prilike bio je to veliki radni podvig naroda iz Suvaje i oko-
line. Sekirama i ručnim alatom, oni su za desetak dana iskrčili šumu i napravili mesto za izgradnju nekoliko većih radionica i podigli zgrade.

Vojnotehnička radionica bila je dobro kamu-
flirana. Dok se šuma krčila za podizanje zgrada, ostavljena su pojedina stabla koja su sakrivala zgrade da se iz aviona teško mogu videti. Radionica se primećivala tek kad se dođe na 30 metara do nje. Bila je to prava mala fabrika sa sopstvenim pogonom. Imali su lokomobilu na drvo i ugalj. Ona je pokretala elektroagregat za proizvodnju struje koja je pokretala mašinu radilicu i osvetljavala sve prostorije. Ovakvih parnih mašina bilo je tada mnogo u Bosni, u šumskoj industriji, i radnici su znali da njima dobro rukuju. Lokomobila je uzeta iz neke šumske pilane i ovde dovezena. Sve vreme je besprekorno funkcionisala i zbog nje nije bilo zastoja u radu.

U mašinskoj radionici su bile sve vrste mašina. Bušilica i strugova je bilo najviše. Glodalica malih i velikih, testerà za rezanje metala, raznih veličina, koje su stalno radile. Bila je i jedna mašina za okruglo brušenje, mašine za oštrenje i druge. Radnika nije bilo dovoljno za svaku mašinu, a pogotovo ne za rad u tri smene.

Treća po redu bila je velika bravarsko-puškarska radionica, sa tridesetak mengela i dovoljno ručnog alata. U njoj su opravljane puške, pištolji, minobacači, topovi, bacači plamena i drugo. Ponekad su opravljali i drugu neborbenu opremu, potrebnu za front i pozadinu. I ovde nije bilo dovoljno ljudi za svako radno mesto, a kamoli za tri smene. U sastavu ove radionice bila je kovačnica za ručno kovanje. Imala je dva nakovnja i dva mesta za grejanje materijala. Ovo je bila bazna radionica i bez nje nije mogla da radi mašinska ni puškarsko-bravarska radionica. Kovači su tada sa ponosom govorili da je »kovački zanat otac svih zanata«.

Stolarska radionica je imala posebno mesto. Stolari su sa građevinskim majstorima uvek nešto dograđivali, proizvodili sanduke za ručne bombe i drugu ambalažu. Imali su svoj alat i mašine i obilje sirovina. Nisu oskudevali u materijalu za izradu jer je dasaka i druge građe bilo dovoljno. Uz njih je bio jedan limar koji je izrađivao potrebnu limariju.

Nedaleko od ove radionice bila je zgrada sa spavaonicama, menzom i prostorijom za društveni život. Zgrada je bila na sprat i u njoj je bilo struje i vode.

U toj zgradi, pored kancelarije, imali smo telefon i radio-aparat.

Na priličnoj udaljenosti od ostalih objekata, dublje u šumi, nalazili su se pirotehničari Rudi Pinter i Janko Poznanović koji su svaki dan drugovali sa eksplozivima. Po mom sećanju, u svim ovim radionicama bilo je tada oko četrdeset radnika, ne računajući građevince i borce na obezbeđenju.

ORGANIZACIJA VOJNOTEHNIČKE RADIONICE I KADROVI

Mojim dolaskom na dužnost političkog komesara Vojnotehničke radionice Vrhovnog štaba izvršena je podjela poslova između upravnika i mene. Upravnik se bavio tehničko-proizvodnim problemima, a politički komesar: partijsko-političkim radom, ishranom i odevanjem, odnosima u radionici, bezbednosti, isporukama gotovih proizvoda, a posebno radom partijske ćelije i skojevske grupe, te brigom o kadrovima.

Pored ovih unutrašnjih poslova, politički komesar se pretežno bavio održavanjem veza sa spoljnim institucijama (Vrhovni štab NOV i POJ, Operativni štab za Bosansku krajinu, Komanda područja za Podgrmeč, Okružni NOO za Podgrmeč, Sreski NOO za Bosansku Krupu . .).

Po partijskoj liniji sarađivali smo sa Okružnim komitetom KPJ za Podgrmeč i Sreskim komitetom za Bosansku Krupu. Ponekad je bilo potrebe da se sarađuje i sa vojnim jedinicama koje su se nalazile na ovom području.

Organizacija Vojnotehničke radionice imala je samoupravnu osnovu. Zadaci su proizlazili iz zahteva fronta i pozadine, i od materijalnih mogućnosti oslobođene teritorije da Vojnotehničku radionicu snabde potrebnim materijalima. Izvršenje tih zadataka: raspodjela posla, rokovi, kvalitet i drugo, bilo je u rukama samih radnika. Postojale su poslovođe radionica, koji su radili za mašinama ili alatima. Oni su se starali da se dnevni zadaci obave na vreme. Svi mi, koji smo radili u radionici, bili smo po nivou stručnog znanja, slični radnicima u Vojnotehničkom zavodu u Kragujevcu, Fabrici oružja i municije u Užicu, u Rudniku Ljubiji, Zelezničkoj radionici u Sarajevu, Brodogradilištu u Splitu i onima u zagrebačkim fabrikama. Svi smo do rata bili članovi sindikata, a neki i članovi Partije. Prema tome, nije bilo potrebno neko klasično rukovođenje ni starešinski odnosi. Bili smo kolek-

tiv koji je zajednički rešavao sva proizvodna pitanja u radionici, a politička na posebnim sastancima.

Rukovodioci radionica bili su:

- u mašinskoj Mirko Dvornik iz Splita;
- u puškarsko-bravarskoj Momo Vuković iz

Užica;

- u kovačkoj Vojo Niketić iz Kragujevca;
 - u pirotehnici Rudi Pinter iz Slovenije;
 - u pogonskoj Jovo Dobrijević iz Prijedora,
- a kasnije Ante Fajfer iz Ljubije;
- u stolarskoj Ratko Ševo iz Prijedora;
 - u limarskoj Nikola Čortan sa Kozare;
 - građevinske grupe Mile Majkić iz sela Gudavca;

— intendant Vojnotehničke radionice bio je Milan Kantar.

Komandir obezbeđenja Vojnotehničke radionice bio je drug Đuro Beronja iz sela Veliki Radić kod Bosanske Krupe. On je imao desetinu boraca, partizana, koja je po danu osmatrala okolinu, a noću čuvala stražu. Organizacijski su pripadali Komandi mesta u Bosanskoj Krupi.

Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba bila je u svemu vojna ustanova, pa je po odluci Operativnog štaba za Bosansku krajinu bila i vojnički organizovana. Ljudstvo zaposleno u njoj bilo je kao jedna četa koja je imala komandu čete, sa komandrom i zamenikom, političkog komesara i zamenika, podeljena na vodove i desetine. Bila je to velika četa od oko 120 ljudi i u slučaju izuzetne potrebe mogla je da ide u borbu. Sećam se da je jedanput, u borbi za oslobođenje Bihaća, po naredbi Operativnog štaba za Bosansku krajinu, jedan naš vod, sa vodnikom Vojom Niketićem, kovačem iz Kragujevca, učestvovao u borbi za Bihać u sastavu krajiških jedinica. Vod je imao zadatak da u oslobođenom Bihaću nađe mašine, materijale ... i to prebaci u Vojnotehničku radionicu.

Svi radnici, pripadnici ove čete, imali su svoje naoružanje koje su doneli iz jedinica. Bile su to

uglavnom puške i po koji pištolj. Nas nekoliko imali smo automatske puške.

Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba organizacijski je bila u nadležnosti Odseka za ubojnu opremu u Ekonomskom odeljenju Vrhovnog štaba. Šef tog odseka bio je Momčilo Poleksić, pre rata kapetan bivše jugoslovenske vojske. On je nekoliko puta posećivao Vojnotehničku radionicu. Njemu smo periodično slali kratke izveštaje o radu Vojnotehničke radionice, a drugi primerak Operativnom štabu za Bosansku krajinu, koji se starao o radionici. Poleksić je vodio računa da Vojnotehnička radionica izvrši zadatke za jedinice van teritorije Bosanske krajine. Inače, od ideje za stvaranje ove radionice do njene izgradnje, i za sve vreme njenog poslovanja, Operativni štab za Bosansku krajinu vodio je glavnu brigu. Pomoć Vrhovnog štaba bila je naročito velika u pogledu kadrova. Po naredbi druga Tita, iz proleterskih i drugih jedinica upućeno je na rad u radionici, dosta stručnjaka, pa je mogla da počne serijska proizvodnja ručnih bombi i rad u tri smene.

PROIZVODNJA

Vojnotehnička radionica izgrađena je da serijski proizvodi ručne bombe u što većim količinama, a nagazne mine i diverzantska sredstva u partijama po nekoliko stotina komada, prema potrebi. Oправка naoružanja zauzimala je jednu četvrtinu kapaciteta radionice.

Proizvodni program bio je sledeći:

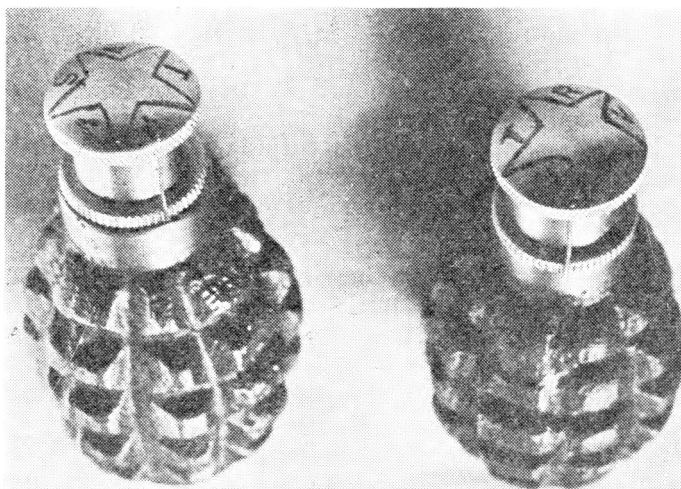
- serijska izrada ručnih bombi,
- izrada nagaznih mina sa upaljačima
- proizvodnja raznih diverzantskih sredstava za rušenje.

Program opravki oružja bio je sledeći:

- opravka svih vrsta vojničkih pušaka,
- puškomitraljeza,
- pištolja,

- opravka raznih vrsta topova,
- bacača plamena, i
- minobacača.

Glavni zadatak bila je proizvodnja ručnih bombi, koja je dostizala i do 150 komada dnevno. To su bile livene ručne bombe po modelu »kragujevke«. Proizvodnja ovih bombi ne bi se mogla zamisliti bez livnice u Drvaru. Drugovi u Drvaru su osvojili livenje u pesku tela ove bombe i te odlivke slali su u Vojnotehničku radionicu na obradu i finalizaciju. Sećam se da je kapacitet livenja bio veći nego naše mogućnosti za mehaničku obradu i finalizaciju. Uvek smo imali od 1.000 do 2.000 odlivaka na lageru. Upaljače za ručne bombe izrađivali smo sami od mesinganih šipki koje su livene u Drvaru. Bila je to srećna okolnost da je Drvar bio slobodan za sve vreme rada Vojnotehničke radionice.

*»Kragujevke« izrađene u VTR VS NOV i POJ u
Podgrmeču (Međugorje)*

Nije bilo iako nabavljati ostali materijal za proizvodnju ručnih bombi, kao: inicijalnu i detona-

torsku kapislu, eksploziv i štapin. Eksploziv je upotrebljavan 80% iz neeksplodiranih avionskih bombi. Bombardovanja su bila česta, pa je i neeksplodiranih avionskih bombi bilo mnogo. Kada se nađe neeksplodirana avionska bomba, onda nas pozivaju, a mi šaljemo druga Pintera. On odvrne i izvadi upaljač i bombu dopremi u Vojnotehničku radionicu. U radionici, zavisno od vrste bombe, vadio se eksploziv, i pripremao za ručne bombe. Na slobodnoj teritoriji bilo je dosta drugova koji su znali da demontiraju upaljač avionske bombe. Ponekad se dešavalo da bombu iskopaju i zajedno sa upaljačem dovezu u Vojnotehničku radionicu. To se, u stvari, nije smelo raditi, ali ljudi su rekli: »Kada je pala sa 1.000 metara visine pa nije eksplodirala, neće sigurno ni od truckanja na kolima.« Na sreću, nikad se nije desila nesreća prilikom demontaže i prevoza avionskih bombi.

Inicijalnih kapisli nije bilo originalnih, već smo ih vadili iz pušćanih metaka. Prvenstveno smo uzimali metke koji nisu bili za upotrebu ili za koje nismo imali puške. U Bihaću je, na primer, zarobljeno nekoliko desetina hiljada francuskih pušćanih metaka za koje nije bilo pušaka. Mi smo tu municiju laborisali, a inicijalne kapisle upotrebili za ručne bombe.

Detonatorske kapisle i štapin najteže smo nabavljali — najčešće zarobljavanjem ili su ih partizanski ilegalci slali sa okupirane teritorije. Rudarska kapisla služila je kao detonatorska, a sporogoreći štapin kao prenosnik između inicijalne i detonatorske kapisle.

Ručne bombe su pakovane u sanduke po 25 komada. Na poklopcu sanduka bio je utisnut znak — inicijali Vojnotehničke radionice Vrhovnog štaba. Bila je to prava industrijska proizvodnja. Nije se nikada dogodilo da je ručna bomba sa znakom VTR VŠ zatajila ili pre vremena eksplodirala. Ona je bila kvalitetna kao i ručne bombe industrijske proizvodnje.

Sva odeljenja koja su učestvovala u proizvodnji ručne bombe radila su u tri smene, i neprekidno. Na naše traženje, došli su da nam pomognu i drugovi iz proletherskih brigada. Mislim da smo proizveli oko 25.000 ručnih bombi.

Drugi proizvod bila je nagazna mina, koja se tražila za miniranje i rušenje raznih objekata. Uz pomoć druga Boška (prezime nepoznato — prim, red.), sami smo konstmisali jednu nagaznu minu od 4 kg, sa upaljačem, koja se mogla aktivirati na pritisak, ili se upotrebljavala za rušenje mostova, pruga i drugih objekata. Bila je u limenoj kutiji, spolja obložena drvetom. Ovih mina smo proizveli oko 1.000 komada.

Diverzantska sredstva proizvodili smo po specijalnim narudžbinama. U radionicu je dolazio i Ivan Hariš (prozvan Ilija Gromovnik), španski borac, čuveni diverzant u toku rata. On nas je poučio kako da izrađujemo diverzantska sredstva, koja je i on mnogo koristio. To su bili mehanizmi za okidanje sa eksplozivom, zatim paketi eksploziva za rušenje i drugo.

Što se tiče opravki, njih je bilo sve više. To je bio složen posao, jer nije bilo rezervnih delova. Danas, na primer, opravka oruđa, aparata za domaćinstvo, automobila i slično ne može ni da se zamisli bez rezervnih delova. Mi smo u Vojnotehničkoj radionici bili u situaciji da sami izradimo one delove koji su nedostajali ili bili polomljeni.

Kod pušaka najčešće se lomio izvlakač metka na zatvaraču ili se udarna ligia polomila, otupela i si. Svaki ovaj komad morali smo opraviti ili izraditi novi. Zatvarača je nedostajalo na mnogim zarobljenim puškama. Njih nismo mogli izrađivati, jer je to bio previše složen rad, a naše mašine i materijalne mogućnosti nedovoljne. Ali izvlakač metka se mogao lako izraditi iz otkivka, ali ako je bio na vrhu polomljen, onda smo od obične testere sekli deo i leмили ga na vrh zatvarača. Sa pištoljima je bilo isto kao i sa puškama.

Opravka puškomitraljeza bila je vrlo složena. Taj posao je radio majstor-specijalista. Mislim da je naš najveći uspeh u Vojnotehničkoj radionici, na području opravki, bio kada smo za tri zarobljena bacača plamena izradili potpuno nove mehanizme za paljenje sa komplikovanim diznama. Ti bacači plamena uspešno su dejstvovali pri oslobodjenju nekih gradova. Isto tako naš je veliki uspeh bio izrada nekoliko zatvarača za topove i haubice, koji su zarobljeni sa dosta municije ali bez zatvarača.

Za mene je bio virio prijatan dan kada su se u Vojnotehničkoj radionici pojavili Adam Živković i Čedomir Branković sa topom i prikolcem, koji su doterali na opravku iz moje brigade. Od njih sam, prvi put posle dva meseca, čuo vesti iz brigade, o drugovima, o bratu ... Top smo uspešno opravili, a ja sam na svoju ruku, dao četiri sanduka (po 25 komada) ručnih bombi, koje smo mi izrađivali, da ponesu u 2. proletersku, kao dar nas nekolicine boraca ove brigade.

Izradu i opravku naoružanja mogli su da rade vrhunski majstori, koji su imali talenta za precizno oblikovanje delova. Imali smo takvih drugova iz Vojnotehničkog zavoda u Kragujevcu, Fabrike oružja i municije u Užicu i drugih.

DRUŠTVENO-POLITIČKI RAD U VOJNOTEHNIČKOJ RADIONICI

Ovaj rad zavisio je u prvom redu od članova KPJ. Oni su bili nosioci čitave partijsko-političke aktivnosti. Taj rad su obavljali svakodnevno. Od ukupno zaposlenih u Vojnotehničkoj radionici, 80% je bilo članova KPJ ili SKOJ. U početku je bila jedna partijska ćelija, a kasnije, narastanjem broja članova Partije, podelila se u dve. Vojnotehnička radionica je partijski bila povezana sa Sreškim komitetom KPJ za Bosansku Krupu.

Rad članova Partije bio je vrlo intenzivan, a partijske ćelije delovale su mnogo šire od rada u samoj Vojnotehničkoj radionici. Aktivnost partijskih ćelija prostirala se na obližnja sela, gde su članovi Partije bili stalno zaduženi za rad sa narodom i one su imale veliki autoritet u ovom kraju, bile su cenjene i od Sreskog i od Okružnog komiteta KPJ.

Na rad u Vojnotehničku radionicu, iz 2. proleterske brigade stigao je i Mutimir Buda Popović, stari predratni komunista i robijaš u Sremskoj Mitrovici. Njega smo izabrali za pomoćnika komesara Vojnotehničke radionice i čete sastavljene od radnika Vojnotehničke radionice. Iako je bio slabog zdravlja, preuzeo je rad partijskih ćelija i svojim iskustvom mnogo pomagao. Sa robije se znao sa Đurom Pucarom Starim i često su se sretali tih dana dok smo radili u radionici.

Postojao je i plan političkog i partijskog rada, i idejnog vaspitanja. Svaki dan su održavani sastanci po grupama, na primer, proučavala se istorija SKP-b lili su radile čitalačke grupe.

Svake sedmice je pripremano izlaganje o vojnopoličkoj situaciji, na osnovu informacija koje smo dobili iz partizanskih glasila, a najviše smo saznawali slušajući vesti radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« i Radio-Moskva. Vrlo često je drug Buda pripremao i držao predavanja iz oblasti istorije radničkog pokreta, o revoluciji i ulozi radničke klase u njoj. Bilo je tema iz oblasti marksizma-lenjinizma, koje je Buda izučavao još na robiji i sada nama prenosio. Ovakav vaspitno-informativni rad nije prekidao za sve vreme moga rada u Vojnotehničkoj radionici u Grmeču.

Poseban program političkog rada van radionice, sa narodom po selima, tekao je po direktivi Sreskog komiteta KPJ za Bosansku Krupu. U Vojnotehničkoj radionici bilo je članova Partije koji su uspešno mogli da obave taj zadatak. Uvedena je

praksa da svoje slobodno vreme radnici Vojnotehničke radionice provode sa narodom, da mu pomažu u svemu, naročito u opravci alata i poljoprivrednih oruđa. Ti susreti korišćeni su za razgovore

O političkoj i vojnoj situaciji, kao i uopšte o narodnooslobodilačkoj borbi, bratstvu i jedinstvu, međunacionalnim odnosima, zasedanju AVNOJ i drugo. Ovakav politički rad ostao nam je u sećanju. Tih dana po selima su često održavani zborovi sa narodom na kojima su govorili drugovi iz Komiteta i većih jedinica. Mi smo uvek tražili da prisustvujemo tim zborovima.

Radni partijski sastanci ćelija, na kojima se raspravljalo o proizvodnji i organizacionim pitanjima, bili su posebno značajni. Postojalo je nepisano pravilo da svaki član Partije treba da iznosi svoje mišljenje, kritikuje nepravilnosti i predlaže njihovo otklanjanje. Organizacija sastanaka bila je takva da se prvo iznosila ocena o proizvodnji i opravci naoružanja, a potom se inicirala diskusija. U takvom načinu rada nije ostajalo nezapaženo nijedno pitanje od važnosti za uspešan rad radionice. Dosta se diskutovalo o svakom čoveku, a posebno o onima koji treba da postanu članovi KPJ. U to vreme, sećam se, primili smo oko desetak drugova u KPJ. Kada se pripremala i održavala Okružna partijska konferencija za Podgrmeč u selu Jasenici, naša partijska organizacija bila je uključena u rad ove konferencije. Njen delegat bio je Sreten Penezić, politički komesar radionice. Bilo je to veliko priznanje komunistima te partijske organizacije.

Postojao je i kulturno-zabavni život, čiji su vid bile zidne novine i priredbe koje smo sami pripremali i izvodili. Imali smo i nešto knjiga za čitanje, a održavani su i šahovski turniri. Na obližnjem proplanku igrali smo fudbal. Sem nekolicine, svi smo bili mladi, a dvojica su bili učenici od 15—16 godina, te smo osećali veliku potrebu za zabavom i šalom.

VOJNOTEHNIČKA RADIONICA I POZADINA

Kada sam došao u Vojnotehničku radionicu, prvo mi je palo u oči da je i pozadina bila angažovana u punom smislu reči. Po rasporedu sve stanovništvo okolnih sela, koje nije bilo na frontu, dobijalo je svakodnevno zadatke, a za Vojnotehničku radionicu bilo je određeno po 30 ljudi koji su stalno radili u njoj. U pogledu potrebe radne snage, Vojnotehnička radionica dolazila je odmah posle bolnica. Za vreme izgradnje bilo je znatno više ljudi, koji su radili na transportu, kao pomoćni radnici u radionici, a jedan broj je osposobljen za pomoćne poslove u pirotehnici. Građevinci su bili posebna grupa. Seljaci sa konjskim zapregama transportovali su gotove proizvode do štabova i jedinica, koji su bili udaljeni desetine kilometara.

Ostali koji su radili u radionici, smatram su partizanima, imali su naoružanje i svoje jedinice iz kojih su došli i u koje će se po potrebi, vratiti. Svi ostali bili su pozadina, pripadnici NOP, ali davali su sve od sebe kao i mi.

Posebna grupa bili su i snabdevači hranom koja je svakodnevno stizala u radionicu. U selu je postojala pekara i hleb, kao glavna hrana, pekao se od brašna koje se dobijalo od Komande područja, kao i meso. Svim ostalim snabdevalo nas je selo Suvaja za sve vreme postojanja radionice. Imali smo uvek mleka i sira, povrća . . . Među snabdevačima bilo je najviše žena.

Postojala je i grupa koju su sačinjavale drugarice koje su se starale o našoj čistoći, prale rublje i drugo. One su nam plele džempere i čarape od vune.

Drugovi i drugarice iz pozadine mnogo su doprineli mirnom i plodnom radu radionice, bez njih ne bi bilo ovolikog uspeha. Mi smo ih smatrali sastavnim delom Vojnotehničke radionice.

Za usluge koje su Suvajčani i ostalo stanovništvo činili, radnici su im uzvraćali na taj način što je svake nedelje jedna ekipa majstora odlazila u sela i narodu opravljala poljoprivredne alate. U radionici smo opravljali sve što je bilo važno za poljoprivredu sela.

NAPUŠTANJE VOJNOTEHNIČKE RADIONICE VRHOVNOG ŠTABA

Početkom četvrte ofanzive, dok neprijatelj nije prešao Unu, mi smo dobili naređenje za pripravnost. Prvo su preduzete mere maskiranja zbog eventualnog napada iz vazduha. Kad je neprijatelj prešao reku Unu i počeo da nadire kroz Bosansku krajinu naređeno je da evakuišemo mašine u slobodni Martin-Brod. Još ranije imali smo zadatak da, u slučaju odstupanja, neke teže mašine zakopamo u šumi, a zgrade ostavimo. Tako smo i postupili onog dana kada je Bosanska Krupa pala u ruke neprijatelja. Svi smo krenuli u pravcu Martin-Broda i tamo stigli idućeg dana. Tu smo primili naređenje Vrhovnog štaba da se vratimo u svoje jedinice. Drugovi iz 1. i 2. proleterske brigade pošli su u pravcu Livna. S njima je pošlo nekoliko mlađih drugova iz Ljubije, koji su hteli da stupe u proleterske jedinice, kao Đorđe Bujak i Janko Poznanović. Mile Ljubičić i drugovi iz Ljubije i Drvara otišli su u Operativni štab za Bosansku krajinu. Dalmatinci u svoje jedinice, a drugovi iz Hrvatske u Liku. Tako smo se u Martin-Brodu rastali da se više nikad u tom sastavu ne sastanemo. Mnogi su poginuli u bitkama na Neretvi, Sutjesoi, Beogradu ili u završnim operacijama za konačno oslobođenje zemlje. Polovina je preživela i posle rata su bili oficiri JNA. Neki su nastavili da rade u vojnoj industriji na raznim dužnostima.

Aleksandar Mazalica

ČITAVA ERGELA KONJA U ZAPREZI LOKOMOBILE

U junu 1942. godine kroz Donju Suvaju, moje rodno selo, pronio se glas da treba da se nađe pogodno mjesto za formiranje radionice za opravke, prepravke, pa čak i za izradu nekog lakog naoružanja i municije za potrebe Narodnooslobodilačke vojske. Sjećam se vrlo dobro da smo i mi, omladinci i omladinke, veoma živo o tome razmišljali i raspravljali. Bilo je tu raznih prijedloga i mišljenja. Neki su bili za to da se radionica postavi duboko u šumama Grmeča, negdje oko Črnog vrha, a neki za Jadovičke uvale, ali većina ih je bila za to da se postavi ili u selu Suvaji ili u Međugorju. To je zapravo bio javni plebiscit o ovom značajnom problemu, u kome smo svi odlučivali. A kako bi i moglo biti drukčije kada smo svi, kao jedan, bili beskrajno odani narodnooslobodilačkom pokretu.

Konačno je predloženo da se radionica postavi u vrh Međugorja. Mislim da je taj prijedlog iznio na jednom skupu Kojo Štrbac, zvani Kajica, koji je kasnije umro od tifusa kao predsjednik Sreskog narodnooslobodilačkog odbora Bosanske Krupe. Prijedlog je prihvaćen jednoglasno, i to iz dva osnovna razloga: prvo, mjesto je uvučeno u dubinu Grmeča i povezano već postojećim putevima, dosta povoljnim za prilaz, i, drugo, pored tog mjesta proticao je potok Suvajčina, u kome je uvijek bilo dovoljno vode.

Odmah je počelo organizovano i hitno prikupljanje potrebnih snaga i sredstava za uspješan završetak ovog posla. Izbjegao sam namjerno riječ mobilizacija, jer smo u tome kraju, u to doba, svi

mi — i žensko i muško, i staro i mlado — bili stalno u mobilnom stanju.

Veoma brzo su se dobrovoljno javili najbolji majstori — tesari, kovači, stolari, pomoćni radnici — ii za vrlo kratko vrijeme izgradili više objekata: radionicu za opravku i izradu oružja i municije, pilanu, električnu centralu za potrebe radionice i posebnu baraku za smještaj materijala, tj. priručno stovarište. U izgradnji objekata učestvovali su neimari i aktivisti iz svih sela koja gravitiraju ovom dijelu Grmeča i Međugorja, a posebno stanovnici Donje i Gornje Suvaje, koji su tu radionicu osjećali više svojom, nazivajući je Suvajska radionica oružja.

Nemam namjeru da pišem o pretečama ove radionice, suvajskim kovačima Jovi ćoriću, Lazi Mazalici i Milošu Štrpcu, niti kasnijem razvoju radionice i njenom prerastanju u Vojnotehničku radionicu (navedena trojica kovača su još 1941. godine pravili bombe od cijevi, dinamita, kapisla i korde — što je zaplijenjeno u rudniku boksita), ali ću zato ispričati kako smo lokomobilu iz Krnjeuše prebacili do radionice.

Za dovlačenje ove lokomobile, kao neophodnog sredstva za razvoj radionice, bilo je angažovano oko 50 pari najboljih konja iz sela Gornje i Donje Suvaje, Vranjske i Gudavca, Pučenika i Zalina, sa Vojevca iz Jasenice i Benakovca, pa čak i iz Dubovika. Posebno ističem one koji su imali najbolje konje, kao: Luka Basara, Simo Vulin, Luka Škrbić, Nikica Mandić, Božo Adamović, Simo Jerković, Đuro Grbić, Đuro Štrbac, Košta Štrbac Mujanović, Bogdan i Dule Ćulibrk iz Risovca, Marko Mazalica i još neki. Ovo zbog toga što su njihovi konji uglavnom bili priviknuti na vuču balvana po bespuću, što je mnogo značilo za izvršenje našeg zadatka.

Evo kako je teklo prevlačenje lokomobile. Najprije su izdvojena 23 para konia za neposrednu vuču. Ostali konji su upotrebljeni za vuču pomoćnog materijala, potrebnog za podizanje lokomobile ako

utone u meku zemlju, za potiskivanje na uzbrdicama ili za zadržavanje na nizbrdicama. Za sve ove slučajeve bila su predviđena i pripremljena sredstva i način njihove upotrebe. Bilo je tu drvenih greda raznih dimenzija, brvana (dasaka), debelih od 5 do 8 cm, širokih 20 do 30 cm i dugačkih po nekoliko metara, zatim raznih sajli, dizalica, užadi itd.

Kada je pala komanda, upregnuti konji su krenuli džinovskom silinom napred, ali neujednačeno i nesložno, tako da se lokomobila nije ni pomjerila s mjesta. Pošto se u nekoliko takvih pokušaja nije uspjelo, iskusni dugogodišnji šumski radnici predložili su da se ispregne pet zaprega i da se ostavi 18 zaprega najboljih konja. Trebalo je, naime, da ti konji malo rade »naprazno«, tj. da se pokušaju naviknuti na jedinstvenu komandu, bez tereta. Pošto je to uigravanje bilo završeno, jedan od najiskusnijih stručnjaka za šlepanje balvana, Luka Basara, predložio je da se najprije upregne najviše šest do sedam pari konja, da najprije oni prihvate zajedničku komandu i ako pokrenut teret, lokomobila će biti sigurno prevučena, kada se upregnu i ostali parovi konja.

Tako smo i učinili. Luka Basara je upregnutim konjima vikao: »Dogo, bista aaa-ha-aaa!« Na ovu njegovu komandu, svih sedam pari konja krenulo je odjednom kao jedan i, na opšte iznenađenje, lokomobila je pokrenuta sa njenog mjesta za oko tri metra. Našoj radosti nije bilo kraja. Kao da smo je već vidjeli u Međugorju kako radi za partizane. Mnogi su Luki Basari čestitali, a neki su ga i ljubili od radosti. Čudio sam se ovom potezu radnika, grmečkih junaka. Gledao sam kako ispod konja sijeva vatra od sudara konjskih potkovica i kamenja, kako konjima otpadaju potkovice i kako se kamen ispod njih drobi. Iako su tu bili i moji konji, nisam ni pomislio na to da li će oni ostati živi i zdravi. Svi smo mislili samo o tome kako ćemo biti sretni kada lokomobilu dovučemo u Međugorje i kada ona počne da radi.

Pošto smo ponovo upregli preostale konje, čitavu jednu ergelu, krenulo se na ne tako dalek, ali težak i dugotrajan put. Bilo je dana kada nismo uspijevali preći više od 200 do 300 metara. Bilo je mnogo uzbrdica i nizbrdica, ali je sve to uspješno savladavala jaka ljudska volja i vještina, dopunjena ratničkom dovitljivošću. S nama su stalno išli najbolji kovači i potkivači iz naših sela, Jovo Čorić, Lazo Mazalica i Miloš Štrbac (Lazarov). Oni su imali pune ruke posla, jer su konji često kidali i najbolje štrange, lomili potkovice i oštećivali opremu.

Poslije duge danonoćne vuče stigli smo na Međugorje, na oko 300 metara od mjesta gdje je bila smještena radionica. Ispregli smo i obrisali konje, koji su bili bijeli od znoja, kao da je na njih snijeg napadao. Na kraju smo, pomoću sajli, užadi i čekrka, lokomobilu dovukli do mjesta instaliranja.

Prevlačenje lokomobile pratila su dvojica stručnjaka — poznavalaca ove mašine i njene vrijednosti Ante Fajfer i Jovo Dobrivojević, obojica iz Ljubije. Oni su davali stručna uputstva i pazili da se, slučajno, lokomobila ne ošteti, a kasnije su je montirali i pustili u rad.

Pošto je lokomobila puštena u rad, odredili su me za prvog ložača, a uz mene je postavljen i Kojo Mazalica. Na tom poslu sam ostao do avgusta ili septembra 1942. godine, kada sam otišao u operativne jedinice, a na moje mjesto je došao Mile Ostojić iz Donje Suvaje.

Meni su ti dani ostali u neizbrisivom sjećanju. U radionici sam se susretao sa već tada prekaljenim revolucionarima, kao što su bili Sreten Penezić i Voja Niketić, zatim majstori Marko Rodić iz Drvara i Mirko Praštalo iz Palanke i pokojni majstor Jovo. Njih sam tada zavolio, a kroz njih i njihove jedinice i krajeve, i to je ono što je snažno uticalo na mene da ostanem beskrajno vezan za bratstvo i jedinstvo i za sve ono što je napredno i duboko ljudsko.

Anton Tone Fajfer

KAKO SMO OSPOSOBILI STARU LOKOMOBILU

U radionicu sam došao iz Lušci Palanke, u julu 1942, ali se ne sjećam ko me je tamo uputio. Tada je to bila brvnara na oko 60 m², izgrađena među bukvama, tako da su grane jednog stabla prekrivale njen krov. Pod je bio od nabijene zemlje. Radionica je imala nekakav tavan koji je služio za spavanje, a na njega smo se penjali preko merdevina. U jednom ćošku radionice bio je strug za kojim je radio Veso Bašić. Za pogon struga služio je dizel-motor. Tu je bila postavljena jedna grubo napravljena radna klupa, sa montiranom ručnom bušilicom, i kovačke mengele.

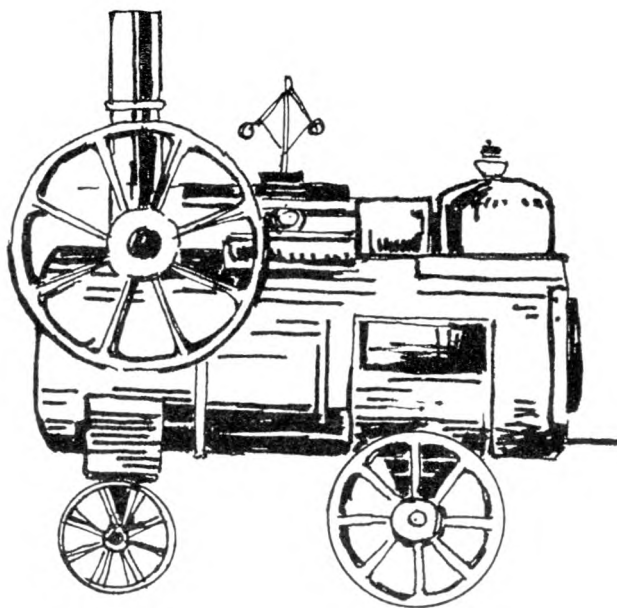
U krugu radionice, bez ikakvog reda, bio je nabacan razni materijal — nekakve kante, razne mašine, dijelovi mašina, željezo itd. To je uglavnom bilo dopremljeno poslije evakuacije iz Ljubije. Pod jednom nastrešnicom bila je kuhinja s jednim kazanom i nekoliko grubo napravljenih klupa za sjedenje.

Od radnika, koliko se sjećam, zatekao sam i Mirka Praštala, vrsnog majstora koji je radio na opravci oružja, i Milu Majkića, koji je sa grupom radnika radio na sječi i tesanju građe i pravljenju prostorija za radionicu. Sa mnom su u radionicu došli Franjo Pleša, Ivica Orlovac, Mićo Došenović i Dušan Marinković.

Uslovi za rad u tehničkom smislu bili su loši. Najprije smo radili na kompletiranju mašina koje su bile dopremljene iz Ljubije. Međutim, sve je bilo nekompletno. Jedan strug je bio bez postolja, tako da ga nismo mogli osposobiti. Negdje početkom jula došao je Jovo Dobrijević i rekao mi da je

dobio punomoć s potpisom Đure Pucara Starog, gdje je pisalo da on i ja treba da idemo u Smeticu i da dovezemo lokomobilu do radionice. U punomoći je bilo rečeno da treba svi da nam pomognu u ovoj akciji, posebno narodnooslobodilački odbori i vojne vlasti. Kad smo, istog tog dana, došli u Smeticu, pogledali smo lokomobilu i vidjeli da na njoj nedostaju neki dijelovi, ali smo bili sigurni da ćemo je na neki način već osposobiti i da će nam ona odgovarati.

Sutradan je Jovo otišao u neke zaseoke, tamo oko Oštrelja i Medenog Polja, u doveo jednu grupu omladinaca. Lokomobila sa cijelom opremom bila je teža od 6 tona. Da bismo je osposobili za transport, morali smo demontirati neke dijelove da bismo je rasteretili. Znali smo da na putu ima i slabih mostova kojim ne bi mogli da podnesu kompletan teret. Naročito je bilo teško skinuti zamajac.

Lokomobila

Našli smo tamo drvenog uglja, zagrijali zamajac, a osovinu na koju je bio nabijen hladili, tako je došlo do izvjesnog rastezanja materijala uslijed zagrijevanja, te smo tako zamajac skinuli. Sve ostalo bilo je mnogo lakše.

U toku demontaže došli su neki drugovi koji su nas obavijestili da oni znaju jednog mašinovođu koji je zakopao neke dijelove te mašine — manometar, probne pipke, automatske regulatore itd. Tog čovjeka su brzo pronašli i on nam je predao sve dijelove koje je zakopao. Demontiranu lokomobilu natovarili smo na jedan vagon i konjskom zapregom je doveli do Oštrelja. Na svim ovim poslovima pomogli su nam omladinci. U Oštrelju smo lokomobilu istovarili i pripremili je za drumski transport. Tu je napravljena jaka ruda za prednje točkove kojom se upravljalo, a postavili smo i jaku kočnicu. Ujutro su nam iz okoline Petrovca stigla troja kola sa nekoliko pari konja koje smo upregli i tako krenuli. Uz pomoć nekoliko šumskih radnika, vičnih ovakvim poslovima, spustili smo se u Petrovac. To nije bilo teško, jer je od Oštrelja prema Petrovcu put bio pogodan. Od Petrovca do Vodenice takođe nije teško išlo, ali smo na putu imali neke mostiće koje smo morali gredama podupirati. Međutim, u Vodenici smo dobili volovsku zapregu, koja je u ovakvom slučaju mnogo pogodnija, i s njom smo došli na Risovu Gredu. Preostao nam je najteži dio ovog čudnog transporta. Trebalo je lokomobilu spustiti do radionice kroz šumu i bespuće.

Okrenuli smo lokomobilu, tako da su zadnji točkovi došli naprijed, a rudom smo upravljali, vezivali smo je konopima za drveće, kočili i polako je spuštali. Poslije mnogo muka i nadljudskih napora uspjeli smo da je čitavu dopremimo do radionice.

Kad su stigla kola sa ostalim dijelovima, zamajcem, remenicom, osovinom, odmah smo Ivica Orlovac, Franjo Pleša, još neki drugovi i ja počeli da radimo na montiranju lokomobile.

Sjećam se dobro da je Pleša radio na učvršćivanju postolja, a Majkić je od tri odsječene bukve napravio tronožac pomoću kojeg smo podigli glavnu osovinu, zamajac i remenicu, dok je sa ostalim dijelovima išlo lakše.

Na montaži lokomobile radili smo tri-četiri dana i čim smo je montirali, odmah smo nalili vodu, potpalili i probali da vidimo kako kotao drži, da li su cijevi ispravne itd. Podigli smo pritisak do 8 atmosfera i pokazalo se da smo dobro radili — nije bilo nikakvih većih curenja ili širenja pare na mjestima gdje to nije dozvoljeno. S nama je tu radio i Ljubo Kojo, koji je prenosio dijelove, prao, čistio i radio druge poslove. U međuvremenu je Luka Ostojić, koji je bio odličan električar, radio na učvršćivanju postrojenja — postavio je šaht-table i sproveo kablove do agregata. Kada je lokomobila bila gotova, pokušali smo da je naprazno pustimo u pogon i radila je kao sat.

Bilo je kasnije još dosta muka sa remenjem, dimnjakom, pumpama za dovod vode i prikopčavanjem za transmisije, ali smo sve to rješavali partizanskom snalažljivošću. Na električni generator je bio još priključen i aparat za zavarivanje, kojim smo varili mnoge stvari i koji nam je vukao dosta energije. Kad bismo njega priključili, lokomobila je stenjala i trebalo je dobro da se loži da bi se održala količina pare, da bi se okretalo sve što je bilo ukopčano u pogon.

Životne i radne uslove stalno smo poboljšavali. Stanje se osjetno popravilo kad je Majkić u oktobru sagradio jednu poveću brvnaru u kojoj smo se sastajali i provodili slobodno vrijeme. Tu se našao i neki šah, igrali smo mice i još neke igre. Imali smo čak i svoj hor, davali smo i priredbe, skečeve i recitacije itd. U toj je prostoriji svako imao svoj krevet, pokrivač i slamaricu. Jednom riječju, s obzirom na one mogućnosti, bilo nam je jako lijepo.

Ishrana je bila prilično dobra. Bilo je govedeg i svinjskog mesa, a ponekad bismo dobili i po neko

jagnje. Krompira je takođe bilo dosta. Kuvarice su bile Manda Komnenović i Danica, supruga Ratka Ševe. Imali smo i šećera, ponekad se našlo i riže, čak smo jednom dobili i kafe. Ponekad smo za doručak imalii i bijele kafe, čaja i drugih đakonija. Higijena je bila takođe dobra. Koliko se sjećam, nismo imali ni ušiju, imali smo paru pa smo mogli odjeću pariti, a montirali smo i tuš, te smo se mogli svaki dan kupati.

Rad u radionici stalno je unapređivan u tehničkom i tehnološkom smislu. Radili smo dosta na proizvodnji nagaznih mina od avionskih bombi, u koje smo ugrađivali upaljače i mehanizme za okidanje, i tako pravili nagazne mine. Koliko se sjećam, najviše se radilo na popravci pušaka koje su dolazile iz raznih jedinica. Popravljen je veći broj mitraljeza »švarcloze«, »šaraca« i »breda«, a radili smo i na opravci topova. Za jedan protivkolac smo, na primjer, izradili kompletan zatvarač. Često smo radili i na popravci raznog poljoprivrednog alata, koji su nam donosili seljaci iz obližnjih sela.

Negdje početkom 1943. godine jedna je grupa radila na strugu koji je trebalo osposobiti za izradu minobacačkih mina. Te mine su lijevane u Drvaru, a mi smo ih obrađivali i punili. Tu je potrošeno dosta vremena, jer je tehnologiju trebalo uskladiti s novim potrebama. Iako je to bio fin i precizan posao, mi smo u potpunosti uspjeli. Ne znam koliko je tih mina izrađeno, ali mislim da nije mnogo, jer je počela četvrta ofanziva, pa smo se morali povući.

Radionica nije otkrivena zahvaljujući dobrom maskiranju i konspiraciji. Bili smo prilično sakriveni i, ukoliko bi se desilo da nas neko od naših traži, bili smo o tome na vrijeme obaviješteni. Nedaleko od nas bila je manja zaštitna jedinica kao predstraža.

Brvnara s lokomobilom bila je isturena i imala je dosta velika vrata kroz koja su se unosila drva za loženje. Osim toga imala je i zastakljen pro-

zor, tako da niko nije mogao doći u radionicu a da ga mi koji smo tu radili prvi ne primijetimo.

Tako sam jednog popodneva, ne znam tačno datum, vidio jednog druga i drugaricu kako u pratnji vučjaka prilaze radionici. Nešto dalje, sa strane, bilo je i nekoliko naoružanih partizana. Kad su njih dvoje prišli zgradi, ja sam otvorio vrata. Drug je ušao, pružio mi ruku, pozdravio se sa mnom i zagledao se u lokomobilu. Pogledao u certifikat i, vidjevši da je izrađena 1897. godine, rekao:

— Dosta je stara, kako služi?

Ne sjećam se šta sam mu sve rekao. Tada je prišao generatoru i pitao koliko ima kilovata. Ja sam odgovorio da ima 32 kilovata. On je zatim izašao na druga vrata, a vučjak ga je stalno pratio. Drugarica i pratnja stajali su malo dalje od brvnare.

Pretpostavljao sam da nas posjećuje neka značajna ličnost, ali nikako nisam mogao da zaključim ko je to. On je zatim pošao ka brvnari u kojoj su bili smješteni strojevi. Ja sam priskočio, otvorio vrata i propustio njega i drugaricu. Čim je ušao, drug Dvornik, koji je radio s lijeve strane na tokarskom strugu, zapitao ga je da li ima cigaretu. Posjetilac se okrenuo, rekao drugarici da Dvorniku da kutiju cigareta i pošao dalje. U međuvremenu, jedan drug koji je radio na strugu s desne strane rekao je poluglasno:

— To je drug Tito.

Bili smo svi iznenađeni.

Drug Tito je pošao dalje, pogledao strojeve i izašao. Kasnije je došao Vikić i rekao da će drug Tito tu prenoćiti, da treba pojačati straže, i da ja čitavu noć ostanem kod lokomobile i da održavam rasvjetu. Sutradan mi je sekretar partijske ćelije Buda Popović pričao da je drug Tito govorio o važnosti radionice, tražio da proizvodimo što više oružja, da se stručno i politički osposobljavamo i da nas, kad se oslobodimo, čeka težak i odgovoran posao. Ne sjećam se tačno šta mi je još pričao, sa-

mo znam da je o tome govorio sa velikim oduševljenjem.

Dolazak druga Tita ostavio je na sve nas izvanredan utisak. Čini mi se da smo tek tada shvatili od kolikog je značaja naš rad za pokret, a to nam je dalo još veći podsticaj. Održali smo i partijski sastanak na kome je Buda govorio o tome šta je Tito sve crekao i kakve zadatke postavlja pred nas.

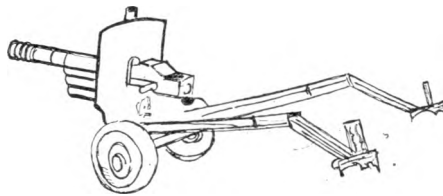
Bilo je slučajeva da smo neke drugove poslije napornog rada morali tjerati da se odmore. Takav je slučaj jednom bio i sa mnom, kada sam 26 sati neprestano radio na opravci jednog bacača plamena. Ne znam da li sam za to vrijeme šta jeo, ali spavao nisam. Kad su bacači plamena otpremljeni prema Bihaću, došao je komesar Sreten i rekao mi da idem da spavam i da me niko ne budi, i da dođem na posao kada se sam probudim. Još mi je rekao da prije toga odem u kuhinju i da se najedem.

Ekonom Vojnotehničke radionice Voja Niketić često je išao na teren i nabavljao razni materijal. Sjećam se da je u nekoliko navrata dovezio odjeću, obuću i rublje pa sam i ja dobio hlače, dvije tople košulje, jedan džemper, a opanke su mi od starih guma izradili naši majstori. Radionica je bila obezbijedena sa nekoliko stražara, a i mi ostali imali smo puške.

Moram ovdje da napravim poređenje s jednim događajem iz 1948. godine, kad sam bio direktor jednog transportnog preduzeća. Imali smo oko 70 kamiona i prevlačili smo drvo sa Romani je do Pala. Kad su me postavili za direktora, i kad sam vidio kako šoferi spavaju na kamionima pod ceradama, a bila je kasna jesen i vrlo hladno, pala mi je na pamet partizanska radionica u Suvaji. Tada sam otišao kod Ilije Materića, koji je bio ministar šuma. Rekao sam mu da mi tražimo od radnika da rade, da prevoze, a ne dajemo im ni minimum onoga što bi trebalo da dobiju. On je meni na to rekao: »Dobro, dobro, a kako smo radili u partizanima?« Ja sam mu na to odgovorio da smo mi u

partizanima isto tako radili, ali smo podizali brvnare, imali dobru ishranu i brinuli se o svemu. Tada se on malo zamislio i rekao da će se nešto učiniti. Ubrzo smo dobili potreban materijal, tako da smo, koristeći ratna iskustva, za petnaestak dana napravili lijepu baraku na sprat. Dopremili smo i krevete, peći bubnjare i sve što je bilo potrebno, tako smo radnicima stvorili povoljnije uslove i posao je napredovao.

Tako sam iskoristio iskustvo koje sam stekao u partizanima.

Ljubo Ačić

PARTIZANSKA FABRIKA

Negdje potkraj avgusta 1942. godine rečeno mi je da sam određen na rad u Vojnotehničku radionicu Vrhovnog štaba, na Grmeču. Rekli su da je to odluka Partije. U ono vrijeme, kad bi se zadatak saopštio uz obrazloženje da je tako odlučila Partija, time je sve bilo rečeno. Ostalo je samo da se pritežu opanci. Tako sam i ja uradio tog dana. Otišao sam kući i obavijestio oca i suprugu da odlazim.

Otac mi je tada imao blizu osamdeset godina. Bio je navikao da mu kažem kuda i po kakvom poslu odlazim od kuće i ja sam, čini mi se, uvijek tako uradio kad sam odlazio po redovnom poslu. No, prije rata i sve do ustanka, kad bih odlazio na sastanke i zadatke koje smo držali u tajnosti, morao sam i njega obmanjivati. Tako bih ga poštediti nepotrebnih briga i strahovanja. Od ustanka, od onog dana kada smo alatke u radionicama i na njivama zamijenili puškama, otpala je potreba da se odlasci i sastanci skrivaju. Tada više nije bilo bezopasnih poslova ni bezbjednih mjesta, i mom ocu Vučenu (i svim Vukama i Vučenima u Drvaru i oko njega) bilo je dovoljno reći da se ide na zadatak i oni bi to odlično razumjeli. Ondašnji naši starci bili su vični ustancima i obavezama ustanka, jer su i sami, ne jednom, bili ustanici. Ovdje se od pamtivjeka pa do današnjih dana vrijeme mjerilo po bunama i ratovima. Onda smo i mi, članovi Partije i aktivisti koji smo radili na terenu, brzo shvatili da ti starci, svejedno da li su u sedmoj ili devetoj deceniji, ne žele da ih se zaobilazi, jer žele

da i oni nešto za ustanak učine, ako ništa drugo a ono da ih se priupita za savjet. Oni su bili voljni da pomažu koliko mogu i da učine što mogu. I tako su činili, i u danima ustanka i tokom cijelog rata. Ni jedan režim, generalštab ili država do tada nisu računali na takve starce u pripremama za rat i u ratovanju. Ni mi na njih nismo računali kada smo ustanak pripremali, ali smo već prvih dana shvatili da ih moramo imati uza se. Oni su nas, zapravo, primorali da razmišljamo i o njima, primorali su nas svojom riješenošću i spremnošću da pomažu. Njihova moralna podrška bila nam je od koristi, a ona druga, konkretna, materijalna još od veće. Kad danas razmišljam o našim partizanskim radionicama i o nama koji smo radili u njima, kad razmišljam o onome šta smo i kako radili, sa koliko strapnje i nadanja smo svaki djelić čelika obrađivali, stalno mi pred oči izlaze ti naši starci i starice. Oni su, zapravo, bili pravi partizanski radnici, a njihove kuće, bajte i zbjegovi naše radionice. Mi smo u radionicama radili između ofanziva i u pauzama bitaka, a oni su orali i kopali, sijali i žnjeli, pleli i tkali, prali i krpili, sjekli i tesali, sa unučićima po pepelištima eksere sakupljali, sove udarali i krovove dizali na bajtama i skloništima, na magacinima i bolnicama. Oni su bili naši stalni radnici i sve četiri godine rata samo su za partizane i njihovu pobjedu radili. O tim radionicama i radnicima, o našim starcima i staricama, o Vukama i Vučenima naše Krajine nikada neće biti napisano i ispričano sve ono što ne bi trebalo zaboraviti. Plašim se da je i nemoguće sve to napisati. Nisam mogao početi priču o našoj specijalnoj i specifičnoj radionici, u kojoj smo od komada željeza izrađivali najfinije i najpreciznije dijelove, a da ne pomenem bazu iz koje smo izašli.

Bio je posljednji avgustovski dan kad sam krenuo uz Brinu put Oštrelja. Krenuo sam ranije da bih prije nego prigrije izašao na Crvljiv'icu, a i da bih stigao na konak u Risovac, do kojeg je valjalo propješačiti oko pedesetak kilometara. U torbi sam

imao podobar komad kruha, dvadesetak još nezrelih šljiva, nešto rublja i komad čelika od koga se mogao napraviti i najbolji dio oružja. Pripremajući se za put, znao sam da i ta radionica u koju odlazim oskudijeva i u alatu i u materijalu, kao i sve druge u kojima sam do tada radio, pa sam, prevrćući onu gvožđuriju koju sam imao, bio u nedoumici. Znao sam da bi nam dobro došla svaka poluga, opruga ili bilo ata od onog što sam po zgarištima drvarskih radionica pronalazio, znao sam da bih drugove koje tamo zateknem, obradovao time koliko i komadom pršute. Ali sve što bih odabrao i želio ponijeti, bilo je neprikladno za torbu, leđa, oskudnu snagu i dugo pješaćenje, na koje sam se spremao.

Put od Drvara do Međugorja vodio me je, tako reći, posred naše slobodne teritorije. Prešao sam, rekao bih, preko tada najslobodnije teritorije u Evropi. Sve je tamo bilo u pokretu, svako je nešto radio i bio ponosan na ono što radi. Uz put sam sretao vesele i bezbrižne, ali važna i prkosna izgleda, dječake s kurirskim torbicama o ramenu, koji kao da su jedva čekali da nekog sretnu da bi ga pozdravili stisnutom pesnicom i riječima »Smrt fašizmu«, da bi pokazali da su na službenom putovanju, a ne u nekom zjakanju okolo. Sretao sam ozbiljne, mrke i sumnjičave brkajlije s konjskim zapregama koji su odlazili u karavane dii se vraćali iz njih. Sreo sam jednu omladinsku radnu brigadu koja se pod zastavom i s pjesmom vraćala s radne akcije iz Sanice. A u Vodenici sam bio i presretnut. Tri dječaka, tri desetogodišnjaka, iskočili su iz grma pred mene i sa uperenim puškama od drveta tražili propusnicu, da dokažem ko sam i kakav sam. Pokazao sam im propusnicu i pohvalio ih za vještinu i odvažnost, a oni su ozareni otišli u lugove da pretražuju i legitimišu.

Kod Krnjeuše sam naišao na grupu omladine koja je sabirala ljetinu sa povelikog komada zemlje. Zastao sam kod njih i kad sam ih pomoću propusnice uvjerio da sa poštenim namjerama naila-

zim, da sam ma »opštem zadatku« kao i oni, počastili su me kuvanim krompirom i šljivama. Rekli su mi da su oni taj komad zemlje u proljeće poorali i zasijali i da sad ubiru plodove svog rada. Žito koje ovršu odnijeće, kažu, u partizanske magacine na Grmeču. Oni to govore i rade uvjereni da im nijedan neprijatelj ni svi zajedno ne mogu ništa, uvjereni u pobjedu kojoj i oni doprinose. I koliko su samo ponosni na ono što čine i kakva čista i snažna nada iz njih zrači! A kako i ne bi! Oni su tog dana i te jeseni sabirali konkretne i opipljive plodove svoga rada, oni su tada svoj doprinos borbi i pobjedi u njoj mjerili varićacima i tovarima. U susretu s tom omladinom, s onim njihovim polem i vjerom, teško je bilo i nama, zrelim i iskusenim, koje je život propuštao i kroz sito i kroz rešet, održati se na zemlji, u realnom. Negdje kasnije, razmišljajući o onim vremenima i našoj omladini, nalazio sam da je to i dobro, da je korisno da se čovjek u željama i htijenjima u tako teškim vremenima može otisnuti i odglavinjati u neku svoju budućnost.

U Risovac sam stigao u suton. Tamo gdje cesta ulazi u šumu, svratio sam ulijevo, u omanju, negdje pred rat građenu i još nedograđenu kuću. Našao sam domaćicu samu, pozdravio je i zatražio malo vode, više da počnem razgovor nego da žed ugasim. Ponudila me da sjednem, vodu mi donijela i počela da ispituje ko sam i po kakvom se poslu tuda vrzmam. Dok sam odgovarao na postavljena pitanja, trudio sam se da ostavim dobar utisak i otklonim sumnju, kako bih konak obezbijedio. Ona me iz onog polumraka u kući posmatrala ispitivački i svaku riječ odmjeravala. Napokon, zaključujući, valjda, da nisam nikakav sumnjivi švercer ili tako nešto, rekla je da sačekam dok joj sin stigne pa će i za to spavanje vidjeti.

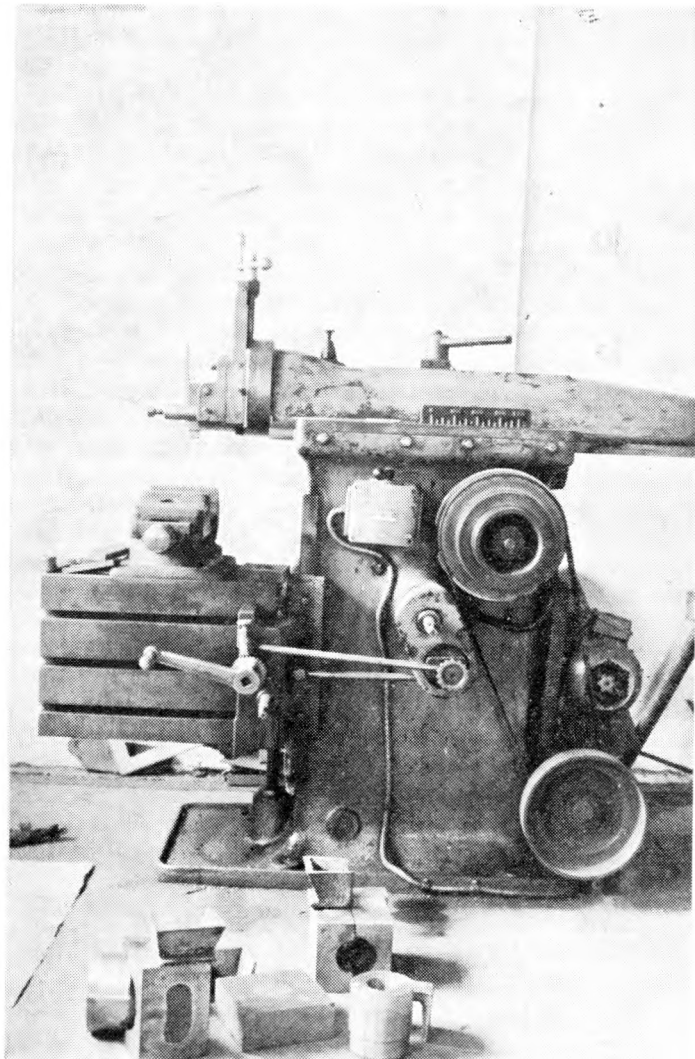
Sin joj je ubrzo došao. Toga dana je radio sa omladinom negdje kod Krnjeuše. Upoznali smo se i, čini mi se, brzo sprijateljili. Iz propusnice koju sam mu pokazao, vidio je kuda i sa kakvim zadat-

kom idem i povjerenje je bilo obezbijedeno. On je već o toj radionici podosta znao, pa je i meni pomogao da upotpunim znanje o njoj. Zvao se Jovo, imao je oko šesnaest godina i bio je omladinski rukovodilac zaseoka ili sela. Oca nije imao i živio je sam s majkom Jekom. Dok je pričao sa mnom, umio se, oprao i očistio odjeću, pa smo zajedno nešto pojeli, a onda je on otišao na neki sastanak, a ja na spavanje. Onih pedesetak kilometara u tabanima vuklo me zemlji. Sutradan sam se pozdravio s domaćinima i stazom, koju mi je pokazao Jovo, krenuo preko Grmeča. Te jeseni sam se s tim momkom sreo još nekoliko puta.

Na Međugorje, u radionicu, došao sam prvog septembra. Radionica je bila u gustoj šumi i dobro maskirana. Javio sam se drugovima Ljubićicu i Peneziću i predao im pismo iz koga su vidjeli ko sam i po kakvom poslu dolazim. Ispričao sam im ukratko ono što sam do tada radio i šta mogu i znam da radim. Dobio sam utisak da su se obradovali dolasku još jednog kvalifikovanog metalostrugara. Odmah sam otišao u radionicu da razgledam strugove čije me je stanje posebno zanimalo. Znao sam da mi valja s jednim od njih ubuduće drugovati. Bilo ih je raznih tipova, porijekla, godina proizvodnje i radnih mogućnosti, a nekima ne bi ni najvještiji stručnjaci i najveći vještaci utvrdili porijeklo svih dijelova. Ali, što je najhitnije, svi su radili. Nađeni su u raznim mjestima u Krajini prilikom njihovog oslobođenja, išli su od radionice do radionice, dok se nisu skrasili u Međugorju. Pokretala ih je lokomotiva, koja je iz Srnetice prebačena u radionicu. Ona je pokretala i gater za obradu drveta.

Nakon toga sam otišao u baraku za stanovanje. Među drugovima iz smjena koje su se odmarale, našao sam i Marka Rodića, s kojim sam do tada mnoge dane proveo pored struga. On me je upoznao i sa ostalima.

Barake su, vidio sam, solidno pravljene, ali još nedovršene. Znao sam da su grmečki tesari vješti

Glodalica

graditelji, ali sam se opet divio njihovoj spretnosti u baratanju bradviljom, onom velikom alatom koja je teža i veća i od najveće sjekire. Radili su užurbano da što prije okončaju posao da bi išli dalje, gdje su njihove vješte ruke željno očekivane. Mi strugari smo im često zavidjeli. Oni su imali dosta sirovina, mogli su da biraju i stabla, i daske, i grede i da ih po volji gaterom razrežu i bradviljima dotjeruju. Imali su oštar alat, a mogli su ga za nuždu naći i po kućama ispod Grmeča. Imali su i eksera koje su naše jedinice zaplijenile i slale u magacine. Oni su, dakle, imali sve potrebno za rad i gradnju, dok smo mi u svemu oskudijevali.

Radilo se neprekidno, onoliko koliko su naši strugovi mogli izdržati, čak i u tri smjene po osam časova. Tome zahtjevu da mašine ne stoje, sve je bilo podređeno. Tri majstora su radila na jednom strugu. Sa mnom na strugu smjenjivali su se Marko Rodić i Veso Bašić. Lijepo smo se slagali i dopunjavali. Svaki se brinuo da iza sebe ostavi što ispravniji i čistiji strug i da započeti dio obradi do kraja, a često se dešavalo da ga zajednički završe. Radno vrijeme i trajanje »šihte« nisu tada imali drugu funkciju nego orijentaciono planiranje vremena za rad i odmor.

Mi smo se jako trudili da što više uradimo, da bi nam, kako se to danas kaže, produktivnost bila što veća. Ali još više od toga smo se trudili da ono što radimo bude dobro. Izrađivali smo dijelove oružja s kojim su naši barai išli u susret neprijatelju kojeg je naoružavala cijela Evropa, i zato je naše oružje moralo biti pouzdano. Greška nam se nije smjela potkrasti. Jer, ako se naš borac privlači neprijateljskom bunkeru ili leži u zasjedi da bi dočekao neprijateljski tenk, a u ruci mu ručna bomba za koju smo mi izradili upaljač, mi smo morali biti po sto puta sigurni da ga taj upaljač i bomba u kritičnom trenutku neće izdati. To je bila naša briga dok smo stajali za strugom i tema naših razgovora kad smo bili slobodni.

Isto toliko smo se brinuli da strugove održimo u radnom stanju. I mada su to bile dotrajale i izrađene mašine, radile su bez zastoja. Danas ni meni nije jasno kako smo to uspjevali. Mislim, ipak, da je razlog u tome što su tim strugovima rukovali stručni i iskusni majstori, koji su u isto vrijeme to radili s ljubavlju, sa željom da se uradi kako valja, da se uspije.

Pokušavam da se prisjetim šta smo sve u toj radionici radili i koje dijelove oružja smo izrađivali. Izrađivali smo sve dijelove koji su nedostajali pojedinim oružjima i oruđima koja su nam bila dopremljena da ih osposobimo za dejstvo. Sjećam se da sam radio neke dijelove na zatvaraču od topa. Imam i notes u koji sam ponekad ponešto zapisao. Nisam to baš uredno zapisivao a i dosta se onog što sam zapisao pohabalo. Ipak sam na jednom mjestu zabilježio i ovo: »17. XI, od 1,30 do 6,30 radio na topovskom zatvaraču.« Znači da sam toga dana radio u noćnoj smjeni i skoro sve vrijeme izrađivao dijelove za taj zatvarač. Dosta vremena smo trošili na izradu upaljača za ručne bombe. Znam da sam jednog dana, u toku moje smjene, izradio 36 tih upaljača. To je učinak kojeg se ne bi ni danas postidjeli vrsni majstori uz savremeni strug.

Jednog dana su donijeli cijev minobacača talijanske proizvodnje, zaplijenjen od neke razbijene kompanije. Mi smo mu napravili postolje koje mu je nedostajalo. Mislim da smo to sasvim dobro uradili i postolje je služilo određenoj svrsi. Tada nam je rečeno da nema ni mina za taj minobacač pa se postavilo pitanje bi li mi mogli adaptirati neke druge. Dogovoreno je da mine izrađene za potrebe bivše jugoslovenske vojske i njene minobacače sastružemo za neki milimetar i tako im smanjimo kalibar na mjeru koju taj talijanski bacač prihvata. Mi smo to uradili. To je bio riskantan posao. Dovoljna je bila i najmanja nepažnja da varnica aktivira minu, da ljudi izginu i radionica ode u vazduh. Uz to, u minama su bili upaljači koje mi

nismo mogli vaditi i odvojiti od mine pa su opasnost i rizik bili još veći. Zahvaljujući, kažem opet) iskustvu i pažnji strugara, nepritika nije bilo.

Ipak, zamalo se jednom nije desila nesreća. Spiro Jovičić je na strugu do mene obrađivao i smanjivao jednu od tih mina. Mašine su normalno zujale, a metal je pod noževima prštao. Onda sam odjednom čuo neki nenormalan zvuk i kloparanje sa Špirinog istraga. Pogledao sam i vidio da mina naskače na nož i da svakog časa može doći do eksplozije. U istom času priskočio sam i isključio njegov strug. On je još neki sekund stajao ukočen, a onda je rasterećen odahnuo. Poslije mi je pričao da je u tom trenutku već »vidio« eksploziju mine.

U alatu i materijalu stalno smo oskudijevali. Jedinice su nam slale ono što bi u oslobođenim mjestima zaplijenile. U radionicama i kod majstora po selima oslobođene Krajine uvijek bi se našlo još ponešto. Razgrtali smo pepeo po spaljenim radionicama i fabrikama ne bi li pronašli neki strug, mašinu ili alatku. Tako sam jednom otišao sa dva dječaka na zgarišta drvarskih radionica. Cijeli dan smo čeprkali po pepelu i pronašli, pored ostalog, i noževe za strug, što je za ono vrijeme bilo dragocjeno.

Istog dana na zgarištu ljevaonice pronašao sam i sakupio oko osamdeset odlivaka za ručne bombe. Te odlivke smo, nakon oslobođenja Drvara, izlivali u našoj ljevaonici. Kad su Talijani ušli u Drvar ljevaonicu smo spalili a u njoj su ostali ti odlivci i, eto, ja sam ih nakon godinu dana prikupio. Donio sam ih tamo gdje mi je bila kuća, sa istim dječacima ih očistio i spakovao u dva džaka. Nositi ih nisam mogao. No, kako mi je supruga nakon nekoliko dana imala ići u Risovac po krompir za zimu, rekao sam joj da sakupljene odlivke poveze i preda Jovi Novakoviću, omladincu, koji će ih dopremiti do nas. Tako su i ti odlivci stigli u našu radionicu, a mi smo im izradili upaljače pa su bili kompletirani u bombe. A ni to nije bilo beznačajno. Kad bi u neku brigadu stiglo i desetak tih bombi i kad bi

borci saznali da su one izrađene u partizanskim radionicama, to im je ulijevalo povjerenje, jačalo im vjeru u uspjeh i pobjedu.

Jednog dana iznenada nas je posjetio drug Tito. čuvar na improvizovanoj kapiji nije poznavao drugu Tita pa nije htio da ga pusti. Nesporazum je bio riješen kad je došao komesar Sretan Penezić. Te večeri je drug Tito pred svima pohvalio tog našeg druga kao savjesnog čuvara.

Drug Tito je gledao šta i kako radimo i interesovao se kakvi su uslovi u kojima radimo. Kada je drug Tito otišao, još smo dugo pričali o njegovoj posjeti.

Za ratne prilike, smještaj i ishrana bili su dobri. Imali smo krevete »na spratove«. Hranom su nas snabdijevali mjesni odbori sela oko Bosanske Krupe. Najviše smo dobivali preko Oblasnog odbora, koji je bio u Palanci. Odjeću i obuću smo dobijali od naših jedinica kada bi ih zaplijenile od neprijatelja. Kad nismo radili, odmarali smo se u sobama. Imali smo trpezariju gdje smo se hranili, čitali biltene i izvještaje sa frantova, održavali konferencije i političke časove. Članovi partijske ćelije bili su raspoređeni u tiri grupe. Prema sačuvanim bilješkama iz tog vremena, evo sastava tih grupa:

GRUPA A	GRUPA B	GRUPA C
Vikić Tono	Milenković Vule	Aoić Ljubo
šubašić Anton	Niketić Vojo	Jovičić Spiro
Paunović Sto i an	Davidović Ljubo	Dobnijić Jovo
Ljubičić Mile Meho	Dvornik Mirko	Ševo Ratko
Vuković Momo	Kantar	Zorić Lazo
Vujičić Dule	Radivojević	Penezić Sreten
Krešo (ili Keršo)	Radaković Branko	Mršić Đorđo

Ja sam bio sekretar maje grupe. Redovno smo održavali partijske sastanke i na njima razgovarali o raznim pitanjima iz života i rada radionice. Sekretar za sve tri grupe bio je komesar Sreten Penezić.

Bili smo dobro organizovani i imali smo nekoliko sektora rada i zaduženja. U mojim bilješkama iz rata spasena su od zaborava imena nekih drugova. Prenosim ih ovdje onako kako sam ih onda zabilježio:

»Specijalni rad: Budo Popović, Sreten Penezić, Mile Ljubičić, Voja Niketić i Tono Vikić.

Kulturni rad: Mile Ljubičić, Anton šubašić, Branko Radaković i Drago Beslać.

Odgovorni za štampu: Mirko Dvornik, Jovo Dobrijević i Dušan Vujičić.

Rad sa selom: Dušan Vujičić, Đorđe Mršić, Lazo Zorić i Ljubo Ačić.

Rad sa omladinom: Kešo, Ljubo Ačić, Pleša.

Po higijeni: Ratko Ševo, Stojan Paunović, i Vule Milenković.

Ekonomat: Kantar, Momo i Špiro.«

U radionici sam ostao samo dva i po mjeseca. Napustio sam je zbog bolesti. S nekim od drugova iz radionice vidio sam se u vrijeme četvrte ofanzive kad su prolazili kroz Drvar, pošto su prije toga rasformirali radionicu u Međugorju i prestali s radom.

Janko Poznanović

OPASAN POSAO PIROTEHNIČARA

U sastavu Vojnotehničke radionice Vrhovnog štaba postojalo je i odeljenje pirotehnike u kome sam radio s Rudijem Pinterom, borcem Prve proleterske brigade. Pinter je važio kao vrstan majstor pirotehničar. Prema meni, šesnaestogodišnjem omladincu, iako stariji, odnosio se kao prema sebi ravnom i nesebično mi je prenosio znanje i svoje iskustvo. Kao član Partije vaspitno je delovao i nikad nisam imao utisak da to čini kao neko nadređen ili kao učitelj. U njega sam imao neograničeno poverenje i trudio sam se da ga dostignem u stručnom i političkom znanju.

U pirotehnici se radilo intenzivno, mada nam niko nije određivao radno vreme. A radilo se po 8, 12, pa i više časova. Pošto u pirotehnici nije bilo dovoljno ljudi, nas dvojica smo po potrebi radili i po dve smene. Međusobni drugarski odnosi olakšavali su naše napore, tako da nam nije bilo teško raditi do iznemoglosti. Kad postoji cilj i kad se zna zašto se nešto radi, onda i nemoguće postaje moguće.

Sav pirotehnički materijal morao se obraditi u toku istog dana. To je bio naš zadatak, koji smo sami sebi postavljali. Naše geslo je bilo: ništa ne sme ostati za sutra.

Izrađivali smo ručne bombe, protivtenkovske mine, demontirali avionske bombe i vadili eksploziv. Ipak, najviše vremena, oko 80 odsto, utrošeno je na izradu ručnih bombi.

Alat nam nije bio vrlo oskudan i za rad u pirotehnici nepodesan, čak i vrlo opasan. Imali smo

samo dvoje mengele, klešta, čekiće, sekače, obične noževe i drvene štapiće. I pored toga, poslovi su obavljani savršeno tačno i stručno, nije bilo nijednog propusta, nije se dogodila ni jedna tehnička greška koja bi izazvala nesreću. Sa položaja, iz naših jedinica nije nam stigla nijedna primedba ni vest da je neka naša bomba zatajila ili da se pre vremena aktivirala.

Za šest meseci smo proizveli oko 25.000 bombi. Nas dvojica smo dnevno punili i potpuno kompletirali 200 do 250 ručnih bombi. Naša bomba, po svojim dimenzijama, obliku tela i sistemu upaljača, bila je ista kao kragujevačka, tako da ih je po spoljnjem izgledu bilo teško razlikovati. Međutim, na poklopcu upaljača sa gornje strane bila je utisnuta petokraka zvezda sa inicijalima VTRVŠ, po čemu

se odmah moglo prepoznati da je to bomba proizvedena u partizanskoj fabrici. Pirotehnički materijal koji smo koristili za izradu bombe, sastojao se od udarne kap isle, sporogorećeg štapina, detonatora, eksploziva (ekrazit i trotil) i pčelinjeg voska. Sve metalne delove, telo bombe i upaljač, tehnički obrađene, sa narezanim navojima i izbušenim kanalima, dobijali smo od mašinskog odeljenja radionice. Ali to još nije bila bomba, to su bili samo mrtvi komadi metala od kojih je trebalo napraviti bombu.

Proces pirotehničkog opremanja bombe sadržavao je više preciznih radnji. Najpre je trebalo

prokontrolisati upaljač, utvrditi da li su svi otvori i kanali čisti, a zatim na gornjem delu upaljača voskom zatvoriti dva izduvna otvora kroz koje izlaze sagoreli barutni gasovi i time omogućavaju sagorevanje sporogarećeg štapina. Pošto se stavi i fiksira udarna podsticajna kapisla, okreće se donji deo upaljača i u kanal-kapu se stavlja sporogoreći štapin dug 6,5 centimetara. Na vrh štapina stavlja se rudarska kapisla, sve se to fiksira i upaljač je pripremljen.

U telo bombe potom se stavlja iskustvena količina eksploziva i nabije drvenim štapicom. Istim tim štapicom kroz nabijeni eksploziv izbuši se rupa u koju treba da se smesti detonator. Na kraju se upaljač zavrne u telo bombe i bomba je spremna za upotrebu.

Pored svih kontrola i merenja vremena sagorevanja štapina, vršena je i kontrola eksplozivnog dejstva bombe. Bombe za kontrolu određivao je, po slučajnom izboru, majstor Rudi, a proveru eksplozivnog dejstva bombe vršili smo zajedno, i to onako kako bi ona bila upotrebljena u borbi. Bili smo svesni da i najmanju grešku možemo platiti životom. Bombe smo kontrolisali dva-tri puta dnevno. Sve se to radilo tu, u neposrednoj blizini pirotehničkog odeljenja, na otvorenom prostoru, »iz ruke«, bez ikakve lične zaštite. Smatrali smo da nam nije potrebna neka zaštita, bili smo sigurni u svoje delo, saživeli smo se s tom stvarčicom jajastog oblika i nismo mogli zamisliti da nas ona može ubiti. Ona je bila produkt dugog, mukotrpnog i opasnog rada. Ipak, pre svake probe vladalo je uzbuđenje. To je poseban doživljaj, tu se preživljavala svaka etapa uloženog truda, to je iščekivanje onog trenutka koji će konačno presuditi da je sve što je do sada urađeno, postiglo željeni cilj. Rad svih naših drugova pre pirotehničke obrade i naš rad — a to su mnogi dani i neprospavane noći — sve se to saželo u tih nekoliko sekundi: udarac kapisle u tvrd predmet i onaj karakteristični, nama dobro poznati pišak koji nagoveštava da je sve u redu, zatim prasak

bombe, i nestaju sve sumnje. Kad se sve završi, opustivši se pogledam u Rudija i na njegovom ozarenom licu vidim, kao u ogledalu, i svoje raspoloženje.

Tako spremljene i prokontrolisane bombe pakovane su u drvene sanduke. Na poklopcu sanduka crvenom bojom preko limenog šablona bila je iscrtana petokraka zvezda i naziv iradionice:

U sanduke smo, pored bombi, stavljali i lične poruke, ispisane na običnim komadićima hartije, na primer: »Napred drugovi!« i slične.

Do eksplozivnog materijala dolazilo se uglavnom na dva načina, a izvor je uvek bio jedan — neprijatelj. Oslobođenjem pojedinih mesta, između ostalih trofeja, dolazilo se i do eksploziva — to je jedan način, a drugi su neeksplodirana artiljerijska zrna i avionske bombe, koje je neprijatelj nemilosrdno izručivao na naše položaje i na slobodnu teritoriju. Koliko se sjećam, pretežno smo se snabdevali na ovaj drugi način. Te granate i avionske bombe demontirali smo u radionici i iz njih vadili eksploziv. Taj posao se radio bez ikakvog obezbeđenja, na riskantan i za današnje pojmove neshvatljiv način.

Demontiranje bombi i artiljerijskih zrna je vrlo složen i opasan posao. Trebalo jje, pire svega, taj neeksplodirani materijal sakupljati po položajima i na slobodnoj teritoriji i dopreмати u radionicu. Najpre smo vadili osnovni i dopunski upaljač, koji je najčešće bio deformisan. To je bilo na rubu pameti, ali mi smo bili svesni da do eksploziva moramo doći, a on je bio tu, pred nama, u toj čeličnoj grdosiji, i mi smo, po cenu života, morali

doći do tog dragocenog materijala. Razmišljali smo i zaključivali: kad ova grdosija, bačena sa visine od sto i više metara, nije eksplodirala, neće, valjda, ni sada, od udaraca našeg čekića.

Posmatrao sam majstora Rudija kako odlučno prilazi toj nemani, opkorači je, sedne na nju i počinje rad. U rukama su mu sekač i čekić, baš onaj alat koji je za ovakav posao zabranjen, ali drugog alata nema i mora se koristiti ono što se ima. Posle nekoliko udaraca upaljač popušta, počinje da se odvija i neman postaje bezopasna. I tako redom, jedna po jedna, i ovaj opasni posao postaje svakodnevni, rutinski.

Zatim bomba ide na sečenje. Treba je preseći testerom za gvožđe i otvoriti njenu utrobu. Ponovo su u ruci čekić i sekač. Taj posao je štetan po zdravlje, jer prah nemilosrdno razjeda pluća i stomak. Mi i ne razmišljamo o tome, ali uprava radionice i o tome brine: mi u pirotehnici svakodnevno, uz redovnu hranu, dobijamo i po litar mleka. Posle mukotrpnog rada najzad dobijamo dragoceni materijal za punjenje iručnih bombi. Ono što je bilo namenjeno uništenju naših boraca, naših kuća, našeg golorukog naroda, sad će biti upotrebljeno protiv neprijatelja.

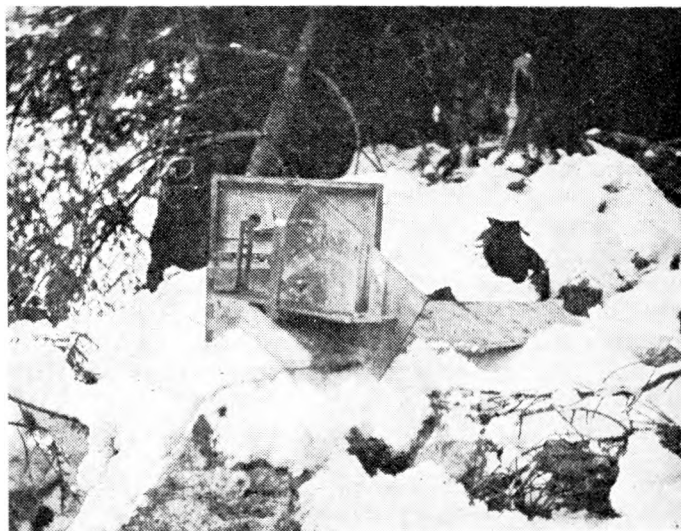
Nismo sve avionske bombe rezali. Nekima smo samo vadili upaljač, na isto mesto montirali naš sistem upaljača i pomoću poluge i opruge izradivali protivtenkovske mine velike razorne moći.

Radionica je odigrala veliku ulogu na kulturno-prosvetnom i političkom uzdizanju našeg kolektiva, kao i stanovništva okolnih sela. Za mene je to bila svojevrsna škola marksizma-lenjinizma. Može se slobodno reći da je ta radionica bila preteča radničkog samoupravljanja, jer se sav naš život i rad zasnivao na samoupravnoj osnovi. Čovek i nepovredivost njegove ličnosti bili su osnov rada našeg rukovodstva. Rukovodstvo naše radionice bilo je, u pravom smislu te reči, organizator proizvodnog, kulturno-prosvetnog i političkog rada i niko se prema nama nije postavljao kao pretpo-

stavljeni. Za mene je mnogo značilo to što sam radio sa prekaljenim borcima 1. i 2. proleterske brigade, sa predratnim pripadnicima radničkog pokreta. Slušao sam razna njihova predavanja, na primer: »O razvitku društva«, »Istorija međunarodnog radničkog pokreta«, »O narodnooslobodilačkom ratu« i mnogo naučio.

U radionici je bila većina mladih ljudi, ne prelaze 25 godina, ali za nas koji smo mlađi od njih za jednu deceniju, to su naši stariji drugovi. Među tim ljudima mi se osećamo potpuno ravnopravni i trudimo se da tu ravnopravnost opravdamo.

Na sastancima SKOJ naš partijski rukovodilac Sreten Penezić odaje nam priznanje za naš rad. Oko mene su tada bili moji drugovi: Đorđe, Slavko, Kojo, Drago, Milan, Sveto, Duško i drugi. Po godinama, reklo bi se, još smo deca, do pre godinu i po išli smo bosi, u kratkim pantalonama, trčali za kravama i kozama, u džepovima nosili klikere, igrali klisa. A tu, na skojevskom sastanku,

Deo uredaja za ispitivanje minobacačkih mina

ozbiljno se govori o oradu, otkrivaju se sopstvene slabosti, kritikuje rad svoga druga, daju se predloži šta i kako treba uraditi. Sećam se, na primer, da smo se Đorđe Bujak i ja toliko osmelili da smo našim starijim drugovima Toniju Vikiću i Ivici Orlovcu, predratnim komunistima, počeli prebacivati da je partijska organizacija u Ljubiji pre rata imala pogrešan stav prema omladini, da je mnoge omladince držala po strani pa smo naveli naš primer. Nisu se oni ljutili na nas zbog te kritike, prihvatili su razgovor i vrlo staloženo i uverljivo nam objašnjavali teškoće u ilegalnim uslovima rada.

Pored Rudija, s kojim sam neposredno radio i koji je bio moj politički vaspitač, na mene su vrlo snažan utisak ostavili Sreten Penezić, politički komesar radionice, metalski radnik iz Užica, i Mutimir Buda Popović, revolucionar i nekadašnji mitrovački robijaš. Sreten je prekaljeni borac iz 2. proleterske brigade, mlad, visok i mršav, vrlo odmeren i strog, neobično pravičan i osećajam prema svojim saborcima. Iz očiju mu izbija blagost i poverenje u ljude. Dok govori, malo nakrivi glavu, zaškilji na jedno oko i, pored sve ozbiljnosti, u njemu vidiš nešto od onog poznatog užičkog šeratluka.

Buda Popović je takođe metalac i po godinama nešto stariji. On je bio u onoj čuvenj grupi mitrovačkih robijaša-komunista, koji su 1941. godine kroz prokopani tunnel uspeali da pobegnu sa robije. Malo je pogrbljen, lice mu je ispijeno i blede, a u hodu se čudno klata. Buda se ne razmeće svojim učešćem u predratnom radničkom pokretu. Govori žustro i tečno izlaže stvari. Divili smo se njegovom marksističkom obrazovanju, smislu za organizaciju i podsticanje ljudskih aktivnosti.

Politički rad u radionici bio je dobro organizovan. Održavani su sastanci, konferencije, predavanja i priredbe. Redovno smo slušali radio-vesti, koje su emitovali »Slobodna Jugoslavija«, Radio-Moskva i Radio-London. Godišnjicu oktobarske revolucije 1942. godine proslavili smo priredbom sa

bogatim programom. Proučili smo odluke Prvog zasjedanja AVNOJ i Kongresa USAOJ, išli smo na frontovske i omladinske konferencije. Posebno su mi ostali u nezaboravnom sećanju izbori za narodnooslobodilačke odbore u Jaseraici, krajem 1942. godine, na kojima sam, iako maloletan, punopravno učestvovao.

Rad i boravak u Vojnotehničkoj radionici bili su za mene velika životna škola.

Dušan Đurđević

KOLEKTIV VRSNIH METALACA

U Vojnotehničku radionicu Vrhovnog štaba u Međugorju došao sam 2. avgusta 1942. iz 2. bataljona 1. krajiškog odreda, i u njoj ostao sve do prestanka njenog rada, do kraja januara 1943. godine. U radionicu sam došao tako što mi je zamjenik komandanta bataljona Mile Davidović dao jedno pismo i uputio me u štab 1. krajiškog odreda. U Štabu odreda, koji je tada bio na Benakovcu, primio me lično komandant odreda Milorad Mijatović i rekao mi da idem na jedno mjesto povjerljive prirode. Dao mi je pismo koje sam morao predati lično Kajici Štrpcu, odborniku u selu Krupska Suvaja. Otišao sam u Suvaju, našao Štrpca i predao mu pismo. On me je prethodno ugostio, a zatim sa mnom lično otišao u Međugorje, u Radionicu Vrhovnog štaba.

Kada sam došao u radionicu, u njoj je rad već bio uhodan. Zgrade radionice, kako one za rad, tako i one za stanovanje, stražare, magacini i ostalo, bile su završene. U radionici sam primljen izvrsno. Tu sam se našao i sa nekoliko ranije poznatih drugova, među kojima su bili: Marko Rodić, Spiro Jovičić, Sveto Vidović i Ljubo Ačić. Na mene su ostavili poseban utisak drugovi iz naših proleter-skih jedinica. Možda je to uticalo na mene da sam u radionici imao najbolje drugove baš iz tih jedinica, a to su bili: Milenko Radivojević Keša, Branko Radaković Šofer, i Voja Niketić. I priroda poslova koje sam ja obavljao, najviše me je vezivala za njih. Uostalom, tu su se našli skoro sve sami me-

talci, a bilo nas je iz raznih krajeva zemlje. Ipak, najbrojniji su bili iz Srbije, Bosanske krajine i Hrvatske.

Ja sam izrađivao (rezervne dijelove za puškomi-traljeze i topove, a povremeno i nagazne mine. Na opravkama pušaka manje sam radio. Nekako u to vrijeme naše jedinice nisu oskudijevale u puškama, pa je d to bio jedan od razloga što su se puške manje opravljale. Išao sam tri-četiri puta i na teren, kada smo postavljali nagazne mine. Prvi put sam išao krajem avgusta, i ito na teren Ključ—Mrkonjić-Grad i Ključ—Sanski Most. Pod stalnim pritiskom naših jedinica Talijani su Prvog maja 1942. napustili Ključ, krajem maja Bosanski Petrovac, a početkom jula iste godine i Drvar. Tako je naša slobodna teritorija bila znatno proširena. Neprijatelj je u to vrijeme držao Sanski Most, Mrkonjić-Grad, Prijedor, Bosanski Novi, Bosansku Krupu i, od bližih mesta, Bihać. Tako je došlo i do toga da sam kasnije išao postavljati nagazne mine na relaciji Bosanski Novi—Bosanska Krupa—Bihać. U jesen 1942, u selu Velikoj Rujiški, lično sam sreo Iliju Hariša Gromovnika. Tada sam mu predao dvije veće nagazne mine, koje su bile upućene njemu.

Rad u radionici bio je u smjenama. Prekida u radu nije bilo. Radilo se po 10, 12, pa i više časova. Niko se nije žalio na prekovremeni rad. U rukovođenju nije bilo teškoća. Radni dogovori bili su vrlo kratki, jasni i konkretni. Tome je doprinosila i okolnost što je kvalifikaciona struktura radnika bila na visokom stepenu. Svaki radnik je bio samostalan u svome poslu. Treba reći i to da su Mile Ljubičić, naš upravnik, i Sreten Penezić, politički komesar, bili već iskusni kao rukovodioci. Svako se snalazio kako je najbolje znao, a cilj je bio da se radni zadatak obavi što prije i što bolje. Bilo je tu napretek raznih inovacija. Neki poslovi obavljani su po tehničkoj dokumentaciji, koju je pripremao Mile Ljubičić, dok smo rezervne dijelove za

mitraljeze i topove radili po uzorcima. Po tehničkoj dokumentaciji radene su ručne bombe i neki tipovi nagaznih mina.

Smještaj u radionici bio je, za ratne prilike, odličan. Imali smo svoje spavaonice, trpezariju, a radne prostorije bile su uredne. Ishrana je bila jako dobra, tako da je sve to pozitivno uticalo na naš radni učinak. Brigu o ishrani vodio je Narodnooslobodilački odbor sela Krupske Suvaje a s nama je stalno sarađivao odbornik toga sela Kajica Štrbac. Bio je to zaista naš veliki drug i prijatelj. Svi smo ga dobro poznavali i radovali se kada nam dođe u posjetu. A on je dolazio često.

Potrebe u odjeći i obući podmirivali smo iz Intendanture Vrhovnog štaba. Sjećam se da smo poslije prvog oslobođenja Bihaća, 4. novembra 1942, dobili znatne količine odjeće i obuće.

Za vrijeme rada u radionici bili smo redovno obavještavani o najhitnijim zbivanjima u našoj zemlji i u svijetu. Naravno, u centru pažnje bila je situacija na frontovima. Radovali smo se svakoj pobjedi i uspjehu naših jedinica. Tako smo i povodom oslobođenja Bihaća priredili pravu malu spontanu svečanost. Komesar Penezić je znao da nam sa malo riječi i vrlo popularno saopšti sve što se zbiva. U slobodnim časovima odvijala se, najčešće po grupicama, živa politička aktivnost. Imali smo drugova koji su radili kao radnici, a mogli su biti i bataljonski rukovodioci. Takvi su, na primjer, bili: Buda Popović, Milenko Radivojević, Branko Radaković, Moma Vuković, Anton Vikić i još neki. Partijska organizacija bila je vrlo jaka, a imali smo i dobru organizaciju SKOJ. U takvom kolektivu koji je bio sastavljen skoro isključivo od metalaca, morao je biti razvijen partijski i politički rad. Za mene lično rad u toj radionici ima poseban značaj, jer sam u njoj, decembra 1942. godine, primljen u Partiju.

Mašine i alat dobili smo evakuacijom iz Ljubije, a nešto i iz Drvara. Lokomobila je dopremljena iz Srnetice. To je bila stabilna i jaka parna

Poslije eksplozije partizanskih mina

mašina, koja je mogla podmiriti naše potrebe, a zahvaljujući priključenom generatoru, imali smo i vlastiti izvor električne energije. Mašinisti na parnoj mašini bili su Ante Fajfer, Ivica Orlovac i Jovo Dobrijević, a ložači Kojo Mazalica, njegov brat Aleksa i još jedan drug, čijeg se imena ne sjećam.

Odlivke za ručne bombe dobijali smo iz drvarske ljevaonice. Bombe su /rađene po uzoru na »kragujevke«. Bile su odlične razorne snage i, kao takve, mnogo tražene i cijenjene. Iz drvarske ljevaonice dobijali smo i odlivke od bronzе za upaljače ručnih bombi. Ti odlivci rađeni su u šipkama debljine oko 30 milimetara.

Privrženost naroda okolnih mjesta narodno-oslobodilačkoj borbi i njegova velika briga o radionicama doprinijeli su tome da neprijatelj nije otkrio lokaciju radionice za cijelo vrijeme njenog rada. Svi prilazi radionici bili su strogo kontrolisani. Ta kontrola protezala se daleko i od naših stražarskih mjesta, a vršio ju je sam narod. U takvoj sredini osjećali smo se kao da radimo u oslobođenoj zemlji, iako je neprijatelj, do oslobođenja Bihaća, bio udaljen od nas samo dvadesetak kilometara.

Krajem januara 1943. godine radionica je prestala da radi. Počela je četvrta ofanziva. Svima nam je teško palo kada smo morali demontirati mašine, evakuisati i zakopavati ono što smo tako voljeli i do čega smo teško došli. Ja sam radio na demontaži mašina i nije mi poznato ništa o tome gdje je šta zakopano. Iz radionice sam sa grupom drugova otišao u 1. krajišku brigadu. Drugovi iz proleter-skih jedinica otišli su u sastav jedinica koje su bile u poznatoj grupaciji jedinica pri Vrhovnom štabu.

Mile Divjak

BEZ NARODA SE NIJE MOGLO

U vreme prebacivanja Vojnotehničke radionice u naš kraj, odmah smo se dogovorili o njenom smeštaju, što nije bilo nimalo lako. Pronašli smo pogodno mesto u šumi, teško pristupačno i zaklonjeno od neprijateljskih aviona.

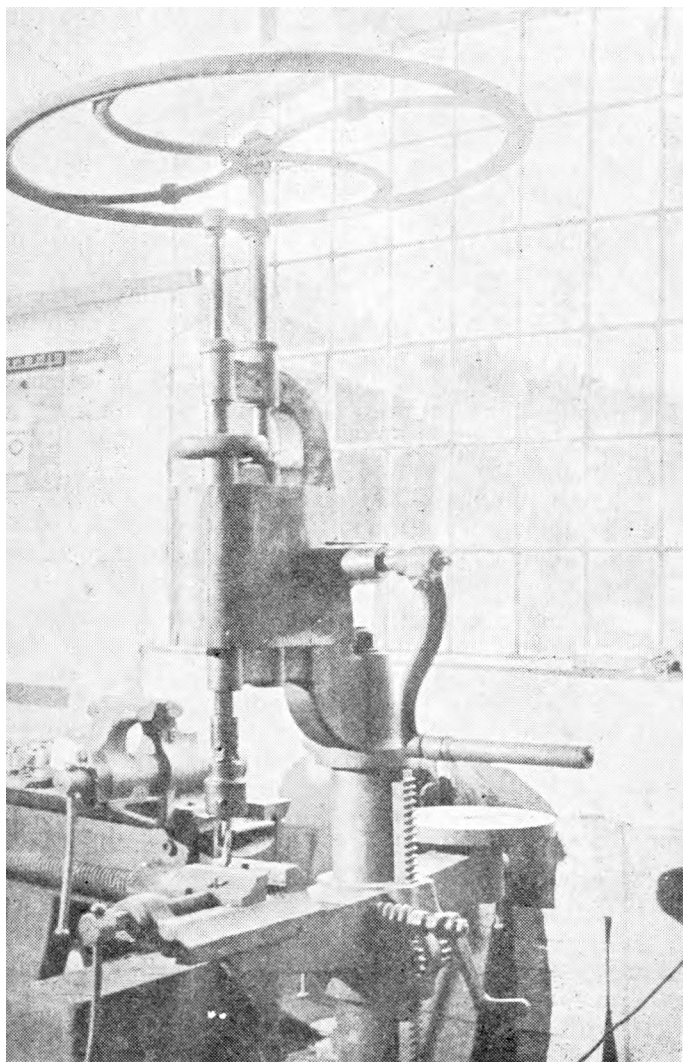
Narod suvajske opštine dočekaao je oberučke Vojnotehničku radionicu i učinio sve da nam pomogne. Ljude je posebno oduševilo kad su saznali za proizvodnju bombe »kragujevke«.

Naš odbornik Kajica Štrbac gotovo svakodnevno je odlazio u radionicu i obaveštavao nas o stanju i potrebama ljudi koji u njoj rade. Mnogo nam je pomogao i Rade Narandžić.

U prikupljanju životnih namirnica i drugih potreba nismo imali nikakvih teškoća. Narod je davao sve, nikoga nije trebalo ubeđivati. Imali smo pekara i mesnicu, koje je narod snabdevao. Osim radionice, snabdevali smo i dečji izbeglički dom, smešten u bivšoj šumarskoj kući, a vodila ga je drugarica Milka Savatić. Ona je ranije živela u Somboru, odakle je 1941. godine izbegla k bratu u Suvaju. Bila je vrlo humana i umešna, radila je i kao kuvarica, i deca su je volela.

U junu 1942. godine u Bosanskoj Krupi smo našli mnogo železa i raznog materijala koji smo prevozili do radionice. Ponekad je u Krupi osvitlalo i po 50 zaprežnih kola, koja su tovarila materijal i vozila na određena mesta, a većina materijala je išla za radionicu.

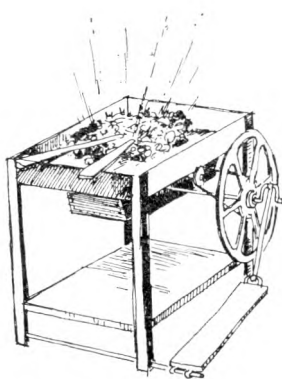
Naša saradnja sa drugovima iz radionice bila je svestrana. Radnici su dolazili u naša sela i odr-

Bušilica

žavali priredbe sa omladinom i Antifašističkim frontom žena. Priredbe su održavane većinom pod vedrim nebom, jer nije bilo nikakve veće prostorije ili doma. Drugovi iz Vojnotehničke radionice često su dolazili na omladinske i partijske sastanke, sa-
rađivali s našim odborom, tako da je ta veza bila neprekidna. Ljudi naše opštine smatrali su radnike za svoje i brinuli su o tome da oni ne osete da nisu kod svojih kuća. Zato su se trudili da im stvore što povoljnije uslove za život i pomognu na teškim zadacima koji su im postavljeni.

Najteže je bilo kad je počela četvrta neprijateljska ofanziva. Trebalo je obezbediti veći broj jačih zaprega za evakuaciju motora i drugih predmeta. Zaprege su bile potrebne i pojedinim jedinicama na terenu i narodu koji se spremao da napušta svoje domove. U tako teškoj situaciji sve je bilo savladano nadljudskim naporima. Našlo se kola i za radionicu i za jedinice, a i za izbegli narod. Taj zadatak, ja tvrdim pouzdano i danas, izvršili smo sa uspehom.

Mirko Dvornik

IMALI SMO PRAVU FABRIKU

Početkom septembra 1942. godine uputili su me iz jedinice (bio sam tada u 1. dalmatinskoj brigadi) u oslobođeno Livno. U Livniu je tada formirana tehnička radionica, a moj zadatak bio je da pokušam riješiti tehnički problem izrade nagaznih mina. Međutim, ta radionica je bila u početnom razvoju i bavila se drugim poslovima, pa nije bilo izgleda da se tamo nešto stvarno uradi. Slučaj je htio da je baš u to vrijeme došao u Livno jedan drug, kako sam onda čuo, iz zapadne Bosne, koji je tražio neke strojeve, razne motore i slična tehnička sredstva za radionicu oružja u Grmeču. Taj drug, kome se danas ne sjećam imena, rekao mi je da je ta radionica dobro organizirana, da se u njoj izrađuju nagazne mine i da bi bilo dobro da me upute tamo. Taj prijedlog me oduševio pa sam se sa odgovornim drugovima dogovorio da odem u Grmeč, na teren sela Suvaje. Uputio sam se pješice iz Livna preko Glamoča do Mliništa, a odatle partizanskom šumskom željeznicom do Drvara. Od Drvara sam išao ponovo pješice, preko veza, kojim putem i kako ne mogu se danas sjetiti, do sela Suvaje.

Radionicu nisam lako pronašao, jer su me patrole, straže i narod na slobodnoj teritoriji provjeravali, a ponegdje i izbjegavali da me upute na pravo mjesto. Ipak sam stigao u radionicu, gdje sam se upoznao s komesarom Penezićem i upravnikom drugom Mehom. Razgovarali smo odmah o situaciji i fabrici kao i o mojem zadatku — o izradi nagazne mine. Odmah su mi rekli da to baš neće ići tako hrzo.

Sutradan mi je Meho pokazao radionice i potom me odveo u svoju kancelariju, dao mi crtači pribor i rekao da pokušam nabaciti na papir svoju ideju o izradi nagazne mine. Radio sam na tome cijeli dan. Pošto je Meho vidio što sam napravio, rekao mi je da postoji jednostavniji način i da se njihove mine već koriste u nekim bosanskim brigadama. Poslije toga, kasno u noć, pozvao me na sastanak s drugovima iz uprave. Na tom sastanku pitao me, između ostalog, i drug Bude, kojeg sam tada prvi put vidio, da li sam komunista. Odgovorio sam da jesam, ali o tome nisam imao nikakve potvrde, na što je on rekao da to ne smeta, da ovdje ima dosta komunista radnika i da ću se ja ipak morati dokazati na zadacima koji će mi se postaviti. Meho mi je objasnio da je izgrađena još jedna nova baraka u koju treba postaviti tokarske klupe sa svim potrebnim uređajima i izvršiti kompletnu montažu za pogon tog odjeljenja, ne pitajući me da li ja to znam i kako ću to da uradim. Za pomoć mi je odredio još dva druga, obojica su bili iz Zagreba, imena im se ne sjećam. Za jednoga znam da je bio svijetle kose, srednjeg rasta i da je bio odličan mehaničar — kovinotokar (možda se zvao Drago), dok je drugi bio višeg rasta, pomalo suvo-njav i nije pokazivao neku osobitu stručnost. Još su mi dodijelili dvojicu drvosječa.

S tom ekipom radio sam po 18 do 20 sati dnevno. Cijeli posao i kompletna montaža ovih strojeva stavljena je u pogon poslije šest dana. I Meho i komesar Penezić su me pohvalili, jer je sve bilo gotovo prije roka, a Bude, koji je bio sekretar partijske organizacije, takode mi je čestitao na partijskom sastanku i rekao da sam sada ravnopravni član njihove partijske organizacije. U to vrijeme bio sam jedini Dalmatinac u toj partizanskoj fabrici. U međuvremenu stigla su, jedan za drugim, još tri druga iz Splita, sva trojica metalski radnici splitskog brodogradilišta. Bili su to Ante Šubić Tonči, cjevar, Josip Blažić, kovač, i Kruno Poljak, mehaničar, sva trojica izvrsni radnici. Ante

šubašić je rođen 1909. godine, a za vrijeme boravka u radionici rukovodio je kulturno-prosvjetnim radom i bio horovođa. Koliko se sjećam, bio je član KP od 1941. godine. Unatoč toga, morao sam pred partijskom organizacijom posvjedočiti i garantovati za njega. Poginuo je 1943. godine u mojoj neposrednoj blizini, za vrijeme pete ofanzive, na padinama Zelengore. Josip Blažić je bio stariji, rođen je 1904. godine, a nestao je, vjerojatno umro od tifusa, za vrijeme četvrte ofanzive. Kruno Poljak je rođen 1913. godine, sjećam se da je na jednoj strani lica imao crvenu pjegu. Bio je borac 3. dalmatinske brigade i u četvrtoj ofanzivi se razbolio od tifusa pa je kao rekonvalescent poginuo na Vučevu u petoj ofanzivi.

Po dolasku tih drugova poslali su me u divizion negdje oko Bosanskog Petrovca, sa zadatkom da se osposobi jedna haubica od 105 mm talijanskog porijekla. Na zadatak me je odvezao kolima jedan seljak, vjerovatno da je bio iz Suvaje. U kola smo stavili nešto alata, cerade i kukuruzovine i tako krenuli preko brda i dolina. Pitao sam ga:

— Koga vruga voziš po bespuću?

On mi odmah odgovori:

— Znam ja kuda ću, ali ovuda je sigurnije, manje očiju nas vidi.

Putovali smo cijeli dan i noć i do položaja baterije stigli u zoru.

Komesar divizionu bio je bivši igrač NK »Jugoslavija«, ime sam mu zaboravio. Objasnio mi je u čemu je greška na topu: zatvarač je napukao na nekoliko mjesta. Artiljerci su odmah pitali da li se to u našoj fabrici može popraviti i kada će biti gotovo, jer im hitno treba, dodavši da taj top vuče šest konja. Kad smo izvadili taj zatvarač, nisam znao šta da odgovorim. Prvi put u životu vidio sam tu tešku čeličnu pačetvorinu izbrazdanu raznim žljebovima i kanalima i odmah pomislio na tehničke mogućnosti naše radionice, kao i na neke drugove koji bi mogli, uz velike napore i samoprijegor, to riješiti. Odgovorio sam da budu bez brige, novi

zatvarač se neće moći napraviti, ali ćemo ovaj osposobiti. Ukrkali smo zatvarač u kola, vratili se nekim drugim putem i došli ranije natrag.

U radionici smo raspravljali o tome kako da opravimo zatvarač. Koliko se sjećam, bili su tu drugovi: Momo, Kešo, šubašić i onaj Zagrepčanin kovinotokar. Pitali smo se može li se to uopće popraviti, s obzirom na veliki pritisak koji zatvarač trpi prilikom okidanja. Na kraju je dogovoreno da se taj zadatak povjeri šubašiću.

Na tom poslu je šubašić radio oko deset dana, uz pomoć još nekih drugova kovinotokara. Kada je zatvarač bio gotov, izgledao je kao nov, jedva da su se vidjele pukotine gdje je bio »zakrpljen«. Otpremljen je na položaj baterije, ali nije mi poznato da li je koristio i koliko dugo topu. Ipak, važno je naglasiti da se i takva, veoma komplicirana radnja mogla precizno izvršiti na najvažnijem dijelu teške haubice od 105 mm.

ORGANIZACIJA RADIONICE I PROIZVODNJA

Radionica se sastojala od nekoliko odjeljenja. Kao izvor električne energije služio je parni stroj (lokomobila) sa generatorima i ostalim uređajima za proizvodnju struje. To odjeljenje sačinjavalo je električnu centralu. Tu je bila i pilana s jednim ili dva gatera, u kojoj se proizvodio drveni građevni materijal — daske, grede i slično. S tim materijalom izrađene su barake, zatim trupci i balvani za montažu strojeva. Drvena sirovina dobijala se iz neposredne blizine od bukovih stabala, jer je radionica bila podignuta u gustoj bukovoj šumi.

Nadalje, postojala je kompletna kovačnica, to-karsko odjeljenje za strojnu obradu, zatim odjeljenje za popravku raznovrsnog oružja — od pušaka do mitraljeza i topova. Bilo je tu i kemijsko odjeljenje za proizvodnju eksploziva i baruta. Imali smo i društvene prostorije, sanitet, trpezariju, spavaonicu, kuhinju i ostale sporedne prostorije. Sve

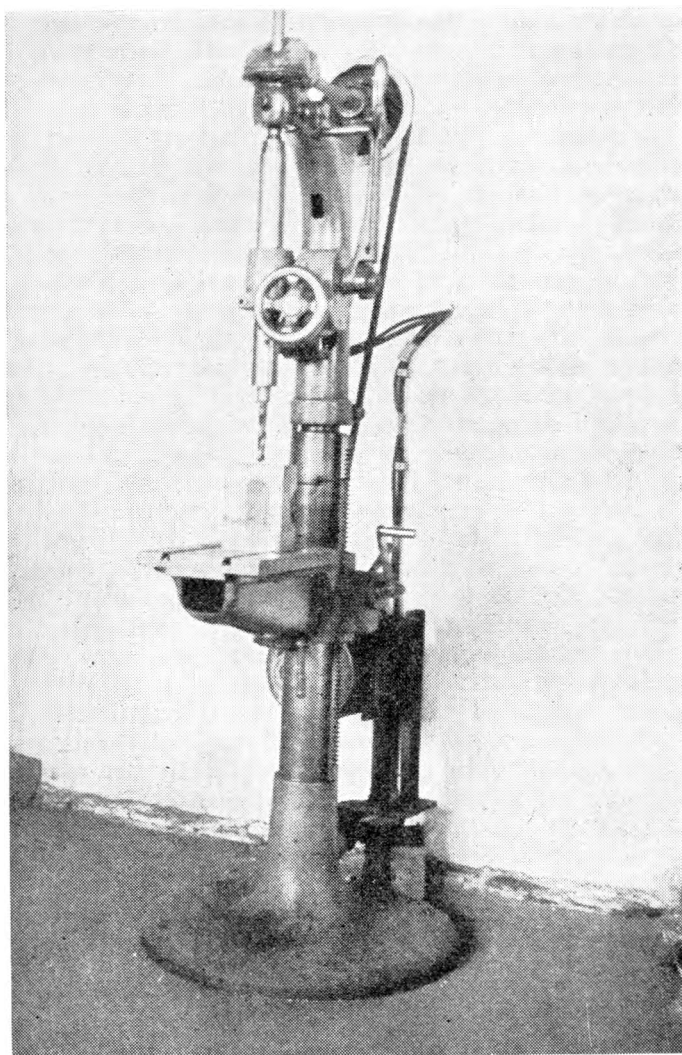
je to bilo izgrađeno u vrlo kratkom vremenu, možda za nekoliko mjeseci, krajem 1942. godine.

Izrađivali smo ručne bombe koje se ni po čemu nisu razlikovale od originalnih. Izrađeno ih je nekoliko hiljada komada. Radili smo ih po sistemu vrpce: lijevanje tijela, strojna obrada grla upaljača, zatim punjenje, pakovanje i otprema u jedinice. Na sličan način izrađivane su i nagazne mine a u manjim količinama i minobacačke mine. Nije mi poznato koliko je tih mina proizvedeno, ali sam kasnije imao prilike vidjeti mnoge naše borce iz raznih jedinica naoružane tim bombama, nagaznim i minobacačkim minama.

Radilo se i na mnogim drugim poslovima. Preinačeni su teški mitraljezi, na primjer, »breda«, za onu municiju kojom su, uglavnom, naše jedinice raspolagale. To je bio vrlo težak posao koji je zahtijevao veliku stručnost i preciznost obrade, jer se morala izrađivati posebna košuljica, koja je ugrađivana u ležište zatvarača mitraljeza. Vršeni su i svi popravci na puškama, bacačima plamena, minobacačima, topovima i na ostalom naoružanju i sredstvima. Dakle, radilo se sve što je spadalo u naoružanje naših brigada u to vrijeme rata.

U radionicama smo radili u tri smjene, tako da je fabrika bila neprekidno u pogonu. Ja sam tada na velikom drebanku (mislim da je bio tipa »votan«) obrađivao mine za minobacače.

Iz ovog kratkog opisa poslova u toj radionici, koju ja nazivam fabrikom, vidi se da se proizvodilo, remontiralo i preinačavalo raznovrsno oružje. Ipak, najviše se proizvodilo, i to mi daje za pravo kad kažem da je to prva naša partizanska fabrika, jer je ona to zaista i bila. Svi drugovi i drugarice koji su tamo radili, od kurira do upravnika i komesara, zaslužnu da budu zapisani u povijest prve partizanske fabrike u Grmeču.

Bušilica

16 Vojnotehnička radionica

NASE SLOBODNO VRIJEME

Bila je tu jedna prostorija, mislim trpezarija, većih dimenzija, sa dugačkim drvenim stolovima, a po strani su bili ležaji jedan iznad drugoga. Tu smo se hranili i spavali. Uz našeg ekonomu bio je tu i jedan drug koga smo zvali Srbin, koji se brinuo o našoj ishrani. Snabdijevanje je bilo organizirano preko narodnooslobodilačkih odbora sela Suvaje i nekih drugih obližnjih mjesta. Za sve nas borbe koji smo došli iz raznih brigada hrana je bila dosta dobra. Oskudijevalo se, razumije se, ali ipak je bilo dovoljno za održavanje fizičke sposobnosti koja je bila nužna za onako naporan rad. Sjećam se, kad bi Srbin pokatkad pripremio kačamak, to je bila prava poslastica.

Higijena je relativno bila na visini. Bilo je uvijek tople vode, tako da smo se poslije rada mogli oprati. Zahvaljujući tome i buradi za parenje odjeće, o čemu se brinuo naš sanitet, nije bilo ušiju, čime smo bili oslobođeni jedne velike nevolje koja nas je ranije, u jedinicama, stalno pratila. Inače, o ličnoj higijeni vodila se naročita briga. No, i pored toga, dobio sam jednom šugu, ali zahvaljujući nekoj posebnoj masti, parenju i pranju, brzo sam se oslobodio te nevolje. Koliko se sjećam, naš komesar Penezić i još neki drugovi bili su slabijeg zdravlja, te su povremeno dobijali i mlijeko kao pojačanu ishranu. Klima nije bila dobra, jer se fabrika nalazila između dva brda, u gustoj bukovoj šumi, koja se naslanjala na potok, uvijek bogat vodom. Od bukava se nije vidjelo nebo niti je sunce dopiralo do nas, a od one vode dolazila je velika vlaga i magla, tako da smo svi imali lica neke sivozelene boje.

KULTURNO-PROSVJETNI RAD

Imali smo i kulturnu sekciju. Učili smo pjevanje, zapravo imali smo hor i pjevali smo sve

partizanske pjesme. Horovođa je bio šubašić, koji je bio muzikalan i posjedovao je izvjesno znanje iz glazbe. Brzo smo napredovali, tako da smo za kolektiv, uz skečeve, pjevali i horske pjesme. Priredbe smo davali i u selu Suvaji, a ponekad bi iz Suvaje došli drugovi da nas posjete. Za ono vrijeme, naše priredbe imale su uspjeha, narod nas je srdačno dočekivao. Odjeću za te prigode nismo imali, osim one u kojoj smo i radili.

Sjećam se da smo se jednoga dana zaputili u Bosansku Krupu. Bio je decembar 1942. godine, snijega je bilo dosta, zima je stegla žestoko. Na tom putu naišli smo na zaleđene potoke pa smo jedan za drugim gazili preko leđa. Kad sam ja došao na red, provalio se led i do koljena sam propao u vodu, a to se dogodilo još nekolicini drugova. Poslije toga smo se sušili i odmah nastavili putovanje. Na putu nas je stigla i noć, ali kakva užasna noć. Bjesnila je mećava, noge su mi se smrzavale, a da bude još gore, imao sam neke gumenjake, te sam prilikom svake uzbrdice puzao i posrtao, dok me je puška mlatila po glavi. Tada sam odlučio da svučem gumenjake i gazim u čarapama. Na taj način išao sam sigurnije, ali sam ozebao dozlaboga. Išli smo cijelu noć i sutradan smo u neko doba dana stigli u Bosansku Krupu koja je bila gotovo sva spaljena.

Ipak se našla prostorija u kojoj smo mogli održati priredbu. Ta prostorija bila je mokra, blatnjava i hladna. Bez obzira na sve to, skupilo se nešto mještana i boraca jedne čete koja je tu bila formirana. Uz harmoniku, pjesmu i ples svi smo se brzo zagrijali i zaboravili na prethodnu noć i na smrzavicu. Po završetku priredbe odmah smo krenuli natrag, jer nije bilo vremena za duži izostanak s posla u našoj fabrici.

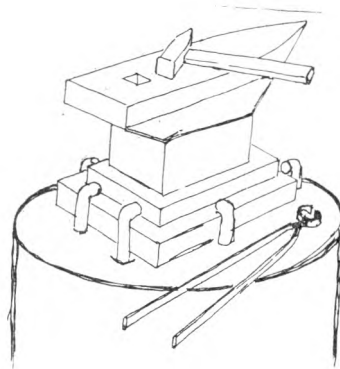
EVAKUACIJA

Januara 1943. godine, kada je počela četvrta neprijateljska ofanziva, dobili smo naređenje za eva-

kuaciju. Odmah su bili mobilisani seljaci iz okoline, sa svim raspoloživim kolima i konjima, te smo počeli da utovarujemo sav materijal, osim tehničkih strojeva. Koliko se sjećam bilo je tu nekih petnaest do dvadeset zaprega. Krenuli smo u nepoznato i uskoro stigli u Martin-Brod. U Martin-Brodu smo razmišljali o tome da se, možda, organiziramo i smjestimo makar privremeno u željeznički tunel. Ipak smo morali odustati od toga, jer su uvjeti bili nemogući, a i neprijatelj je napredovao tim pravcem.

Poslije toga smo produžili još dalje i u nekim selima, vjerojatno u blizini Martin-Broda, ostavili sav taj materijal. Seljake sa kolima, kao i neke drugove vratili smo, a mi, iz brigada, krenuli smo preko Kulen-Vakufa za Livno.

Svoju brigadu sam našao i priključio joj se negdje oko Neretve, produživši dalje, u nove borbe. Zadatak nisam izvršio, naime, nisam donio nagazne mine zbog kojih sam otišao iz brigade.

Rudi Pinter

RADILI SMO PRECIZNO I PAŽLJIVO

Pirotehničar po struci, Slovenac Rudi Pinter, do aprilskog rata je radio u vojnotehničkim zavodima u Višegradu, a onda u Kragujevcu. Kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije dočekao je u Sarajevu, a sa prvim ustaničkim pucnjem, kao izvrstan stručnjak, stavlja se na raspolaganje, partizanima na Romaniji, a nepunu godinu dana kasnije, Vojnotehničkoj radionici u Međugorju.

U radionicu u Međugorju došao sam iz bolnice u Glamoču. Uputio me Moša Pijade, u junu 1942. godine. Stigao sam sa grupom od dvadesetak drugova. Početak rada je bio vrlo težak. Prvo smo morali sagraditi prostoriju u kojoj treba da radimo, i obezbijediti materijal. Spavali smo pod nastrešnicama, po šumi, kako se ko i gdje snašao.

U radionici sam rukovodio pirotehničkim radom.

Najprije smo izrađivali ručne bombe od cijevi, a zatim i nagazne mine. Za proizvodnju nagaznih mina koristili smo neeksplodirana neprijateljska zrna, granate, bombe, mine i slično. Sjećam se da su nam jednom prilikom javili da je negdje između Bosanske Krupe i Suvaje otkrivena neeksplodirana italijanska avionska bomba, kojoj je iz zemlje virio samo stabilizator. Bio je to opasan posao i trebalo je pažljivo raditi. Tada sam od jednog seljaka dobio 50 metara dugačak konopac, njime vezao bombu i pomoću konja je iščupao iz zemlje. Zatim smo je natovarili i odvezli u radionicu.

Ubojnim sredstvima koja su dopremana sa terena morali smo pažljivo rukovati: skinuti sa njih upaljače i sve drugo što je moglo na bilo koji način da izazove eksploziju.

Zbog bezbjednosti, pirotehnika je bila udaljena od ostalih radionica, da ne nastradaju ostali ako bi došlo do eksplozije. Inače, u pirotehnici smo radili, uglavnom, nas dvojica — Janko Poznanović i ja, ponekad i trojica pirotehničara.

Prve ručne bombe bile su dosta jednostavne što se tiče spoljašnjeg dijela i tijela bombe, mada su pravljene i izvjesni dodaci, kao ručica i slično. Upaljače za te bombe izrađivali smo od štapina odgovarajuće dužine i običnih rudarskih kapisli.

Poslije dva mjeseca rada počeli smo izrađivati ručne bombe »kragujevke«. Nakon oslobođenja Drvara drugovi su se dogovorili da tamo iskoriste jednu presu za lijevanje tijela bombe. One su samo grubo lijevane, a poslije su obrađivane u našoj radionici, u Podgrmeču. Pored toga mi smo izrađivali i poseban upaljač za te bombe. On je spolja ličio na upaljač prave »kragujevke«, ali iznutra nije bio isti, jer nismo imali tempirane cjevčice za vremensko sagorijevanje, pa smo koristili razne vrste sporogorećeg štapina, koji smo sjekli na odgovarajuću dužinu.

Štapini su bili raznih vrsta, a dobijali smo ih sa više strana. Ako je štapin bio vlažan, on je sporije gorio, ako je bio suv, sagorijevao je normalno. Prema tome, morali smo dobro paziti da ne bi došlo do prijevremenog aktiviranja bombe. Radili smo mnogo. Kad je trebalo, radilo se i danju i noću, kako bi se kompletirala što veća količina bombi.

Negdje početkom novembra 1942. godine pokušali smo proizvoditi i mine za minobacače od 81 mm. To nam nije uspjelo jer nismo imali odgovarajućeg materijala za košuljice mine. Iako je naš posao bio opasan, nismo imali nijedan nesrećan slučaj.

Milan Čučković

STO DANA U GRMEČU

Drugog novembra 1942. godine, moj drug Dragan Đurasinović i ja, upućeni smo u Štab 1. operativne zone za Hrvatsku, koji se nalazio u oslobođenoj Korenici. Nosili smo i pismo, u kome je stajalo da smo majstori, bravar i tokar (»drejer«), te da nas Štab 1. operativne zone uputi u Vojnotehničku radionicu u Grmeču.

Najbliži put vodio je preko reke Une — sela Rujiške i planine Plješevice. Prvi deo puta, prelaz preko Une, železničke pruge i ceste, sretno smo prošli. Međutim, za Korenicu, gde se nalazio Štab i kuda smo morali stići, najbrže bi se stiglo preko Bihaća, koji je upravo tih dana napadnut.

Posle kratkog kolebanja odlučili smo da sačekamo oslobodjenje Bihaća, a onda, preko Plješevice, možemo stići u Korenicu za svega 5 sati pešačenja.

Ispred nas su već otišle neke brigade među kojima i naša — 8. banijska. U toku noći počela je velika bitka, a mi smo bili sve bliže Bihaću. Susretali smo kola sa ranjenicima, ratnim plenom, mnogo zarobljenih domobrana i ustaša. U Bihać smo stigli, a borba se još vodila. Prenocili smo u Bihaću, a ujutru se uputili prema planini Plješevici. Pred večer smo stigli u selo Zavalje, ispod same Plješevice. U ovom selu zatekli smo jedan bataljon 5. kozaračke NOU brigade, koji je te noći dobio naređenje za pokret, mi smo do jutra držali stražu, jer je izvestan broj ustaša pobegao u Plješevicu. Saznali smo od meštana da se iz njihovog sela, preko Plješevice, može stići u Korenicu za tri sata. Međutim, mi smo od jutra do oko trinaest časova išli kroz

šumu i na kraju opet stigli pred Bihać. Umorni i besni krenuli smo u suprotnom pravcu i nakon dva sata pešačenja ugledali Koreničko polje i Korenicu, koja je bila cilj našeg pešačenja.

U Štabu 1. operativne zone za Hrvatsku dobili smo pismo i uput za Operativni štab za Bosansku krajinu, kuda smo preko Bosanskog Petrovca i Grmeča, stigli posle dva dana hoda. Iz ovog štaba, koji se nalazio u selu Lušci Palanci, sa vodičem, za nepun dan hoda stigli smo u Vojnotehničku radionicu Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije.

Ono što smo zatekli — zgrade, mašine, lokomobilu, mnoštvo radnika — bilo je iznad našeg očekivanja. Primio nas je upravnik radionice inž. Mile Ljubičić i, nakon kratkog upoznavanja, odmah uveo u posao. Za nekoliko dana upoznao sam sve radnike ove najveće partizanske radionice i svi su mi postali vrlo bliski i dragi drugovi.

Neki od radnika imali su na kapama petokrake zvezde sa utisnutim srpom i čekićem. Tada sam prvi put video takve petokrake zvezde. Kad sam tražio objašnjenje, saznao sam da su to borci koji su došli iz proleterskih brigada.

Od drugova iz radionice najviše mi je ostao u sećanju Buda, partijski rukovodilac. Vrlo pristupačan i neposredan, uvek je imao nešto da te pita i sticao se utisak da te od ranije dobro poznaje i brine o tebi. Na žalost, Buda Popović, kao pomoćnik komesara divizije, poginuo je pri kraju rata. Dobro se sećam i upravnika radionice, inače pred-ratnog komunista, inženjera Mile Ljubičića. Pored uspešnog organizovanja proizvodnje, bio je prisan sa svim radnicima kao da je i sam bio radnik-proleter.

Moj prvi zadatak bio je da montiram strug koji je dopremljen iz oslobođenog Bihaća. Kad sam ga montirao, jedno vreme sam radio na njemu, a kasnije na jednom manjem, pretežno na obradi livenih mesinganih šipki, od kojih su se kasnije pravili upaljači za ručne bombe takozvane »kragujevke«.

U ovoj našoj prvoj, pravoj partizanskoj fabrici, bio je organizovan i kulturno-politički život. S obzirom na to da se radilo u smenama, bilo je vremena za prorađivanje marksističke literature, pisanje članaka za zidne novine i slušanje vesti. Imali smo dobar aparat pa smo nesmetano slušali stanicu »Slobodna Jugoslavija«, a i druge.

Uoči Nove, 1943. godine pripremljen je i izveden poseban program. Počelo je sa govorima i pozdravima koje su održali Sreten Penezić i Buda. Posle toga se pevao »Vrabac«, uobičajena tačka partizanskih priredbi, a sadržaji su uzimani isključivo iz života i rada dotične jedinice. U ovom slučaju »šibalo« se po manama koje su uočene kod pojedinaca u radionici. Izvođači su bili upravnik i komesar radionice, drugovi Mile i Sreten. Glavni pevač, bio je Mate Zinić, koji je, uz to, i lepo svirao na gitari.

Glavni »štos« večeri bio je skeč o tome kako radnici i seljaci ruše kapitalizam. U slobodnijoj interpretaciji skeč je imao sledeći sadržaj: Jedan visoki gospodin, sa velikim stomakom (igrao ga je Voja Niketić, kovač), kao predstavnik buržoazije, odnosno kapitalizma, kreće se pozornicom, a u susret mu dolazi radnik sa čekićem u ruci. Njih dvojica se sudaraju i radnik padne. Zatim dolazi seljak sa srpom i on takođe padne. Najzad se pojavi intelektualac, ali u sudaru sa kapitalistom i on pada. Kapitalista se oholo podsmeva ovoj njihovoj nemoći i ponosi se svojom snagom. Intelektualac posle pada brzo ustaje, zove radnika i seljaka da zajedno obore kapitalistu, što i čine. Zatim seljak diže srp, radnik ukršta čekić sa srpom (proleterski znak), dok intelektualac ispod srpa i čekića pruža stisnutu pesnicu i uzvikuje: »Samo slogom radnika, seljaka i poštene inteligencije može se pobediti svaki neprijatelj!«

Negde sredinom novembra 1942. godine, javnim glasanjem su birani prvi narodnooslobodilački odbori u selu Suvaji. S obzirom na to da se naša radionica nalazila na terenu ovog sela, i mi, radnici,

išli smo u Suvaju na glasanje. Bila je nedelja. Najveći deo radništva išao je prvi put da glasa za organe narodne vlasti. Seljani su nam priredili vrlo lep doček i dobro nas ugostili. Sećam se da je bilo više kandidata nego što se biralo odbornika. Glasalo se na otvorenom prostoru tako što se za pojedine kandidate glasalo prelaskom na određenu stranu, pa su se onda glasovi prebrojavali. Pošto je bilo više kandidata koje nismo poznavali, mi smo se opredeljivali za onoga za koga su glasali oni drugovi s kojima smo radili, a koji su bili iz Suvaje.

Rad u radionici tekao je danonoćno i vreme je brzo prolazilo. Međutim, uskoro je počela četvrta neprijateljska ofanziva i, kad se neprijatelj sasvim približio Grmeču, odlučeno je da se radionica rasformira. Mnogo raznog materijala, alata i mašina posakrivali smo u okolini radionice, a zatim smo se prebacili u Martin-Brod, gde smo dobili naređenje da, po mogućnosti, svako ode u svoju jedinicu. Ja i moj drug Ivo Žauhar, rodом iz Delnica, priključili smo se jedinicama 7. banijske divizije.

Tako se završio moj rad u Vojnotehničkoj radionici Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije u Grmeču, koji je trajao stotinu dana.

Dragan Divjak

BIO SAM NAJMLAĐI LIVAC

Negdje u oktohru 1942. godine, nas — jednu veću grupu izbjeglica iz Lapca — poslali su u Bosanski Petrovac na diverzantski kurs: da učimo da rušimo pruge i mostove, ali i da ih podižemo tamo gdje to bude potrebno. Kada smo stigli u Petrovac i kad smo se smjestili, uveli su nas u popisni spisak i od svakog uzeli osnovne podatke. Pošto je evidentiranje bilo završeno, ne prođe ni jedan sat kad u naše odjeljenje dođe kurir s jednom ceduljom i upita:

— Ko je tu Divjak Dragan?

Ja se javih i on mi reče da pođem s njim. Onako mlad i neiskus, pitao sam se zašto Bosanci baš mene zovu iz cijele ove grupe.

Uđem u kancelariju, a tamo sjedi jedan drug i pita me:

— Je si li ti Dragan Divjak, livac?

Ja odgovorim potvrdno. A on će onda:

— Gdje si učio zanat?

— U Beogradu.

— Kod koga?

— Kod Dragoljuba Ristića.

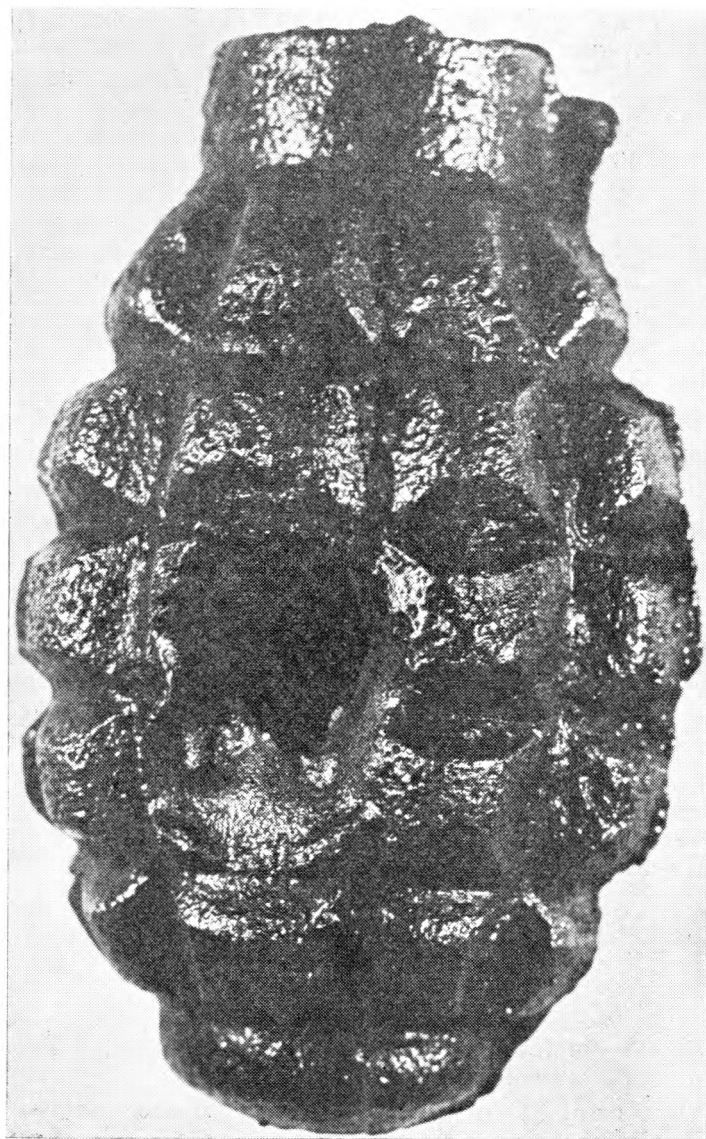
— A, to je kod Karađorđeva parka.

— Da.

I on tada pređe na stvar:

— Da li bi ti išao u Drvar, u partizansku livnicu, da tamo liješ bombe i ostalo?

Ja mu kažem da bih išao i on mi daje objavu i reče da ćemo prvim kamionom zajedno otići u Drvar, gdje ću se javiti jednom drugu, koliko se

*»Kragujevka« u VTR Vrhovnog štaba NOV i POJ
u Podgrmeču*

sjećam, zvao se Tankosić. U Drvaru se javim Tankosiću, a on me uputi Vojinu Bjelajcu, šefu livnice.

Tako sam počeo da radim. Bio sam najmlađi od svih radnika pa su me zbog toga zvali »Mali«. Prvih nekoliko dana bilo mi je teško, jer su uslovi za rad bili mnogo teži nego u Beogradu. Srećom, u pomoć mi je pritekao Dmitar Košpić, jedan od rukovodilaca u tom kolektivu, tako da sam se brzo uklopio u rad i život. Bio sam presrećan što i ja znam da pravim bombe i trudio sam se da ih napravim što više i da budu što bolje. Radio sam sa punom voljom, iako pod teškim uslovima, i nikada nisam gledao na radno vrijeme. Sjećam se da nismo prekidali rad čak ni onda kad bi neprijateljski avioni nadlijetali Drvar i bacali bombe.

Pravili smo kalupe za bombe i mine, ploče za štednjake za naše bolnice, osigurače za bombe i razne dijelove za ostale radionice, za lokomotive itd. Kalupe za bombe radili smo ponedjeljkom, utorkom, srijedom i četvrtkom, a petkom, kad se livnica ispuni kalupima, punili smo ih livenjem. Budući da je topljenje gvožđa težak posao, petkom smo za pojačanu ishranu dobij ali od Komande područja po jednu ovcu i tri litra rakije. Ovcu smo pekli, tako da je svaki od nas (bilo nas je dvadesetak) dobio po parče mesa. Subotom i nedjeljom bi se svi ti odlivci vadili iz pijeska i pripremali za iduću sedmicu. Omladina je izlivenne bombe čistila od pijeska i tako su one išle dalje, u ostale radionice, na obradu i punjenje, do završne faze.

Sjećam se dobro jednog livenja, kad je bilo malo više škarta nego obično. Ja sam se tog dana snašao pa sam iz sušare uzeo ona jezgra koja su bila bliže vatri, tako da sam od mojih 300 bombi imao svega 4 komada škarta. Na tabli je tada moje ime bilo prvo, kao priznanje za uspjeh.

U livnici sam radio sve do evakuacije u četvrtoj ofanzivi, kada sam napustio Drvar i otišao u Liku, u 2. ličku brigadu.

Dmitar Košpić

RUŠILI SMO I GRADILI

Mala predratna livnica, kao sastavni deo železničkih radionica u Drvaru, i danas postoji i normalno radi. To je objekt od istarijskog značaja, jer je ta livnica u toku rata jedno vreme radila na livenju i izradi iručnih bombi za potrebe Narodno-oslobodilačke vojske. U toj livnici sam, kao meštalin i kvalifikovani livac radio pre rata, sve do kapitulacije bivše Jugoslavije pa i do ustanka u Bosni i Hercegovini, 27. jula 1941. godine. U železničkim radionicama je tada radilo oko 150 radnika.

U međuvremenu, od kapitulacije do ustanka, u radionici je počelo vršljanje ustaških elemenata. Počeo je teror i razne pretnje, pa su radnici napuštali posao i bežali u šumu. To sam uradio i ja i pobegao pred sam ustanak i napad na Drvar, 27. jula 1941. godine.

Posle oslobođenja Drvara, u radionicama je počela izrada ručnih bombi i nagaznih mina od cevi i drugog materijala, a ujedno i priprema livnice za livenje ručnih bombi. Međutim, od livenja bombi se odustalo, jer se očekivalo da italijanske snage iz Bosanskog Grahova prodru u oslobođeni Drvar. U stvari, sprovedena je evakuacija svih drvarskih magacina i fabrika. Danonoćno se iznosio ogromni materijal i sklanjao u šumu Jedovnik kraj Drvara, a svi objekti su bili spremni za miniranje i uništenje, kako ih neprijatelj ne bi koristio. Italijanske snage su sredinom septembra prodrle u Drvar i našle razorene objekte, plamen i zgarišta. Tada je nastalo zatišje i Italijani su na takvom zgarištu ostali sve do maja 1942. godine, kada su se povukli.

Kako je razoreni Drvar s većim delom teritorije Bosanske krajine opet bio slobodan, ponovo su osposobljene radionica za opravku oružja i livnica za proizvodnju ručnih bombi, što nije bio lak posao. Trebalo je ne samo opraviti oštećenu livnicu, već sa položaja i iz pozadine povući stručno osoblje i livce, a njih je tada bilo malo. Krajem avgusta 1942. godine ljudi su ipak bili na okupu. I mene su tada povukli s položaja i postavili za rukovodioca livnice. Rad je počeo, ali uz velike teškoće i sa mnogo zakašnjenja. Dosta vremena je otišlo na pripreme i nabavku potrebnog materijala, a trebalo je vremena i da se ljudstvo uvede u rad. U livnici je tada bilo oko 15 ljudi, rad je počeo oko 20. septembra, a prve ručne bombe bile su izliveno oko 15. oktobra. Proizvodnja se od tada svakodnevno povećavala, tako da je do 15. februara 1943. godine, za nepuna 4 meseca, u livnici izliveno oko 45.000 ručnih bombi »drvarki« i dostavljeno radionicama na obradu i punjenje, a zatim našim borcima na položaj.

Prilikom proizvodnje i livenja bombi došlo je do nestašice materijala za liv zaštitnih poklopaca na bombama, koji su izrađivani od bakra, mesinga i aluminijuma. Tada smo bili prisiljeni da topimo i lijemmo zvona sa oštećenih, srušenih i zapaljenih crkava.

Da bi livenje bombi bilo brže i da u proizvodnji ne bude zastoja, osoblje livnice bilo je oslobođeno drugih poslova. Posle svakog livenja dolazila je omladina iz drvarskih sela, da očisti livene delove i pripremi za prevoz do radionice za obradu i punjenje.

Sa početkom četvrte neprijateljske ofanzive počelo je povlačenje i evakuacija ljudstva i materijala iz radionica i livnice. Tada sam ja napustio Drvar i vratio se u jedinicu, gde sam ostao do kraja rata.

Ivica Orlovac

RUŠENJE ŽIČARE U LJUBIJI

Novembra 1942. godine trebalo je izvesti akciju koja bi paralisala izvoz željezne rudače iz Ljubije u njemačke tvornice, odakle se vraćala ovamo kao finalni produkt u topovskim i puščanim mecima. Zadatak u tadašnjim našim uslovima nije bio baš jednostavan i lak, ali to nije smetalo Štabu za Bosansku krajinu da organizira takvu akciju. Trebalo je, naime, srušiti žičaru koja prevozi rudu iz Kozina u Ljubiju, a odatle dalje u Njemačku. Da bi se takav zadatak izvršio, trebalo je zatražiti pomoć tehničkog osoblja Vojnotehničke radionice Vrhovnog štaba, koja se u to vrijeme nalazila u Međugorju kod sela Suvaje. Za tu akciju na periferiji Ljubije nije bilo teško naći dobrovoljce. Razumljivo, nismo mogli ići svi koliko nas se javilo. Taj važan zadatak dobio je Rudi Pinter, pirotehničar i ja, što je, moram priznati, bila velika čast za mene kao Ljubijanca.

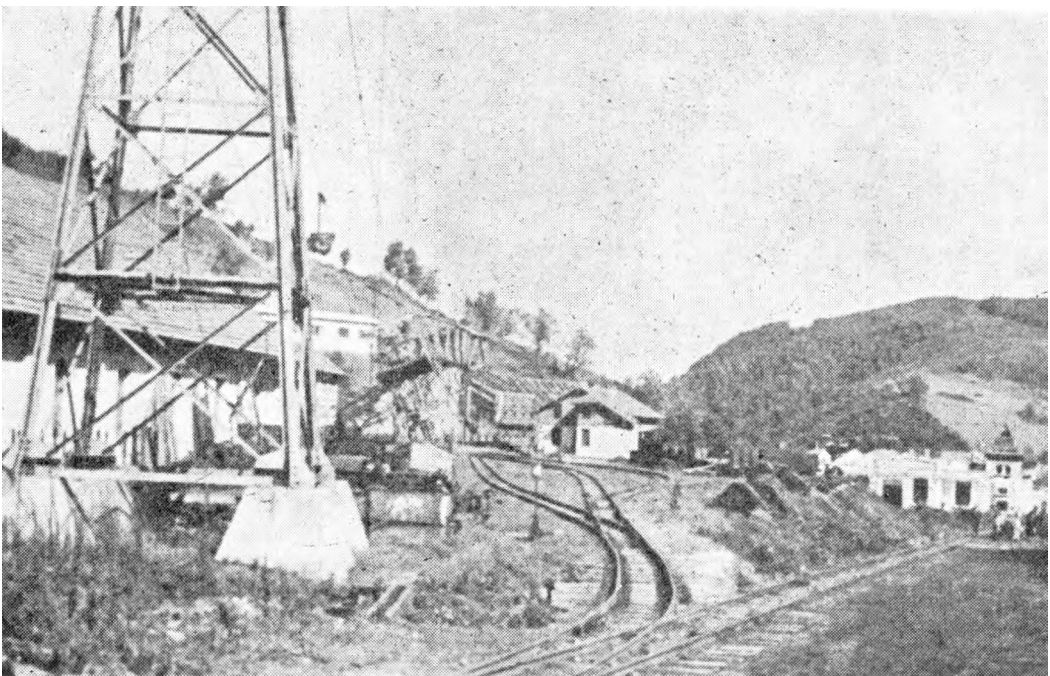
Da bi se onemogućio rad žičare, trebalo je dosta eksploziva, koji bi pokidao sajle i ostale uređaje na liniji, ali mi tog eksploziva nismo imali. No i to se riješilo na partizanski način. Imali smo nekoliko avionskih neeksplozivnih bombi po 14 kg. Iz njih smo vadili upaljače, a na sredini izbušili rupu i montirali upaljače od minobacačkih granata, te smo mogli da ih korisno upotrebimo za naš zadatak. Da bi se postigao željeni cilj, odabrali smo najosjetljiviju tačku žičare na brdu pod imenom Redak, u neposrednoj blizini kuće Vilima Dizdara. Predvidjeli smo da na brdu Redak srušimo stub žičare, koji je najviše opterećen. Sve je trebalo izvesti u velikoj tajnosti i iznenada, jer su Ni-

jemci, ustaše i domobranci bili u neposrednoj blizini, u Ljubiji i u Kozinu. Da nas tenkovi ne bi iznenadili i omeli akciju, ja isam na novoj cesti u pravcu Ljubije i Kozina zakopao nagazne mine, koje su se sastojale od po tri spojene bombe sa zajedničkim paljenjem, tako da su i najteži tenk mogli da zanesu. Za ovu akciju dodijeljena je jedna četa 4. bataljona 6. krajiške brigade, čiji je komandir bio Stevo Adamović (sada general JNA). Četa je raspoređena u zasjede prema Ljubiji i Kozinu. U isto vrijeme smo prekinuli telefonsku liniju između ta dva mjesta, dok su dijelovi 6. brigade imali zadatak da napadnu Kozin i da unište rudarska postrojenja.

Poslije svih ovih priprema Rudi i ja smo, uz pomoć drugova, podigli četiri mine na stub, privlačili za konzole koje drže sajle i pripremili paljenje štapinom. Napad na mjesto Kozin počeo je tačno u ponoć, kada se otvorila paklena vatra. Ja sam samo čekao naređenje da upalim mine i da se sklonim u stranu kako ne bismo i sami stradali od eksplozije. Međutim, čim je borba počela, Nijemci su se u Ljubiji uskomešali, jer nisu imali telefonske veze, a nisu se usudili da krenu iz Ljubije u pomoć Kozinu. Mi smo bili spremni da ih dočekamo, uvjereni da ćemo im u tom slučaju i tenkove uništiti. Vrijeme je prolazilo, a Nijemci se nisu pokretali, samo su sa položaja oko Ljubije reflektorima stalno obasjavali Redak i onaj prostor gdje je naša četa bila u zasjedi. Tu smo ostali do 03.30 sati ujutro, kada je izdato naređenje da se stub ruši i da se četa zatim povuče na dogovoreno mjesto.

Paljenje mina imalo je za mene posebnu draž. Tako je bilo i ovog puta: strašna eksplozija napravila je pravi lom, letjeli su komadi željeza, korpe i užad, sve je grmjelo, tako da se taj prizor teško može opisati. Ovom našem uspjehu neprijatelj se, svakako, nije nadao, utoliko prije što se sve zbilo baš pred njegovim položajima.

Po završenoj akciji sastali smo se na zakazanom mjestu u Podvidači kod Radakovića kuća, gdje

Žičara za izvlačenje rude u Ljubiji. Porušena 1942.

sno, po običaju, zaigrali kozaračko kolo. Moje je zadovoljstvo bilo potpuno kad sam za uspješnu akciju primio i pohvalu od komandanta 4. bataljona Bogdana čiče.

Dukan Mandić

PEKARA, KLAONICA, KROJAČNICA

Suvaja je moje rodno selo. U junu 1942. godine uputili su me iz Manjače, gde sam bio u protučetničkom bataljonu, u Suva ju, odnosno u Podgrmeč, sa zadatkom da radim na organizovanju snabdevanja i ishrane.

Prvo smo počeli da zidamo pekaru u kući Koste Štrpca Mujana. Za rukovodioca pekare bio je postavljen pokojni Pero Danić iz Drvara. Da bi pekara radila punim kapacitetom, tražili smo da nam pošalju ljude iz jedinica, tako da smo uvek imali 12 do 15 pekara. Bili su to: Pero Danić, Stevo Mandić, Mile Klačnja, Đuro i Ilija Štrbac, Luka Radmanović i drugi. Kada je to bilo potrebno, u pekari se pravilo 1.000 do 1.200 kg hleba dnevno. Pretežno se pravio kukuruzni, nekada mešani sa zob, a u vreme vršidbe bilo je i pšeničnog, uglavnom za bolnicu i decu smeštenu u domu.

Kasnije smo formirali i mesnicu, odnosno klaonicu. Ljudi su nam tiz sela dogonili živu stoku, a jedinice su nam slale ono što su zaplenile od neprijatelja. Jednom je, samo u jednoj turi, stiglo oko 35 goveda i oko 70 ovaca i sitne stoke. Klaonica je bila nešto dalje od pekare, kod zidina suvajske crkve, u jednoj baraci. Mesari su bili Gojko Polovina i Dejan Škorić.

Tu je, u stvari, bio centar koji je snabdevao i Vojnotehničku radionicu (ona je u tome imala prioritet).

Tih dana bio je napad na Bosansku Krupu, pa je zaplenjeno dosta tekstila. Tada je osnovana i krojačka radionica u kojoj je radilo oko 40 žena i

devojaka. Žene su bile uglavnom liz tog kraja, pretežno iz Radića, Suvaje i Gudavca, i imale su svoje šivaće strojeve. Sećam se da smo sakupili 18 strojeva, od kojih je jedan bio neispravan pa smo ga popravili u tehničkoj radionici. Radionica je radila za partizanske jedinice i bolnice. Sav tekstil do koga se dolazilo zauzimanjem gradova, stizao je ovamo. Žene su, osim šivenja, plele i čarape. Radionicom je rukovodila Anojka Čemi.

Imali smo muke s kuvanjem mleka. Bilo je letnje doba, pa se mleko u toku dopremanja kvarilo i ljudi su se žalili da ga ne mogu koristiti. Zato smo se trudili da ubrzamo sakupljanje i prevoz, a kasnije, kad je zahladilo, bilo je sve lakše. Međutim, šećer, kafu i druge potrebe dobijali smo izravno od Komande područja. Imali smo pune magazine žita i motorni mlin, koji je, prvenstveno, mleo za nas.

Kad je reč o snabdevanju, treba istaći zasluge naroda tog kraja. Ljudi su nesebično davali ne samo hranu već su donosili i druge potrebe — ugalj za kovačnicu, hoblovinu za pilanu, razne sirovine i slično. U kući Koste Štrpca stalno se, nekoliko meseci, hranilo 15 do 20 ljudi, a da taj čovek nikad nije uzeo ništa niti postavljao neke uslove. Njegov dva sina, Ilija i Đuro, radili su u pekari, a kasnije su pošli u jedinicu i poginuli. Košta je početkom rata imao 40 komada goveda, a kada se rat završio, ostala mu je samo jedna kravica.

Naročito su mnogo učinile žene. One su sakupljale i donosile mleko i odeću, često i pred nosom neprijateljskih vojnika. Danica Krčmar, Janja Vulin i Milka Mandić srele su jednom domobrane i, na pitanje šta nose, odgovorile su da nose hranu za kopače u polju.

Ta pomoć naroda bila je nemerljiva i bez nje se ništa ne bi moglo učiniti.

Husnija Islamović

BILI SU TO NADLJUDSKI NAPORI

Kad sam, u drugoj polovini 1942. godine, došao u Vojnotehničku radionicu Vrhovnog štaba u Grmeču (gdje sam ostao do njenog rasformiranja), zatekao sam već izgrađenu baraku za radionicu, baraku za smještaj osoblja i baraku za pirotehničko odjeljenje. Sve su ove barake bile izgrađene od drvenih greda i dasaka u gustoj šumi, debelih stabala, a da nijedno stablo nije oboreno. Stabla su virila kroz krovove baraka i svojim krošnjama, visokim preko 30 metara, potpuno maskirala barake od pogleda iz vazduha. I strojevi u radionici (lokomobila, strugovi, blanjalice, bušilice, kovački mjestovi i nakovnji) bili su na svojim mjestima. Dovlačio se još po koji stroj ili motor, kao i nešto alata i materijala, koji bi se našli u oslobođenim mjestima.

U toj radionici izrađivane su ručne bombe (»kragujevke«), nagazne mine za tenkove i popravljane su sve vrste pušaka i mitraljeza.

Ručne bombe pravljene su tako što bi se rastopljeno željezo lijevalo u kalupe u pijesku, a zatim bi se na strugu pravio navoj za upaljač, dok bi se na drugom strugu pravio upaljač s poklopcem koji je također imao navoj. Na poklopcu je bila zvizda petokraka i na svakom kraku po jedno slovo: VTRVŠ.

Nagazne mine za tenkove izrađivali smo od cevi (kakve smo kada imali), od mesinga su se izrađivali upaljači, a od raznih šina se pravio nagazni dio. Osigurač za takvu minu bio je ekser »petica«. Tako izrađene bombe i mine, sa svojim upaljači-

ma, prenošene su u pirotehničku baraku na sastavljanje upaljača, stavljanje štapina i kapisle, punjenje bombi i mina eksplozivom i, konačno, montiranje upaljača.

U radionici sam zatekao i moje starije drugove iz rudnika Ljubije, koji su i tražili da ja dođem, a to su Anto Fajfer, Tone Vikić, Ivica Orlovac i drugi.

Pošto smo se dogovorili o tome šta će biti moj posao, raspoređen sam u pirotehničku baraku sa zadatkom da radim na montiranju i isprobavanju ručnih bombi i nagaznih mina. Tu sam zatekao Rudija Pintera koji me je uputio u rad na tom opasnom zadatku.

Najveći problem je bio snabdijevanje eksplozivom i otpremanje gotovih proizvoda u naše jedinice. Eksplozivom smo se snabdijevali pretežno iz neeksploziviranih neprijateljskih bombi, bačenih iz aviona na našu teritoriju. Problem je bio u tome što ni ja ni Rudi nikad nismo vidjeli bombu, a valjalo je otići na mjesto gdje je pala, otkopati je, demontirati upaljač i dovući u radionicu. U pirotehničkoj radionici smo pilom za željezo sasjekli omotač bombe, zatim smo čekićem odvajali eksploziv od omotača, usitnjavali ga i sijali kroz sita. Tek tako usitnjen eksploziv bio je spreman za stavljanje u ručne bombe i nagazne mine. Doduše, nešto smo eksploziva dobili i iz rudnika Ljubije preko naših simpatizera.

Suvišno je i pominjati koliko je sav taj posao oko demontiranja bombi i usitnjavanja eksploziva, izvođen rukama nestručnih ljudi, bio opasan. Istoj opasnosti morali smo se izložiti ja ili Rudi prilikom svakog transporta nagaznih mina našim jedinicama. Naime, čovjek koji doveze volovska ili konjska kola iz Suvaje ili Risovca da bi odvekla gotove nagazne mine i ručne bombe do naših jedinica na položajima, osjetivši opasnost, rekao bi: »Evo i kola i volovi, ali ja s tim ne smijem ići pa me ubijte.« Odmah ja, ili Rudi, ako se tu zatekao, stanemo svom svojom težinom na minu, uvjeravajući čovje-

ka da mine nisu opasne za prevoz i da ne mogu eksplodirati dok se na njih ne nagazi velikom težinom.

Međutim, nije bilo tako. Dovoljno je bilo da onaj jedan ekser popusti pod mojom težinom i dodatnom silom pritisne oprugu, pa da se nikom ni za trag ne bi znalo. Međutim, malo je ko tada mislio o svom životu. Važna je bila pobjeda.

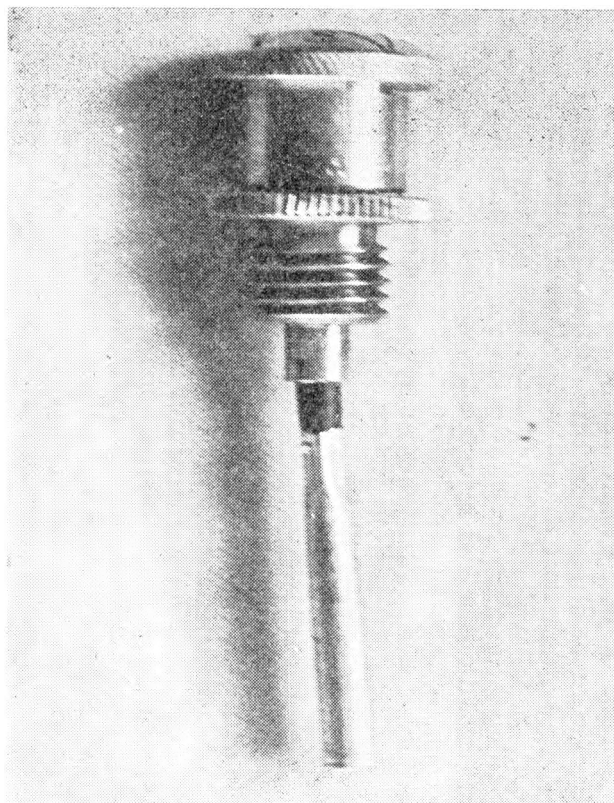
Rad u radionici je trajao neprekidno. Svaki od nas je radio dok ne klone, a tada bi odlazio u baraku da malo odspava, da bi se opet vratio na radno mjesto. Tako svaki dan.

Najveću radost smo doživjeli kad nas je, u jesen 1942. godine, posjetio drug Tito. Vidjeti ga i čuti u neposrednoj blizini (i znati da je to drug Tito), smatralo se ii među komunistima za privilegiju. Oduševljenje koje sam tada osjetio, pratilo me za vrijeme cijelog rata.

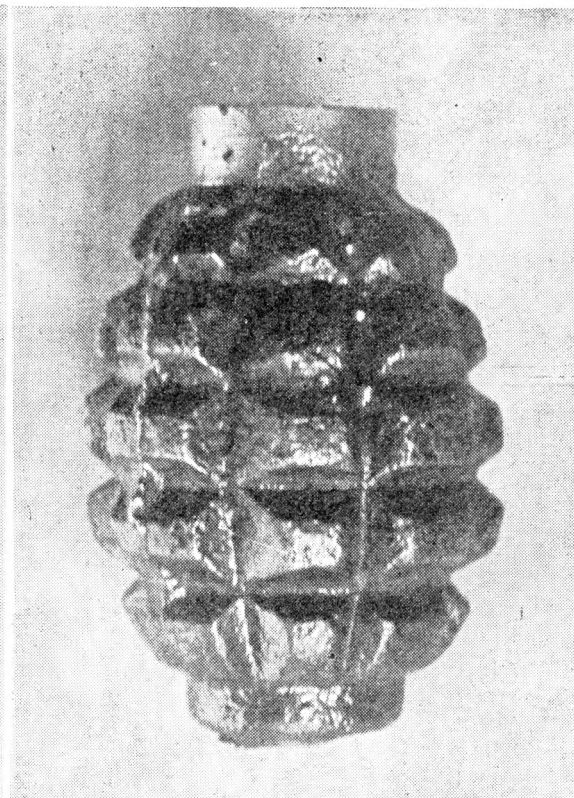
Pri naletu četvrte ofanzive radionicu smo rasformirali. Dio strojeva smo podmazali teškim cilindričnim uljem i spustili ih u Unu, a drugi dio sakrili u tunel ili na strmim dijelovima na obali Une.

Iz radionice sam otišao januara 1943. godine, u vrijeme četvrte ofanzive. Kasnije se nisam više vraćao u taj kraj ii ne znam da li su ti strojevi i ta radionica ikad u toku borbe aktivirani.

Teško je shvatiti koliko je nadljudskih napora trebalo uložiti pri stvaranju takve radionice u takvom bespuću kao što je Grmeč i na takvoj lokaciji, 15 km udaljenoj od ma kakvog puta. Kada bi danas jedan inženjer dobio zadatak da lokomobilu, tešku 7 tona, odvuče uz strmu brdovitu šumu, obilazeći oko stabala debelih i više od jednog metra, na udaljenost više kilometara, bez ikakvog puta, a na raspolaganju ima samo male bosanske volove i ljude, bio bi to za njega neizvodljiv zadatak. Taj inženjer bi tražio dva traktora za vuču i brigadu ljudi da obaraju stabla koja bi se našla na putu. Međutim, tada nije bilo traktora, a nisu se smjela ni stabla obarati da se ne bi otkrio put do radionice. Priroda je morala biti netaknuta i sve je moralo ostati

Upaljač ručne bombe

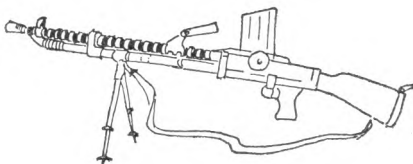
Tijelo ručne bombe

nevidljivo za neprijateljsku izviđačku avijaciju. Tako su dovučeni i svi ostali strojevi iz Bihaća, Bosanske Krupe, čak i iz Ljubije, koja je bila udaljena oko 70 kilometara.

Treba shvatiti da su radionicu napravili, doveli strojeve i radili u njoj komunisti (skojevci i članovi Partije), a za njih nije bilo ništa teško i neizvodljivo.

Radionica je imala veliku ulogu u proizvodnji i opravci oružja za naše jedinice. U njoj je radilo više desetina vrsnih majstora. Dnevno je izlazilo 50 do 100 ručnih bombi i do 50 nagaznih mina za tenkove, pogotovo pred četvrtu ofanzivu. A o broju popravljenih pušaka i mitraljeza, kao dnevnom tekućem radu u radionici, da se i ne govori.

Sve je tu rađeno pod hitno, jer je trebalo biti gotovo »juče«.

Ratko Ševo

STOLARSKI I DRUGI POSLOVI

U Vojnotehničku radionicu sam došao početkom avgusta 1942. godine, po naređenju Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Inače, do tada sam bio u 1. krajiškoj udarnoj brigadi. Objekti radionice bili su do tada gotovo dovršeni. Nedostajao je po neki prozor, vrata, radna klupa i si. Montaža mašina bila je pri kraju, a neke su već u pogonu. Lokomobila je radila punom parom i davala dovoljno struje ne samo za proizvodnju nego i za rasvetu, tako da je u noći radionica, sa okolinom, izgledala kao mali grad u bajci. Ljudi su bili neobično vredni i poletni, složni i pažljivi, što je bio veoma važan uslov za rad. Radnici su ulagali maksimum snage i znanja, a disciplina i drugarstvo su bili na visini. Sećam se da smo jednu cigaretu delili na dimove.

Bilo je dosta teškoća. Ishrana je bila veoma slaba i jednolična (uglavnom pasulj, krompir, kukuruz i manje količine mesa). Kad se tome doda dugotrajan rad u smenama i velika vlaga (radionica je bila smeštena u gustoj šumi pored potoka), onda se može shvatiti koliko su ljudi bili iscrpljeni. Posebna teškoća bilo je snabdevanje odećom i obućom. Gotovo svi smo bili loše odeveni i obučeni, jer mi nismo mogli ništa da oduzmemo neprijatelju, a niko se nije setio da nam nešto doturi iz posebnih izvora. Takođe je bilo teško nabaviti sitan alat i materijal. Kao stolar, u početku sam radio na dogradnji prozora i vrata na objektima, na izradi klupa za rad u radionicama, na nasađivanju raznih alata i si. Posle toga sam radio na opravci

kundaka za puške i drugo lako naoružanje. Sećam se da sam drugu Đuri Pucaru Starom izradio kundak-futrolu za pištolj »mađarac«. Naročito je bila važna izrada drvenih sanduka za transportovanje protivpešadijskih i protivtenkovskih mina. Nama su često dopremani ogromni sanduci raznih topovskih granata, koji su se mogli transportovati samo kamionima ili jačim zaprežnim vozilima, što je za naše jedinice bilo nepraktično. Ja sam takve sanduke raspakivao, preradivao i pakovao u manje, tako da se mogu nositi na tovarnim konjima, što je za naše jedinice bilo mnogo podesnije. Sećam se da sam jednom prilikom na tom poslu radio tri dana i dve noći neprekidno, jer su granate bile potrebne našim jedinicama. Toga puta je kao instruktor sa mnom stalno bio Ivan Hariš, poznat kao Ilija Gromovnik, naš proslavljeni diverzant, koga sam tada prvi put video i upoznao se s njim.

U radionici su se izrađivale mine za bacače, ručne bombe »kockarice«, nagazne mine za tenkove i pešadijske mine, a opravljane su puške, zatvarači za topove, mitraljezi, puškomitraljezi, topovi, bacači plamena i sve što je oteto od neprijatelja, a bilo je oštećeno. Želim posebno istaći zalaganje i izvanrednu stručnost Mirka Praštala, samoukog majstora iz Lušci Palanke, koji je izradio zatvarač za protukolac iako nije imao uzorka ni nacрта.

I naše slobodno vreme bilo je sadržajno. Imali smo svoj hor i često je naša grupa iz radionice odlazila u okolna sela i davala priredbe, u čemu smo imali dosta uspeha. Na partijskim sastancima je analizirana proizvodnja, davani novi zadaci, a često je bila na dnevnom redu kritika i samokritika. Bilo je dosta vaspitnih sastanaka na kojima sam ja kao mlad komunista mnogo naučio.

Septembra 1942. godine partijska organizacija ove radionice primila me je u Partiju. Zbog toga ću ovu partijsku organizaciju, njenog sekretara Sretena Penezića i čitav kolektiv zadržati u sećanju dokle god živim.

Radionicu je čuvao zaštitni vod od petnaestak ljudi. No, po mom mišljenju, to je obezbeđenje bilo simbolično. Nas neprijatelj ovde nije otkrio sve do četvrte ofanzive, zato što je celi narod ovog kraja bio naša zaštita, a iz vazduha nas je štitilo zelenilo legendarnog Grmeča.

Početkom ofanzive, januara 1943. godine, radionica je prestala da radi. Pre evakuacije održan je partijski sastanak na kojem je dogovoreno šta da se radi. Opravljeno oružje prebačeno je u najbliže jedinice, a teško oružje i neopravljeno lako naoružanje zakopali smo u neposrednoj blizini radionice. Sve ostalo, izuzev lokomobile, natovarili smo na zaprežna kola, a tih kola je bilo veoma mnogo, ii prevezli do Martin-Broda. Kako smo imali mnogo gotovih ručnih bombi, one su podeljene na jednake delove (čini mi se po deset komada) svakom članu kolektiva da ih nosi do susreta sa najbližom jedinicom i da ih tada preda. Zalihe meda, šećera i soli takođe su podeljene svakom pojedincu.

Koliko se sećam, u Martin-Brod smo stigli uveče oko 22 časa i odmah održali partijski sastanak, odlučivši da već sutra počnemo podizati novu centralu na Uni ispred tunela, a radionicu da smestimo u tunel. Međutim, već ujutro smo dobili naređenje od Vrhovnog štaba iz Drvara da sav alat i opremu radionice sakrijemo na sigurna mesta i da se svi prebacimo u Drvar. Teške mašine smo spustili u slapove Une, a sitni alat zakopali u tucanik kamen u gapama tunela koji ide od Martin-Broda prema Strmici. Iz raznih priča sam još u toku rata saznao da su četnici ovaj sitni alat našli i odneli, dok mašine iz Une verovatno ni do danas nije niko izvadio.

Ovo »sahranjivanje«, da ga tako nazovem, naših životnih dobara teško nam je palo, svi smo se osećali kao da sahranjujemo svoje najdraže. Sa suzama u očima napuštali smo Martin-Brod i utučeni i razoružani koraćali prema Drvaru i novim zadacima.

Dolaskom u Drvar nastali su za naš kolektiv još teži trenuci. Po naređenju Vrhovnog štaba, svaki radnik ove radionice imao je da ide u jedinicu iz koje je došao, a nas je bilo gotovo iz svih jedinica koje su tada postojale u Jugoslaviji: Srba, Dalmatinaca, Bosanaca, Hrvata i ostalih. Rastanak je bio bolan, ali smo svi mislili o tome kako će ofanziva proći i kako ćemo ponovo napraviti još bolju i lepšu radionicu. To se nije ostvarilo, ali nas je tešilo da su na drugim mestima naši drugovi učinili nešto slično. Nas sedamnaest je otišlo u 1. krajišku brigadu, koju smo zatekli u Crkvenom, i odmah smo krenuli u centralnu Bosnu. Ostali drugovi su otišli u svoje jedinice. Prilikom rasformiranja bilo je ukupno 109 radnika, među kojima i moja drugarica Danica Ševo, Prijedorčanka, koja je bila naša kuvarica.

Iskustva ove radionice veoma su dragocena za opštenarodnu odbranu. Danas u svim našim fabrikama postoji masa rashodovanih, a još dobrih mašina, koje bi se sa malom repara/turom mogle dovesti u ispravno i radno stanje. U vreme mira mogu se odrediti lokacije za takve radionice i tako remontovane mašine privući tim lokacijama i u datom trenutku vrlo lako i brzo formirati radionicu, pa možda i fabriku.

Vukosav Vule Milenković

NAJPRE SU ME PROVERILI

Položaj kod Ključa. Vodnik Simić vodi sastanak. Dolazi četni kurir i poziva me da se javim komandiru čete Milovanu Ivkoviću. Javljam se, a on me pita šta sam po zanimanju. Kažem mu da sam bravarski radnik (što je on znao, ali je, valjda, hteo da proveri). Tada mi on reče:

»Drugovi iz radionice na Grmeču traže od nas da im, ako imamo, pošaljemo metalostrugare, bravare i druge radnike metalske struke, jer ih tamo nemaju dovoljno . . . Komanda čete šalje te na novi zadatak.«

Rekao mi je da uzmem svoju opremu, da odem u Risovac i da se javim narodnooslobodilačkom odboru, a oni će me odvesti gde treba.

Uzimam svoju opremu i pozdravljam se s drugovima. Iako mi je žao rastati se od jedinice, krećem preko Bravskog i Bosanskog Petrovca i u popodnevnom časovima stižem u selo Risovac. Odbornici me lepo primaju, ali kažu da nikada nisu ni čuli da tu negde u okolini postoji neka radionica. Ponudiše me da sednem, da zapalim i zapodenuše razgovor, na izgled bezazlen, ali ipak proveravajući, islednički. Sa razumevanjem sam odgovarao na njihova pitanja i divio se njihovom smislu za konspiraciju. Posle iscrpnog razgovora predložiše mi da prilegnem i odspavam, jer i oni vide da sam mnogo pešačio i da sam umoran, što sam ja i prihvatio.

Nakon nekoliko sati spavanja probudiše me oko 9 sati uveče i rekoše da krenem s jednim drugom. Nije mi poznato šta su radili dok sam ja spavao i kako su proverili moje podatke. Nisu kazali

kuda ćemo, i ja poslušno polazim s mojim vodičem. Izlazimo iz sela i nakon nekoliko kilometara zalazimo u šumu. Posle napornog pešačenja ugledao sam u šumi jako električno osvetljenje, što me je mnogo iznenadilo. Približivši se, čuo sam rad lokomobile, strugova i drugih mašina. Sve je izgledalo nestvarno, kao u snu. U radionicama sam ugledao poznata lica — Voju Niketića i Branka Radakovića, a zatim i Sretena Penezića, koji me upita iz koje sam jedinice došao i kako sam prošao na putu. Odgovorio sam da je putovanje bilo dobro, ali da su me odbornici u Risovcu sumnjičavo primili i ispričam mu kako su me saslušavali. Kazao mi je da je to zakon za svakoga ko dolazi u radionicu i da to ne treba da me zabrinjava. Na kraju reče:

»Nego ti, druže, hajde lezi i spavaj do sutra, a onda ćemo početi sa radom.«

Zatim me uvede u baraku sa krevetima na sprat i pokaza mi mesto gde ću od sada spavati. Bila je već ponoć kad sam legao.

U šest ujutro ustajemo. Umivamo se na rečici koja protiče pored barake i sedamo za dugi sto. Dobijamo za doručak »ajnpren« supu, zatim svako odlazi na svoje radno mesto.

Javljam se upravniku radionice drugu Ljubiću, kažem da sam ovde nov i da me rasporedi na radno mesto kao bravara. Mile me sluša, gleda u jedan strug koji ne radi i pita me:

»Da li ti znaš raditi na strugu« ?

Rekoh mu da znam, ali da nisam sposoban za neke preciznije obrade, jer već dve godine ne radim taj posao. Kazao je da na tom strugu obrađuju glave ručnih bombi i da im nedostaje metalostrugar za jednu smenu. Dovede me do struga i uputi me u posao.

Počeo sam nesigurno i sa strepnjom, a sat-dva kasnije radio sam kao stari metalostrugar.

SJEĆANJA ĐUKANA MANDIĆA I MIRKA PRAŠTALA NA RAD VOJNOTEHNIČKE RADIONICE

Odmah po izbijanju oružanog ustanka u oslobođenom Podgrmeču angažovani su seoski kovači¹ da rade za potrebe partizanske vojske. Kovača je bilo skoro u svakom selu. Neki od njih u početku su izrađivali primitivna ustanička koplja, neki su znali da popravljaju puške. Među kovačima su se isticali Božo Miljuš iz Matavaza, Lazar Vejinović iz Benakovca, Žarko Praštalo iz Donjeg Dubovika i još neki. U selu Suvajii za potrebe naše vojske radili su kovači Jovo Ćorić, Lazo Mazalica i Miloš Štrbac. Već 1941. godine izrađivane su ručne bombe od vodovodnih cijevi uzetih iz suvajskih boksitnih rudnika. Punjene su eksplozivom nađenim u rudničkim skladištima. Tako su seoske kovačnice bile prve partizanske vojnotehničke radionice u Podgrmeču.²

Godine 1942. na podgrmečkom području radila je jedna od najpoznatijih vojnotehničkih radionica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Bila je smještena i maskirana u šumi pored potoka Suvajčine, u Međugorju, nedaleko od sela Suvaje. U blizini su još ranije, uskoro po izbijanju ustanka, bili sagrađeni motorni mlin i nekoliko magazina za smještaj žita i drugih životnih namirnica potrebnih našoj vojsci.

Pošto su prethodno bile izgrađene zgrade za radioničke potrebe, Vojnotehnička radionica u Me-

¹ Među kovačima je i Mirko Praštalo, koautor ovog priloga, umro nekoliko godina nakon njegovog prvog objavljivanja.

² Napis, prvi put objavljen u ediciji PODGRMEČ U NOB, donosimo u nešto skraćenom izdanju.

đugorju počela je s radom. Sredinom jula bilo je u njoj blizu 80 ljudi. Osim manjeg broja partizana, koji su obezbjeđivali radionicu, svi ostali su bili radnici i majstori zaposleni u radionici i njenim pomoćnim odjeljenjima. Uporedo sa povećanjem obima rada, povećavao se i broj radnika. Tako je u avgustu bilo u Međugorju više od 100 ljudi ■—• većinom metalaca.

Što se tiče radnika i stručnog osoblja, bilo ih je iz raznih krajeva naše zemlje. Oni koji su došli iz proleterskih brigada, ranije su radili u užičkim partizanskim fabrikama. Drugi su ranije radili u drvarskim fabričkim poganim i partizanskim radionicama. Neki su došli iz rudnika Ljubije i iz Like. Bilo je ljudi i iz podgrmečkih sela, koji su po stručnosti mogli da rade poslove kojima se bavila grmečka vojnotehnička radionica.

Da bi radionica mogla da radi, trebalo je obezbijediti razne mašine i alatke, a to nije bilo lako. Došavši na rad u Međugorje, mašinbravar Mirko Praštalo iz Lušci Palanke dovezao je svoj kompletan mašinbravarski alat, potreban za popravke oružja. Neke alatke, sprave i mašine dovezene su iz rudnika Ljubije. Bio je to agregat za proizvodnju električne struje, tokarske klupe i druge alatke. Iz sela Krnjeuše u petrovačkom srezu dovučena je lokomobila, koja je služila za pogon radioničkih postrojenja. Ranije je bila vlasništvo Petra Karanovića iz Bosanske Krupe.³ Prevoz lokomobile bio je skopčan s velikim teškoćama. Vuklo ju je 18 pari upregnutih konja. Ako se pojave neprijateljski avioni, konje je trebalo na brzinu ispregnuti i skloniti u šumu. Kako su partizani oslobađali pojedine gradove, i radionica je imala sve povoljnije uslove za rad, jer je dobivala nove sprave, alatke i materijal.

Pošto su imali vlastitu električnu struju, radnici i majstori Vojnotehničke radionice mogli su

³ Ovo nije tačno. Lokomobila nije bila vlasništvo Petra Karanovića, a prevučena je iz mjesta Smetice (prim, red.)

da rade i noću. Imali su radio-aparat na struju i instalirane zvučnike, pa su mogli da slušaju vijesti »Slobodne Jugoslavije« i savezničkih radio-stanica.

Vojnotehnička radionica u Međugorju imala je nekoliko tokarskih klupa, autogene aparate za zavarivanje i druge sprave potrebne za rad. Radilo se u više odjeljenja. Postojalo je odjeljenje za popravku oružja, mašinsko, tokarsko i kovačko odjeljenje, a u neposrednoj blizini zgrada u kojima su radila ova odjeljenja, bila je laboratorija za punjenje nagaznih mina i ručnih bombi.

U vrijeme najvećeg radnog kapaciteta, u jesen 1942. godine, sva odjeljenja Vojno tehničke radionice radila su u tri smjene. Popravlano je tadašnje partizansko oružje: puške, puškomitraljezi, teški mitraljezi, minobacači i topovi. Jednom je neka od proletherskih brigada zaplijenila veće količine italijanskog oružja, ali za to oružje nije se mogla naći italijanska municija. To je oružje preradevano u Vojnotehničkoj radionici tako da mu je odgovarala i njemačka i ustaško-domobranska municija. Radionica je proizvodila ručne bombe tipa »kragujevki« i nagazne mine raznih veličina. Poslije oslobođenja Drvara, u julu 1942, odljevci za bombe izrađivani su u Drvaru. Krajem 1942. godine radionica u Međugorju proizvodila je sedmično 500 do 1.000 bombi »kragujevki«. U radionici je u to vrijeme izrađeno oko 300 velikih i oko 200 pješadijskih mina.

Pri Vojnotehničkoj radionici bilo je skladište raznih tehničkih materijala koji su služili za izradu pojedinih dijelova oružja. Taj materijal dovožen je iz gradova koje su naše jedinice oslobađale. Eksploziv, potreban za izradu bombi i mina, dobio je iz zaplijenjenih zaliha neprijateljske vojske ili je vađen iz neeksplozivnih granata i avionskih bombi. Prilikom oslobođenja Livna Vojnotehnička radionica u Međugorju dobila je oko 6.000 kg ek-

sploziva.⁴ Nāgazne mine uspješno su izrađivane od neeksploziranih neprijateljskih avionskih bombi.

U šumi, uz samu Vojnotehničku radionicu radila je pilana sa jednim gaterom i radionica za izradu obuće. Pilana je rezala daske za izgradnju magacina i bolničkih zgrada po Grmeču. Izrezane daske korišćene su i za izradu čamaca kojima se naša vojska prevozila preko Une. Obuća je izrađivana od guma uništenih neprijateljskih vozila.

Prilikom oslobođenja Bosanske Krupe u junu 1942. godine bile su zaplijenjene znatne količine tekstila, koji je trebalo preraditi. U kući Mićana Štrpca-Dukića oformljena je krojačka radionica. Krojačnica je radila za potrebe boraca u jedinicama i za partizanske bolnice. Izrađivane su vojničke bluze i pantalone od civilnog štofa, čaršavi za bolničke postelje, partizanske trorođe kape, rublje i drugo. U krojačkoj radionici, na 18 šivaćih mašina, radilo je 18 djevojaka a rukovodilac je bila Anojka Černi, njihova vršnjakinja, gimnazijalka iz Bihaća.

Vojnotehničku radionicu u Međugorju obilazili su pojedini politički rukovodioci i partizanski komandanti, ali je radnike najviše obradovao dolazak druga Tita. Drug Tito je obišao radne prostorije radionice, razgovarao s radnicima i interesovao se za uslove rada. Ušao je i u prostoriju u kojoj su radili metalostrugari i majstori za popravku oružja. Bio je u uniformi izrađenoj od somotastog štofa. Nosio je lovačku pušku-duplicu. Pošto nisu znali ko je taj došljak, radnici su, kao i obično, radili svoj posao. Nepoznati je prišao jednom metalostrugaru i upitao ga: »Kako, druže, ide posao?« Metalostrugar, Dalmatinac, odgovorio je: »Dobro ide posao, ali nemamo šta pušiti«, i zamolio je nepoznatog druga za jednu cigaretu. Nepoznati se obratio drugarici koja ga je pratila i ona je sve radnike puša-

⁴ Zbornik dokumenata i podataka o NOR, tom II, knj. 5, dok. br. 87, str. 258—259. Izvještaj upravnika VT radionice od 22. 8. 1942, str. 3, Arhiva MNO, br. reg. 18/2/4, br. 163.

če u ovoj prostoriji počastila cigaretama. Poslije kraćeg razgovara drug Tito je izišao, a da niko od radnika u ovoj prostoriji nije ni pomišljao da bi to bio on. Nakon nekoliko minuta došao je politički komesar Sreten Penezić i kazao im ko je to bio. Tito se zadržao u trpezariji upravne zgrade sa rukovodiocima radionice i nekim radnicima. U kraćem razgovoru rekao je da je ova radionica u Grmeču primjer kako jedan narod može ne samo da se bori nego i da gradi. Uskoro poslije Titove posjete svi pušači Vojnotehničke radionice dobivali su povećano sljedovanje cigareta i duvana, poboljšana je ishrana i uveden četvrti obrok.

Do pred kraj 1942. godine Vojnotehnička radionica u Međugorju bila je radionica Operativnog štaba za Bosansku krajinu, a zatim je postala radionica Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Radila je po direktivama Vrhovnog štaba i izvršavala njegova naređenja. Isporučivala je ručne bombe i nagazne mine raznim partizanskim jedinicama.

Nailaskom četvrte neprijateljske ofanzive u januaru 1943. godine, Vojnotehnička radionica u Međugorju prestala je da radi. Neke mašine su evakuisane prema Petrovcu, a neke stvari zakopane u blizini radionice. Majstori i radnici ostavili su čekiće i druge alatke i uzeli puške u ruke kao i ostali borci.

Vojislav Voja Niketić

RADIO SAM KAO KOVAČ

U radionicu na Grmeču došao sam iz 3 (kragujevačkog) bataljona 1. proleterske brigade. Kad je brigada iz Srbije došla u Bosansku krajinu, početkom avgusta 1942. godine, Štab brigade je odredio da odem tamo jer sam pre rata radio kao kovač u Vojnotehničkom zavodu u Kragujevcu. Radionica na Grmeču imala je razne uređaje i mašine neophodne za rad. Svi drugovi su me tamo primili izvanredno toplo i drugarski. Pored radioničkih odeljenja postojala je i pilana, laboratorijsko odeljenje, magacin za smeštaj i izdavanje materijala, trpezarija, prostorije za spavanje i još neki objekti.

U kovačkom odeljenju pravljeni su odlivci za izradu delova za oružje (zatvarača za puške, puškomitraljeza, topova itd.), koji su potom obrađivani u tokarskom odeljenju, ispitivani u laboratoriji, a potom praktično isprobavani pre slanja na front. U radionici su takode, usled nedostatka odgovarajuće municije, iprepravljana ležišta metaka za puške i mitraljeze.

Ja sam u radionici radio kao kovač i bio sam poslovođa kovačkog odeljenja. Radilo se u tri smene. Kada je bilo potrebno, bez obzira na kraj rada u smeni, ostajalo se na poslu sve dok ne bi bio obavljen. Za to nisu bila potrebna naređenja. Ako je oružje moralo hitno da se pošalje na front, radilo se bez odmora. Radna disciplina bila je na visini. Živeli smo kao braća, bilo nas je iz raznih krajeva naše zemlje, te je bratstvo i jedinstvo došlo do punog izražaja.

Teškoću u radu predstavljao je nedostatak rezervnih delova, koje smo sami morali da pravimo i prerađujemo.

Dobro se sećam posete druga Tita, mada nismo znali ko je među nama, dok nam to nisu rekli drugovi Penezić i Ljubičić.

Sećam ise da je jedan od radnika zatražio cigaretu od druga Tita i da nas je on potom sve posluzio cigaretama. Moji drugovi i ja bili smo ponosni i srećni što se Vrhovni komandant zainteresovao za naš rad i život, za snabdevanje materijalom i za uslove smeštaja.

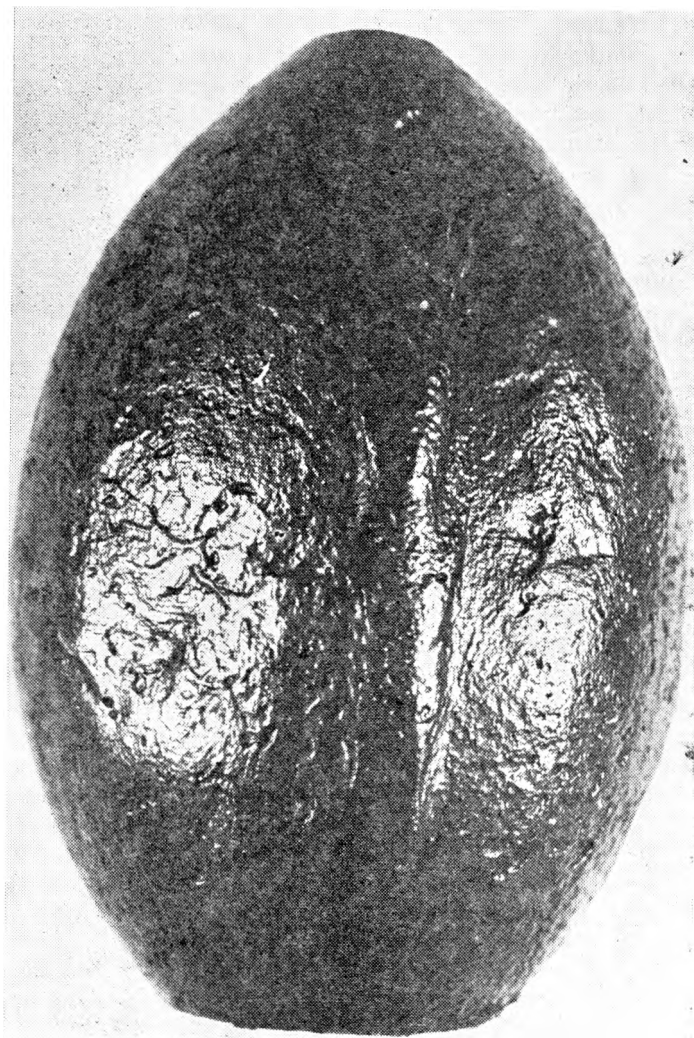
Dugo smo, po njegovom odlasku, pričali o tom izuzetnom doživljaju.

Uslovi smeštaja i hrana bili su dobri. Nabavku je vršio ekonom preko narodnooslobodilačkih odbora i jedinica koje su dolazile do plena. Kako je u to vreme oslobođena Bosanska Krupa sa okolinom, sav materijal je bio smešten u magacine, kojih je bilo mnogo. Narod je sarađivao s nama i davao nam i poslednji zalogaj. Niko od nas nije se vratio iz sela nepočašćen.

U selu Suvaji postajale su krojačka i obućarska radionica, koje su radile za potrebe radnika. Mašine i alate smo dobijali iz oslobođenih mesta, a bilo je drugova koji su u radionicu doneli sopstveni alat.

Obezbeđenje radionice je bilo potpuno. Imali smo sopstvenu stražu, i svaki je radnik bio naoružan. Zahvaljujući izvanrednoj saradnji i naroda iz Suvaje, radionicu neprijatelj nije otkrio. Čak su i deca znala kako treba čuvati partizansku tajnu, tako da su posebnoj kontroli podvrgavani čak i oni koji su imali propusnicu za radionicu.

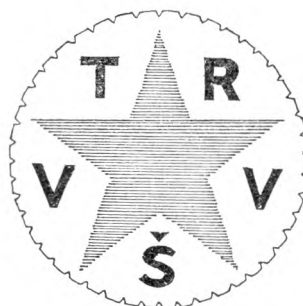
Radionica je prestala da radi januara 1943. godine nailaskom četvrte neprijateljske ofanzive. Mašine i veća oruđa su zakopani, lako oružje je podeljeno drugovima u radionici, a nešto od materijala smo poneli sa sobom. Kada nam je saopšteno da rad mora prestati i da borbu protiv neprijatelja

Košuljica bombe kovana od cevi

treba da nastavimo sa puškom, svi smo s oružjem otišli u krajiške jedinice, koje su bile na ovom terenu. Nešto kasnije raspoređen sam kao intendant u Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba.

Kad sam 1974. godine posetio selo Suvaju i susreo se sa gostoljubivim stanovništvom ovog kraja, mnogi od preživelih drugova prepoznali su u meni Voju Srbijanca, kako su me onda zvali.

Floride Bnjak

PODGRMEČKE „KRAGUJEVKE“

Prve ručne bombe koje smo u podgrmečkoj radionici proizvodili bile su od cevi. Posle dva meseca rada razmišljali smo o tome kako da počnemo proizvoditi prave ručne bombe. Međutim, mnogo toga je nedostajalo. Nije bilo sirovina za livenje tela bombi, niti metala za livenje šipki od kojih bi pravili upaljače i kapice. Najteže je bilo za kap isle, detonatore i eksploziv. Nije bilo ni iskustva za proizvodnju ručnih bombi. Bila nam je, pored svega, potrebna i livnica, u kojoj bi se lila tela bombi i šipke za upaljače.

Na opšte zadovoljstvo, naše su snage u to vreme po drugi put oslobodile Drvar. U njemu je još pre rata bila livnica, koja je radila za potrebe šumske železnice. Nju su delimično oštetile naše snage kad su se, 1941. godine, prvi put povukle iz Drvara.

Drugovi iz Drvara preduzeli su sve da livnicu što pre osposobe. Uporedo s tim prikupljali su materijal za livenje, kojeg je u Drvaru i okolici bilo dosta, i tražili stručne radnike — livce. Dok se livnica osposobljavala za rad, naša radionica se pripremala za izradu bombi — pravio se model za livenje tela bombe, koja je imala biti prava »kragujevka«, kao i crtež za upaljač.

Čim je livnica bila osposobljena, počela je da radi. Tela bombi su livena u pesku. Kapacitet livnice je bio velik, veći nego mogućnost radionice da obradi odlivke. Na lageru smo uvek imali hiljadu do dve hiljade odlivaka. U početku je pri livenju bilo teškoća i nedostataka. Odlivci su bili porozni i ponekad toliko tvrdi da ih nijedan strugarski nož

nije mogao obraditi. Kad smo im na to ukazali, počeli su s više pažnje mešati razne vrste starog železa (jer sivog sirovog gvožđa nije bilo). Pored tela bombi, u Drvaru su livene mesingane, bakarne i alumindjumske šipke koje smo koristili za izradu tela upaljača i kapice. Te šipke livene su od razne furde, a najviše su korišćene topovske i pušćane čahure. Drugovi iz livnice su tela bombi samo čistili od peska i takve ih slali nama. Ostala obrada dovršavala se u radionici. Telo bombe je bilo isto kao u »kragujevke«, pa smo je tako i nazvali. Spolja je bila izreckana, imala je osam redova sa po pet kockica u iredu — ukupno 40 kockica. Bila je devet centimetara dugačka, a šest široka i imala je rupu kroz sredinu.

Da bi tako izliveno telo bombe postalo bojeva bomba, trebalo je na njemu zavariti donju rupu, sa tela skinuti sav višak liva i vara, iz unutrašnjeg dela, koji je služio za smeštaj eksploziva, iščistiti pescano jezgro, zatim gornji deo tela bombe obraditi na strugu (spoljni deo na debljinu kapice, a unutrašnji na debljinu upaljača) i na tom mestu napraviti navoj. Taj navoj smo radili nareznicom jer je tako išlo brže. Tako obrađeno telo bombe bilo je teško oko 600 grama.

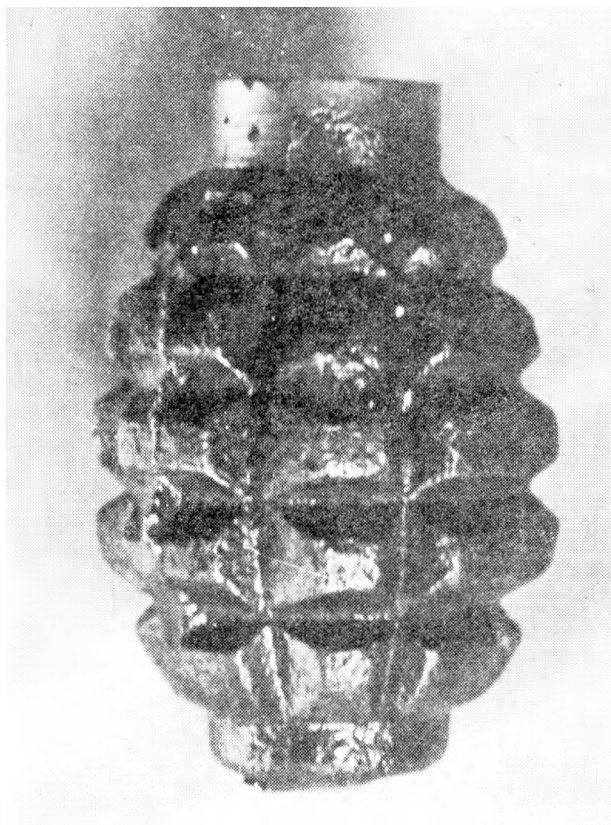
Dok su jedni obrađivali telo bombe, drugi su izrađivali telo upaljača i kapicu, a treći pirotehniku obradu bombe. Najviše posla je bilo na izradi tela upaljača i kapice, koji su morali biti veoma precizno izrađeni. Telo upaljača je bilo dugačko oko 64, a debelo oko 30 milimetara. Imalo je dva navoja. Donji navoj je služio da se upaljač uvije u telo bombe, a gornji da se na njega navije kapica. Na gornjem delu upaljač je imao bradavicu za namještanje podsticajne kapisle. Kroz sredinu je napravljena irupa, koja je sa donje strane bila šira da bi se u nju smestio orni barut ili štapin. Telo upaljača rađeno je u lancu. U početku smo ga radili na dva struga. Jedan od strugova bio je vrlo precizan, imao je vlastiti motor.

Upaljače je -radilo više radnika. Na strugu koji nije bio priključen na transmisiju, u prvo vreme radili smo Veso Bašić, Sveto Vidović i ja, a na drugom Marko Rodić, Ljubo Aćić i Jovo Živković. Te grupe nisu bile stalne, menjale su se prema potrebi, važnosti i vrsti posla. Bilo je slučajeva da su nam drugovi koji nisu bili metalostrugari kada je to trebalo, uskakali u smene i radili na izradi upaljača. Moja grupa je radila dugo zajedno. Veso je bio stari majstor a Sveto kalfa, dok sam ja bio još učenik. Posebno moram istaći Vesu Bašića koji je već tada imao 15 godina radnog staža i veliko iskustvo. Radili smo u tri smene, po osam časova, tako da je mašina-strug do maksimuma bila iskorišćena. Ja sam radio u prvoj i drugoj smeni, a Veso i Sveto u svim smenama. Jedan od nas je rezao metalne šipke na određenu dužinu, potom je tu parčad obrađivao na potrebnu debljinu i kroz njih bušio rupe. Drugi je pravio samo navoje, a treći kapice.

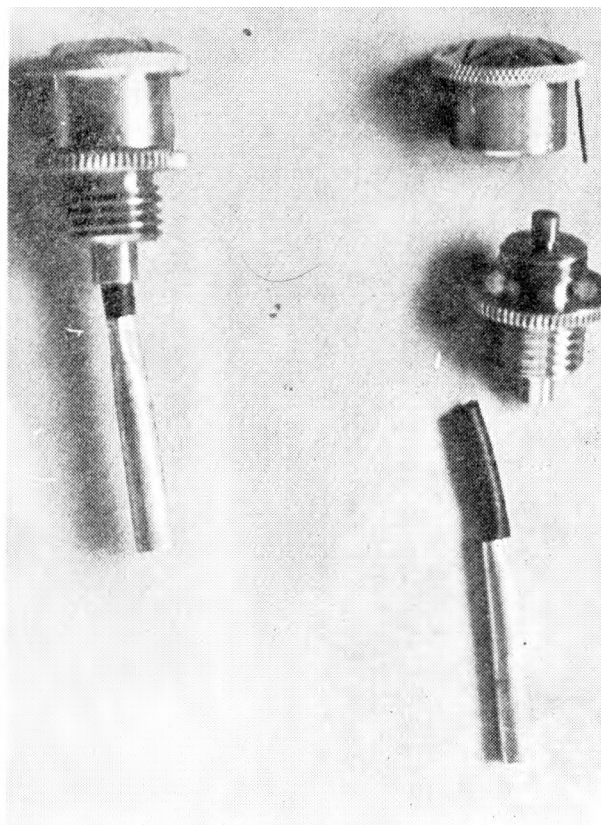
Takva raspodela posla omogućavala nam je da za jedan dan napravimo 150 do 170 tela upaljača i kapica. Kapica je rađena od istog materijala kao i telo upaljača, bila je široka 3, visoka 1,5 cm a pri vrhu je bila nešto šira, ovalna i ozubljena. Na donjoj strani bila je rupa sa unutrašnjim navojem, koji je bio jednak navoju upaljača. Rupa je na sredini bila nešto dublja kako podsticajna kapisla ne bi dodirnula kapicu. Na proširenom delu kapice namešteno je parče čelične žice koja je služila kao zadržać-utvrđivač — njime se osiguravalo da se kapica u toku pokreta ne odvrne. Na gornjem delu kapice bila je utisnuta petokraka zvezda a između svakog kraka petokrake po jedno slovo VTRVŠ (Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba).

U toku obrade upaljača i kapice nastojali smo da izbegnemo bilo kakve greške i oštećenja. Sve otpatke pa i opiljke skupljali smo i slali u livnicu da se pretope u šipke.

Za vreme rada malo smo međusobno pričali. U toku jedne smene imali smo 15 minuta odmora

Tijelo ručne bombe

*Upaljač ručne bombe: kapica, mehanički dio sa
podsticajnom kapislom i detonatorska kapisla sa
sporogorećim štapinom*

za obed. Drugovi koji su pusilli, imali su pravo da naprave tri pauze, ali u radionici nisu smeli pušiti, jer je ona bila sva od drveta, pa su to radili napolu, na za to određenom mestu. Tu su se mogle čuti i šale iz našeg života u radionici. Retko kad bi se svi okupili, uvek je neko radio. U radionici nije bilo šefova, poslovođa i brigadira u pravom smislu reči. Svaki od nas je znao šta i koliko mora da uradi za svojih osam sati. Na svakom poslu jedan od starijih majstora bio je zadužen za posao a ostali su mu pomagali.

Za nas metalostrugare poseban problem su bili noževi, a njih je trebalo dosta, raznih veličina, debljina i oblika. Teško smo dolazili do dobrog čelika, a imali smo dva odlična kovača, Voju Niketića i Stojana Paunovića, koji su tako dobro otkivali noževe da ih je trebalo samo malo brusiti. Brušenje noževa za nas trojicu obavljao je Veso Bašić. Bilo je zadovoljstvo posmatrati kad Veso brusi noževe, jer je to znalački i sa voljom 'radio. Nož je bilo teško brusiti, a nije ga se smelo pokvariti, jer drugi niotkud nismo mogli dobiti. Veso se toga nije bojao. Inače, bio je vrlo drag, cerijen i poštovan od svih drugova. Za vreme rada stalno je pevušio. Mi mladi smo ga posebno voleli, jer se s nama stalno šalio, i od njega smo mnogo naučili.

Pre nego što bismo obrađeno telo bombe i upaljač poslali na pirotehničku obradu, kod nas, u mašinskoj radionici, vršena je proverà: kako se upaljač uvrće u telo bombe, da li dobro zaptiva, da nije nešto zaboravljeno uraditi, da li je rupa na upaljaču probušena. Vodio se računa i o estetskom izgledu. Svako je svoju grešku odmah ispravljao ne čekajući smenu. Tek posle toga bomba je išla na pirotehničku obradu. Na taj način se planirana dnevna proizvodnja ručnih bombi uvek izvršavala.

Od pirotehničkih sredstava, za jednu bombu je trebalo 75 gr brizantnog eksploziva, 7 cm sporogorećeg štanina, jedna lovačka i jedna detonatorska (rudarska) kapisla. Na sreću, tog materijala smo uvek imali dovoljno, jer o tome su se brinule sve

jedinice i ilegalci. Slobodno se može reći da se o tome brinuo ceo narod. Drugovi iz pirotehničkog odeljenja, Rudi Pinter i Janko Poznanović, uvek su imali pripremljen materijal, tako da su opremanje, taj završni deo posla, obavljali vrlo brzo i stručno. U toku njihovog rada nije bilo nijedne greške ni nesrećnog slučaja. Pirotehnički obrađena bomba bila je teška oko 750 grama. Pre pakovanja proveravana je i bojeva ispravnost. To se obavljalo na za to određenom i uređenom poligonu u krugu radionice. Iako je od tada prošlo mnogo godina, i danas se dobro sećam kolika je bila radost nas radnika kad smo prvu ručnu bombu probali i kad je ona na našem poligonu eksplodirala.

Po 25 (ručnih bombi) pakovali smo u sanduke, a pored njih smo stavljali poruke drugovima u jedinicama: »Udri neprijatelja na svakom koraku«, »Ovo je poklon drugova radnika iz naše fabrike oružja« i mnoge druge. Bombe su u jedinice slate prema rasporedu i naređenju Vrhovnog štaba. Za 5 meseci, koliko smo radili na tom poslu, izrađeno je i jedinicama poslato oko 20.000 do 25.000 ručnih bombi. Iz jedinica su nam često slali pisma sa zahvalnicom i tražili da im šaljemo što više bombi.

Mislim da je radionica dala veliki doprinos i pomogla našim jedinicama na frontu, a da i ne govorimo o velikom moralnom efektu, jer su drugovi u jedinicama znali da se te bombe proizvode u našoj fabrici oružja.

Rudi Kraina

MITRALJEZI „BRED“ SU SPASENI

Krajem avgusta 1942. godine, Kraljevački bataljon 1. proleterske brigade bio je na Mliništu, u obezbeđenju Vrhovnog štaba. U pratećoj četi bataljona, pored ostalog naoružanja, imali smo i dva italijanska mitraljeza »brede«. Kako smo za ove mitraljeze utrošili svu municiju (italijansku od 8 mm), u ovom delu Bosne nije bilo Italijana, od kojih bi je oteli, mitraljezi su postali balast, ne samo u našem bataljonu nego i brigadi. U raspravi oko ovog problema, šta da se radi sa mitraljezima za koje nemamo municije, učestvovao je ceo bataljon. Bilo je raznih predloga čak i takvih da se mitraljezi »brede« unište. Na kraju, neko je predložio da se mitraljezi prerade za upotrebu municije 7,9 mm jer smo se na ovim terenima tukli sa neprijateljem koji je trošio isključivo tu municiju i neće biti teško do nje doći.

U Kraljevačkom bataljonu bilo je majstora svih struka, radnika iz fabrika aviona i vagona u Kraljevu, iz radionica Ibarskih rudnika u Baljevcu na Ibru i iz rudnika »Trepče«, koji se nisu mirili s tim da njihove popularne teške »brede« budu neiskorišćene. Radi toga, nekoliko metalaca, koji su se razumevali u tajne automatskog oružja, prionuli su na posao. Pošto se municija 7,9 mm može slagati u okvire i ubacivati u ležište metka u cevi mitraljeza, ali tako duboko da udarna igla, prilikom okidanja, nije dodirivala kapislu pa nije mogla ni izvršiti njeno opaljenje. Zato se prvo pokušalo sa produženjem igle. Iako sa oskudnim alatom, bataljonski majstori su uspeli da produže udarnu iglu,

kojom se moglo izvršiti opaljen je kapisle, ali se ispaljena čaura nije mogla izvlačiti pa je dolazilo do zaglavljivanja. Naime, meci su duboko ulazili u svoje ležište, pa ih nije mogao dohvatiti izvlakač.

Prvi pokušaj i prvi neuspeh. Međutim, od prepravke se nije odustajalo. Kad nije uspeo sa produžavanjem udarne igle, odlučili smo da pokušamo sa ubacivanjem tankog instrumentalnog lima da bi on isprečio dublje zalaženje metaka u njihovo ležište. To je omogućavalo opaljenje i sa normalnom udarnom iglom, a i izvlačenje prazne čaure, ali je pri tome dolazilo i do izvlačenja ubačenog lima i na taj način se nije moglo doći do automatske paljbe mitraljeza. Nakon višednevnog rada i nekoliko neuspešnih pokušaja sa produženom udarnom iglom i ubačenim limom, došli smo na ideju da se ova prepravka može izvršiti jedino izradom novog ležišta metka, i to za metak 7,9 mm. Da bi se ovo uradilo, trebalo je imati strug (tokarsku klupu), koji nije postojao na slobodnoj teritoriji gde smo se mi tada nalazili. Tako je i ova ideja, iako realna, iz objektivnih razloga otpala.

Bili smo uporni i nastavili smo sa eksperimentima. Svakodnevno smo iznalazili nova »rešenja«, sve dok u našu prateću četu nije aošao drug Tito i grupa rukovodilaca iz Vrhovnog štaba, s kojima je on izvršio obilazak našeg bataljona. U razgovoru sa drugom Titom, neko je pomenuo i naše eksperimente sa prebacivanjem i talijanskih mitraljeza »breda« od municije 8 mm na municiju 7,9 mm. Drug Tito je naredio da i pred njim pokažemo dokle smo stigli; prvo sa produženom udarnom iglom, a onda sa ubačenim limom u ležište. Ni ovog puta nije išlo. Automatsku paljbu nismo mogli ostvariti, pa se drug Tito, i sam metalac, složio sa našim najnovijim predlogom da lje jedino rešenje da se u postojećoj cevli izradi novo ležište, i to za metak 7,9 mm. Ukazao nam je i na sve mogućnosti i uputio nas u Vojnotehričku radionicu Vrhovnog štaba u Grmeču.

Dva dana kasnije bili smo u Bosanskom Petrovcu, prijavili se partizanskoj Komandi mesta, a drugovi iz Komande uputili su nas u selo Krnjeušu, da odatle, preko odbornika, produžimo u radionicu.

»Naoružani« pismom iz Vrhovnog štaba i save-tima iz Komande mesta Bosanski Petrovac bili smo ubeđeni da će sve ostalo ići lako. Ipak, nije bilo tako. Krnjeušu smo našli, ali spaljenu i bez ljudi. Kad smo pomislili da je posredi zabuna, ugledali smo pod brdom neku kućicu, sklepanu od lima kat-ranskih buradi, iz koje je kuljao dim, što nam je govorilo da u njoj ima neko živ, pa smo se uputili prema njoj. U kućici smo zatekli seljanku srednjih godina, koja je bila uplašena i zbunjena našom po-setom jer nismo nosili krajišku odeću, pa je pomi-slila da smo ustaše ili četnici. Tad smo joj rekli da smo borci 1. proleterske brigade i da tražimo od-bornika iz Krnjeuše. Da bi nas proverila, ona je od nas zahtevala da joj otpevamo neku proletersku i srbijansku pesmu. Kad smo to učinili, i kad se uverila da „smo partizani, poslužila nas je toplom varenikom i podarila nam po par vunениh čarapa. Zatim je izašla iz kuće i nakon lizvesnog vremena vratila se sa dva dečaka koji će nam biti vodiči.

Dok smo se kretali prema odbornikovoj kući, koja je bila prilično udaljena od Krnjeuše, dečaci su nas celo vreme znatiželjno posmatrali, a naroči-to naše kape sa petokrakim zvezdama, na kojima je utisnut srp i čekić. Kad smo stigli blizu odbor-nikove kuće, iz nje je istrčao jedan starac i ponovo je usledila provera i objašnjenje zašto nam treba odbornik iz seoskog narodnooslobodilačkog od-bora.

Kad se starac uverio da smo partizani, doveo je odbornika. Predali smo mu pismo i, pošto ga je pročitao, pozva nas da uđemo u kuću. U kući je bi-lo staraca, starica i dece — većinom izbeglica — kojima su ustaše spalile kuće. Odbornik nam je rekao da zbog noći ne možemo dalje, da moramo prenoćiti, a ujutro nastaviti put. Te noći se dugo

pričalo. Oni su nama pričali o ustaškim zverstvima, o krajiškim partizanskim jedinicama i borbama koje su vodili, o omladinskim radnim brigadama . . .

Probudili smo se u zoru, i, na naše iznenađenje, već nas je čekala proja i toplo mleko. Čekali su nas i vodiči koji će nas odvesti do vodiča u selo Suvaju, a ovi dalje.

Čelo prepodne pešačili smo uskim šumskim stazama, a zatim po nekim dubokim paralelnim tragovima, za koje su nam rekli da su to tragovi od lokomobile, koju su seljaci, konjskim zapregama, odvukli u šumu, na skriveno mesto, gde lokomobila proizvodi struju za radionicu. Negde oko podne, stigli smo do ivice bukove šume i tog se trenutka oglasila truba. Zvuk je dolazio iz šume i vodiči nam rekoše da se ne plašimo — da je to signal ostalima iz osiguranja. Ubrzo posle toga, iz šume su se pojavila dva naoružana Krajišnika, a kad su se uverili da smo partizani, dalje smo krenuli zajedno. Ubrzo smo stigli do stražarnice u kojoj su odmarali borci koji nisu bili na straži. Starešini stražara pokazali smo pismo, a on je svoje starešine obavestio o našem dolasku. Našim pratiocima je rečeno da ostanu u stražarnici, a mi smo sa jednim od stražara pošli dalje prema radionici, čije smo drvene zgrade ugledali tek kad smo im prišli blizu, jer su bile vešto kamuflirane u gustoj bukovoj šumi.

Ušli smo u kancelariju upravnika radionice Mile Ljubičića, u kojoj je bio i komesar Sreten Penezić, kojeg sam poznavao iz Užica i 2. proleterske brigade. Upravnika i komesara smo izvestili da smo u radionicu došli po Titovom nalogu, a zatim smo prešli na razmatranje mogućnosti za prepravku cevi naših mitraljeza. Drug Penezić je ranije radio u fabrici oružja u Užicu i kao dobar poznavalac oružja i municije, mislio je da prepravka cevi neće dati zadovoljavajuće rezultate. Međutim, inž. Ljubičić je prihvatio da se izvrši prepravka pa smo odmah krenuli u mašinsku radionicu.

Kad smo ušli u mašinsku radionicu, tek tada smo bili iznenađeni onim što smo videli. Ni jedno drvo nije bilo posećeno, već su njihova stabla prolazila kroz krov radionice, a između stabala montirane su razne mašine, najviše strugovi, pored kojih se nalazilo mnogo odlivaka za mašinsku obradu. Uz put smo zastali kod jednog običnog struga i posmatrali kako se na njemu, pomoću dodatnog kopira (kulise), izrađenog u toj radionici, automatski obrađuje spoljna površina minobacačke mine od 81 mm.

Među radnicima ove radionice prepoznao sam bravara Nikolu Čortana, majstora kod kojeg sam izučio bravarski zanat, u Baljevcu na Ibru, gde je radio sve do okupacije. Obojica smo se obradovali ovom slučajnom susretu, a Nikola je bio ponosan što sam ja borac 1. proleterske brigade i hvalio se pred drugovima kako je svoje učenike vaspitavao da, u pravo vreme i na pravom mestu, postanu borci za radnička prava.

Prepravka cevi je poverena metalostrugarima Vesi Bašiću i Marku Rodiću. Veso je ubušivao cevi, a Marko je obrađivao čelične čepove koje je, pod velikim pritiskom, trebalo utisnuti u ubušene cevi mitraljeza. Kada su čepovi bili utisnuti u obe cevi, Veso i Marko su na svojim strugovima počeli da buše i obrađuju novo ležište, u umetnutim čepovima, za metak od 7,9 mm. Kada su ova ležišta bila obrađena i ugaćana, sklopili smo mitraljez, nanižali metke od 7,9 mm u nekoliko okvira i otišli na improvizovano strelište. Prva proba nije uspela. Novo ležište metka bilo je izrađeno samo do grlića čaure, tako da je staro ležište grlića čaure od 8 mm ostalo, što znači da je za 0,1 mm veće od grlića čaure metka od 7,9 mm. Usled toga je dolazilo do širenja i kidanja grlića čaura ovih metaka.

Neuspeh nas nije obeshrabrio. Cevi su ponovo stavljene na strugove i ubušene za celu dužinu čaure metka od 7,9 mm. Ova dorada cevi pobudila je veliko interesovanje svih radnika i rukovodilaca

radionice, tako da su gotovo svi prisustvovali ponovljenoj demonstraciji. Kada je bio ispaljen ceo okvir metaka, bez ijednog zastoja, našoj sreći nije bilo kraja. Konačno, ovom prepravkom ležišta metaka u rezervnim cevima mitraljeza »brede« omogućili smo naizmeničnu upotrebu municije od 8 i od 7,9 mm, na taj način što ismo imali cev za jednu, a drugu — rezervnu — za druge metke.

Na naš zahtev i po našim skicama, u radionici su nam izradili specijalne ubušivače i razvrtače za prerađivanje cevi u terenskim uslovima, nekoliko desetina čeličnih čepova i novih, rezervnih udarnih igala.

Po povratku u naš bataljon dočekanii smo kao »majstori«. Nisu nam dali da se odmorimo, već smo morali odmah po dolasku da demonstriramo rad mitraljeza sa mecima od 7,9 mm. štab bataljona je o tome izvestio štab brigade, a ovaj Vrhovni štab NOV i POJ.

Kasnije smo specijalnim alatom, donetim iz ove radionice, i čeličnim čepovima prepravili rezervne cevi svih mitraljeza u brigadi. Učinili smo to kasnije i u drugim brigadama, koje su se nalazile u našoj blizini, a koje su imale iste probleme.

Uspeh u prepravci ležišta metka mitraljeza teških »breda« naveo nas je da izvedemo slične prepravke i na drugom oružju, posebno na ustaškim automatima, kako bismo mogli upotrebiti kratke metke od 9 mm, kad nam je nestalo dugih metaka istog kalibra.

Prepravljene »brede«, brigada je koristila sve do oslobođenja Beograda, kada su zamenjene ruskim mitraljeziima »maksim«.

Mile Ljubičić Meho

HAUBICE SU OPET GRMELE

Ratna pravila svih armija nalažu da se ubojna oruđa, u slučaju napuštanja, moraju uništiti ili toliko onesposobiti da ih neprijatelj ne može upotrebiti.

Takav slučaj se odigrao u bihaćkoj operaciji 1942. godine. Ovde je neprijatelj, pored ostalog naružanja i vojne opreme, na bojištu ostavio i četiri teške haubice.

Uzdajući se u to što partizani nemaju industriju li fabrike za izradu oružja, a možda i u panici, neprijateljski vojnici su u Bihaću ostavili četiri haubice od 100 mm, ali su im povadili zatvarače. Bili su ubeđeni da je dovoljno da odnesu zatvarače pa da protivnik, bez oslonca na jaku tehničku bazu, te haubice nikad ne upotrebi. Nisu mogli ni pretpostaviti da neposredno u njihovoj blizini postoji partizanska radionica. Iako sa skromnim tehničkim sredstvima i manjim brojem kadrova, partizani su u njoj proizvodili oružja, koja su bila isto tako moćna kao i ona industrijski proizvedena.

Nakon oslobođenja Bihaća sve četiri haubice su dopremljene u Vojnotehničku radionicu u Podgrmeču, gde je najhitnije trebalo izraditi zatvarače. Naređenje je postojalo, ali znalo se da je put do njegovog izvršenja vrlo dug i muko/trpan.

Tako će biti i sa zatvaračima haubica »škoda« od 100 mm, koji se sastoje od dvadesetak delova, među kojima nijedan nije bio jednostavan. Delovi moraju biti precizno urađeni, a materijal takav da može izdržati pritisak barutnih gasova, prilikom opaljenja granate.

Drugovi Tito i Košta Nad pored haubice zaplijenjene u nezadrživim jurišima krajiških partizana na Prijedor i Bihać

Bio je to za sve veliki izazov, ali i veoma težak zadatak. Radnici koji su do rata radili u vojnoj industriji, znali su na kakve teškoće mogu naići. Bivša kraljevska vojska nabavljala je haubice ovog tipa u čehoslovačkoj, a u Jugoslaviji su se izvodile samo opravke, i na kojima su radili kvalifikovani stručnjaci, sa odgovarajućim mašinama, alatom i materijalom.

Zatvarači su vitalni deo na svakom ubojnom oruđu. U savremenim uslovima, za njegovu izradu se angažuju timovi različitih stručnjaka. Da bi se izradilo više desetina delova za kompletiranje zatvarača za haubicu potrebno je, između ostalog, izraditi blizu dve stotine tehničkih crteža i izvršiti isto toliko operacija, na više modernih mašina. Često je potrebna i saradnja više fabrika, kako bi došlo do finalizacije jednog takvog dela.

Da bi se definitivno došlo do zatvarača, pored timova visokoobrazovanih stručnjaka, potreban je i »lanac« mašina za pripremu, a zatim za obradu pojedinih delova, te sastavljanje, odnosno kompletiranje zatvarača. Radnici Vojnotehničke radionice nisu imali gotovo ništa od svega ovoga. Bio je to za njih odgovoran i komplikovan zadatak.

Pored nekoliko savremenijih, ali jednostavnih mašina, radnici Vojnotehničke radionice imali su napretek hrabrosti, partizanske umešnosti i dovitljivosti, da se uhvate ukoštac sa ovako teškim i komplikovanim zadatkom. Na kraju, pokazalo se da je to bilo dovoljno.

Najkomplikovaniji deo bilo je kovano telo zatvarača. U normalnim uslovima, čeličane isporučuju otkivak fabrikama topova po naručenim merama, a ove ga samo doraduju. Pa i u toj situaciji, za doradu već pripremljenog otkivka u redovnoj proizvodnji, potrebno je više od osamdeset operacija i mnogo podoperacija: rendisanja, glodanja, bušenja, struganja, brušenja ... i sve na preciznim mašinama i alatima kakve naša radionica nije imala. Pri takvoj proizvodnji potrebno je mnogo raznih, specijalno izrađenih, steznih alata, kontrolnika, noževa

i glodača sa tvrdim pločicama, specijalnih burgija i ostalih raznih memih, radnih i pomoćnih alata i pomagala.

Zatvarač je sastavljen i od drugih ne manje važnih i ne manje komplikovanih delova, koje je takođe trebalo napraviti. Tu je udarna igla, udarna ploča, razne opruge određene snage, obarača, izvlačač, izbacivač, ručica za opaljenje ... Za izradu nekih od tih delova potrebne su i specijalne mašine, koje su ponekad toliko specifične da ih nemaju ni sve fabrike oružja.

U prvi mah je izgledalo nemoguće i nezamislivo da se u radionici izrade zatvarači koji će odgovoriti svojoj nameni. U normalnim, mirnodopskim uslovima, ni najveći sanjar ne bi došao na ideju da je tako nešto izvodljivo u radnim uslovima kakvi su postojali u radionici u Podgrmeču. Partizanski duh, mladost, obaveze i, nadasve, poverenje koje su dobili, dali su radnicima Vojnotehničke radionice hrabrosti i samopouzdanje da pokušaju, često i ne misleći na zamke i prepreke na koje će naići.

Znalo se da će izrada svakog dela biti svojevrsan problem, ali je izrada tela zatvarača bila posebna briga jer je ono najveći i, za obradu, najkomplikovaniji deo. Uz to, radionica nije imala ni približan otkivak, prečnika oko 35 mm, koji bi došao u obzir za obradu budućeg tela zatvarača. Osovine uskotračnih lokomotiva dovezene iz Drvara bile su najbliže potrebnim merama. Bile su manjeg prečnika, ali kovači su zaključili da će se sabijanjem (»štauhovanjem«) postići potrebna mera, a i materijal će posle toga biti homogeniji.

Sabijanje i svođenje na potrebnu meru, u normalnoj proizvodnji, obavlja se mehaničkim čekićima i ne predstavlja nikakav problem. Međutim, radnici Vojnotehničke radionice u Podgrmeču morali su se pripremiti na dugotrajan i težak fizički rad, pa je, u tu svrhu, sve ljudstvo, počev od najmlađeg radnika do upravnika i komesara radionice, podeljeno u više smena. Nisu učestvovali samo

cxni koji su bili neophodni na drugim radnim mestima.

Kako radionica nije raspolagala odgovarajućim alatom za predstojeće operacije, kovači su prvo pripremili velike čekiće i izradili odgovarajuća klešta za pridržavanje usijanih komada osovine.

Nakon kratkotrajnih priprema i planiranja počelo je mukotrpno kovanje. U dve kovačke vatre, jedna na motorni, a druga na nožni pogon, neprestano su se žarila dva komada osovine. Kad usijanje dostigne kulminaciju, iradniai su komade vadili i na smenu, teškim kovačkim čekićima, sabijali i obrađivali. Kad se komad ohladio i na njemu se više nije moglo raditi, izvađen je drugi i tako bez prekida dok, od lokomotivske osovine, nisu nastali četvorougaoi komadi koji su imali približne mere potrebnih zatvarača. Takve sirove delove tela zatvarača preuzimali su majstori i nastavljali rad na rendisaljki, strugu, bušilici...

U nedostatku odgovarajućih mašina i sprava veliki deo poslova alatničari su obavljali ručno.

Dok se danonoćno, po smenama, radilo na telu zatvarača, izrađivani su i drugi ne manje komplikovani delovi.

Udarne igla izrađena je od alatnog čelika, koji je ranije donesen liz Ljubije. Komad je najpre izrađen na strugu i užaren, a onda kaljen. Na kraju je obrađen brušenjem. Izraditi udarne igle bilo je mnogo lakše jer su radnici ove radionice na tome već stekli prilično iskustva. Do tada su već izradili mnogo udarnih igala za puške, puškomitraljeze, minobacače, pa i topove. Od istog materijala od kojeg je izrađena udarna igla, izrađena je i udarna ploča, koja je mogla da izdrži i najveći pritisak barutnih gasova.

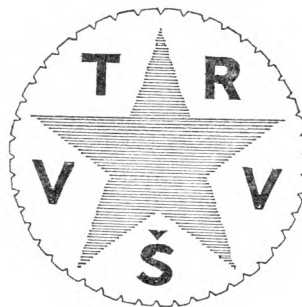
Pokazalo se da je izrada izbacivača veoma komplikovana jer je njegova osovina ekscentrična, pa je za njihovu obradu trebalo izraditi posebne stezače za strug. Izbacivač je takođe, kao i oslona ploča, izrađen od alatnog čelika pa je zatim kaljen. Opruge su rađene tako što su čelične žice savi-

jane na strugu oko odgovarajuće šipke. Moralo se voditi računa da im pruživosit bude jednaka i i stovetna kao i u originala. U tu svrhu trebalo je izraditi naročito merilo za ispitivanje snage i elastičnosti opruge.

Ručicu za opaljivanje izradili su alatničari tako uspešno da bi im pozavtideli i najbolji vajari.

Radeći deo po deo, kroz stotine radnih operacija, nekoliko dana neprekidno, nastali su zatvarači. Posle svih peripetija i muka postavljeni su u svoja ležišta. Došao je i najvažniji trenutak — šta će pokazati proba napravljenih zatvarača. Bila su to najveća oruđa koja je radionica do tada imala na oporavi.

Proba je potpuno uspela. Eksplozije granata iz zaplenjenih haubica u bihačkoj operaciji, objavile su celom Podgrmeču da je izvojevana još jedna radna pobeda. Možda najveća, najkomplikovanija i najdraža. Borci su na juriš zaplenili haubice bez zatvarača, a ove su im izradili i poklonili radnici Vojnotehničke radionice iz Podgrmeča da bi tukli neprijatelja dok i poslednja granata ne bude ispaljena.

Tito među svojim metalcima

Sreten Penezić

PONOVNI SUSRET SA TITOM

Vojnotehničku radionicu Vrhovnog štaba često su posećivali mnogi vojni i politički rukovodioci iz Bosanske krajine, koji su radili na njenom stvaranju, kao i oni koji su navraćali u te krajeve, pa su dolazili da vide šta partizani mogu da učine na planu proizvodnje ubojnih sredstava. Česti posetioци bili su Đuro Pucar Stari, zatim Košta Nađ, Osman Karabegović, Šefket Maglaj lić Mirko, Boško Šiljegović i drugi. Njihova poseta je bila uvek poslovnog karaktera i uvek se nešto novo uradilo na unapređenju rada radionice.

Jedan dan je doneo izuzetan događaj. Drug Tito sa drugaricom Zdenkom, svojom sekretaricom, i pratiocima na konjima, iznenada su došli u radionicu. Na ulazu ih je zaustavio stražar-osmatrač i zatim propustio u krug radionice. Prvo su svratili u mašinsku radionicu. Mirko Dvornik, rukovodilac te radionice, objasnio im je rad na proizvodnji ručne bombe. Razgovarali su sa radnicima o njihovom radu i zadržali se ceo sat. U ovoj smeni radnika niko nije poznavao druga Tita, ali svi su pretpostavljali da je to rukovodilac iz višeg štaba. Drug Tito ih je ponudio cigaretama i razgovarao sa svakim pojedinim. Za to vreme upravnik Mile i ja, sa još nekim drugovima, bili smo na sastanku kod Mila u kancelariji. Raspravljali smo o proizvodnji ručne bombe.

Drug Tito sa pratnjom, napustivši mašinsku radionicu, u pratnji Mirka Dvornika, krenuo je u zgradu gde smo se mi nalazili. Otvorio je vrata na kojima je pisalo »Upravnik«, i mi smo ga ugledali.

Josip Broz Tito, vrhovni komandant NOV i POJ, govori krajiškim borbima i narodu 7. januara 1943. u Jasenici

Ja sam ga poznavao iz Užica kada je dolazio u Fabriku oružja i municije. Zdenku i Boška, koji su bili u pratnji takođe sam poznavao iz Užica. Prvi sam pozdravio druga Tita, oslovivši ga sa »druže Staili«. Rekao sam ko sam, da sam politički komesar Vojnotehničke radionice Vrhovnog štaba, pa sam predstavio i ostale drugove. Drug Tito me se setio iz Fabrike oružja i municije u Užicu i odmah je počeo razgovor o radionici. Drug Tito je rekao da će kod nas ostati do sledećeg dana. Mile je drugu Titu izneo istorijat radionice, tadašnje stanje i naše mogućnosti. Drug Tito se za sve interesovao. Opet je pošao da pogleda ostala odeljenja. Drugu Titu, kao metalcu, ništa nije moglo da promakne. Video je mašine koje smo dobro održavali, pa nas je pohvalio. Ručne alate je zagledao i sa svakim pojedinim radnikom razgovarao. Tada je ocenio da bismo mogli još i više proizvesti ako bismo imali više stručnih kadrova.

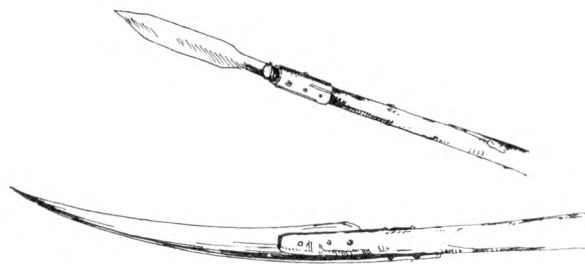
Na brzinu smo uredil/i jednu sobu za druga Tita i instalirali radio-aparat na struju, da bi mogao da sluša vesti. U to vreme bilo je uglavnom radio-aparata na baterije, pa je njihov rad bio ograničen.

Pošto je dobro razgledao Vojnotehničku radionicu, drugu Titu su bili jasni naši problemi. Najvažniji su bili kadrovi. Planirali smo rad u dve smene po 12 sati. Drug Tito se nije složio, rekao je da formiramo tri smene (po 8 sati) intenzivnog rada. Zatražio je da pismeno iznesemo potrebe u ljudima, da damo i konkretne predloge, a on će narediti da nam se majstori odmah pošalju. Rekao je da će nam iz Pratećeg bataljona poslati dva-tri majstora. Nedelju dana posle odlaska druga Tita, mi smo dobili sve tražene ljude i odmah podigli proizvodnju ručnih bombi na 150 komada dnevno.

Drug Tito je večerao s nama. Srdačno smo razgovarali i šalili se. Tada se interesovao za radio-vesti, koje smo mi neograničeno slušali. Rekao sam drugu Titu da su toga dana sve radio-stanice javile kao važnu vest da je Hitler imenovao fon

Papena za ambasadora u Turskoj. Drug Tito je na to rekao: »Šta li će taj tamo pokušati da uradi.«

Iako je poseta druga Tita bila vojna tajna, mi nismo mogli a da se o tome ne pohvalimo na mnogim mestima, pa i u selu kod meštana. Svi su nam zavideali, a neki su tek tada shvatili značaj Vojnotehničke radionice i njene proizvodnje. Drug Tito nam je mnogo pomogao. Povećan je broj stručnjaka, a proširila se i baza snabdevanja novim sirovinama. Izišla je njegova naredba, kao i 1941. godine u slobodnom Užicu, o prikupljanju metalnih otpadaka, posebno mesinga za livenje šipki za upaljače. Reč je o poznatoj naredbi Vrhovnog štaba brqj 133, u kojoj se preporučuje i naređuje sprovođenje šire akcije prikupljanja starih čaura raznih vrsta, manevarske municije, poklopaca od ručnih bombi i drugog, i slanja u Fabriku oružja i municije u Užicu. Ta naredba je bila jedan od prvih dokumenata sa potpisom druga Tita.

Mirko Dvornik

„NE BOJ SE, BIĆE DUVANA“

Velika nevolja je bila što nismo imali dobre odjeće, posebno košulja i donjeg rublja. Što se tiče duhana, najsnalažljiviji je bio jedan drug koga smo zvali Dule. On je umio da osjeti kako i gdje se do duvana može doći.

U živom sjećanju mi je ostao jedan događaj koji je bio značajan iz dva razloga: što sam prvi put vidio druga Tita, a drugo, što sam došao do tako željenog duvana. Bilo je to u vrijeme kada je Vrhovni štab bio u zapadnoj Bosni, negdje oko Bosanskog Petrovca, u novembru ili decembru 1942. godine. Jednog hladnog i tmurnog dana, kad je sve bilo pokriveno dubokim snijegom, nešto sam radio oko vrata barake u kojoj je bilo tokarsko odjeljenje. Zagledao sam se kroz ovratnik i vidio da neki ljudi idu prtinom prema našoj baraci. Bili su na nekih pedesetak metara i išli u koloni jedan za drugim. Prvo mi je palo na pamet da to moraju biti rukovodioci iz nekog štaba ili da bi mogli imati duvana. Išli su pravo prema meni, odnosno prema vratima na kojima sam nepomično stajao. Bili su već vrlo blizu i dobro sam ih raspoznavao. Prvi je bio dobro obučen, imao je kratku dolamicu tamne boje, crne čizme, partizansku kapu sa zvijezdom, a preko ramena lovačku dvocijevku. Za njim je išla jedna drugarica niskog stasa, pa jedan stariji drug sa naočarima, takođe niskog stasa, i tako redom još nekoliko drugova. Kada je onaj prvi drug došao do mene, stao je i rekao:

— Zdravo! — a zatim zapitao: — Kako si, druže?

Grupa radnika Boško, Mirko Dvornik, nepoznati Ceh i Mirko Praštalo

A ja njemu:

— Naopako, druže.

— Kako to naopako?

A ja kao dž topa:

— Nema duvana, druže, možda imaš šta za pušiti?

— Je 1' to ono »naopako«?

— Pa to je, a što bi moglo drugo bit'.

Onda se on nasmijao, okrenuo prema drugarici iza njega, (izvadio kutiju iz džepa, otvorio je i rekao:

— Evo, vidiš, nemam baš mnogo, dvije cigarete mogu ti dati. — Još je dodao: — Ne boj se, biće duvana.

U kutiji su bile svega tri cigarete. Onaj stariji, sa naočarima, čuo je cijeli ovaj razgovor i izvadio svoju kutiju, koja je bila puna cigareta. Zahvatio je šakom i dao drugarici da mi ona da, uz napomenu da podijelim sa ostalim drugovima. Bilo je tu otprilike oko 15 cigareta. Na kraju onaj prvi zapita:

— Može li se u baraku i gdje su ostali drugovi?

— Kako da ne — brzo odgovorim, a prti tome sam bio sav zanesen uspjehom u ovoj, da je tako nazovem, duvanskoj operaciji.

Jeđan za drugim ušli su u radioničke prostorije. Ja sam ostao vani, pred vratima, brojeći koliko ima cigareta, kad začujem iza sebe poziv:

— Dalmatinac!

Tako su me zvali. Bio je to onaj drug što je radio na stroju odmah do vrata. Okrenem se i zapiam:

— Šta je, što vičeš?

— Znaš li ti koji je ono drug što si mu tražio cigarete?

— Ne znam, pa što.

— To je Tito, čuješ li, boga ti tvoga.

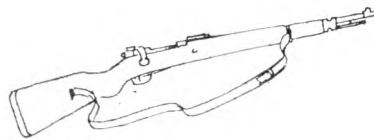
Ja se malo zamislim pa mu odgovorim:

— Blaženu ti gospu, što mi pnije nisi reka'.

Zatim sam ušao u baraku li priključio se ostalim drugovima, ali se odmah tu stvorio i Dule, kao

carinik koji je namirisao neki veliki šverc. Naravno, predao sam sve cigarete njemu, ne znam da li sam uspio sakriti bar jednu. Zatim smo odmah otišli u trpezariju i Dule je svojim ostrim nožem tačno u milimetar rezao svaku cigaretu na tri dijela oradi podjele ostalim drugovima.

Ona drugarica uz druga Tita bila je njegova sekretarica, a drug sa naočarima bio je čika Janko — Moša Pijade. Poslije je Tito razgovarao s nama interesirajući se o svemu pomalo. Koliko se drug Tito zadržao kod nas, ne znam, nisam vidio kada ^u otišli, jer sam već bio u smjeni. To je bio moj prvi susret sa drugom Titom.

Dorđe Bujak

„DOBRO IH PRAVITE“

Sredinom novembra 1942. godine Vojnotehničku radionicu je posetio vrhovni komandant drug Tito. Dan je bio veoma hladan. Sneg je pokrio zemlju oko radionice i povio grane drveća. Potok je dobio prvi ledeni pokrivač. Kao ostali, tako je i ovaj dan za sve bio običan i radan. Niko nije mogao ni slutiti ko će nam toga dana doći u posetu. Prilazi radionici i ostalim zgradama bili su očišćeni kao uvek, a staze napravljene. Huktanje lokomobile, brujanje mašina i zveckanje kovačkih čekića čulo se daleko. U radionici je radila prva smena. Svako je bio na svom radnom mestu i za svojom mašinom. Nijedna mašina nije stajala. Većina drugova obrađivala je delove za upaljače bombi i mina. Svetio je bilo upaljeno, iako je bio dan. U radionici je vladala prava radna atmosfera, a pojedinci su uz rad i pevali. Toga dana sam radio u prvoj smeni, za strugom koji je imao vlastiti pogon. Strug je bio sa leve strane ulaznih vrata. Pravio sam unutrašnje navoje na kapičama za upaljače bombi. Negde oko 10 časova vrata su se otvorila i na njima se pojavio Tito u kožnim čizmama i kratkom kožnom kaputu. Na glavi je imao čohanu titovku, na kojoj je bila petokrata sa srpom i čekićem. Ispod kaputa video se opasač i na njemu pištolj »parabelum« i kožna torbica. Za Titom je ušla drugarica bez oružja, a za njom dva partizana, koji su oružje nosili u rukama.

Pošto niko u radionici nije poznavao Tita, a i navikli na slične posete, nastavili smo da radimo kao da se ništa nije ni dogodilo.

Odmah po ulasku Tito nas je pozdravio, a onda krenuo od radnika do radnika, gledao je šta ko radi, progovorio reč-dve pa išao dalje.

Došao je ired i na mene. Kao što rekoh, radio sam na strugu delove za upaljače ručnih bombi. Pošto sam bio mali pod noge sam stavio »klocne«, da bih nesmetano mogao pokretati ručice na strugu i u isto vreme posmatrati kako nož reže navoje.

Kad je Tito došao do mene, malo se nasmejao, mojoj »snalažljivosti«, a onda me pitao za godine, ime, odakle sam i šta radim. Odgovarao sam, ali rad nisam prekidao. U jednoj kutiji na strugu stajalo je dosta obrađenih upaljača. Tito je uzeo nekoliko komada i ja od zuke motora jedva razabrah reči: »Dobro ih pravite«. Zatim me je upitao kako dugo radim na strugu. Kad sam mu odgovorio da radim godinu dana, Tito me pogleda i reče: »Pa, odlično radiš«, i potapša me po ramenu. Bio sam poslednji u radionici, te je Tito zatim izišao. Posle kratkog vremena pošto je Tito napustio radionicu, stigao je komesar Sreten Penezić i obavestio nas da je obišao radionicu naš vrhovni komandant drug Tito i da će ostati do sledećeg dana.

Svi su za trenutak prekinuli rad. Odjednom je zavladała tišina, a odmah posle toga razlegla se gromka pesma, koja je nadjačala brujanje naših mašina.

Sati su sporo prolazili. Svi smo želeli da se smena završi pa da budemo bliže Titu, da ga još jedanput vidimo, da ga čujemo ...

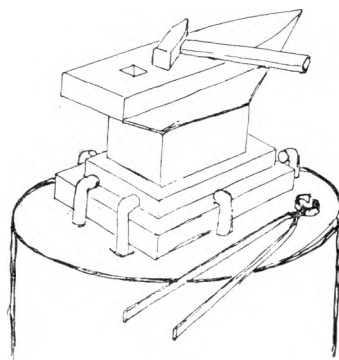
Došlo je vreme ručku. Tog dana za ručak smo imali vojnički pasulj. Čini mi se najbolji otkako smo došli u radionicu.

Za ručkom nas je drug Tito pohvalio i kazao da je ovo začetak vojne industrije. Ostalu smo u razgovoru više od dva sata. Nisu bili prisutni samo oni koji su bili u smeni ili obezbeđenju. Posle razgovora sa drugom Titom, u sali je nastavljena diskusija. Svako je hteo da ispriča svoje utiske. Mnogi to nisu mogli, jer su morali otići na posao, dopunu straže ili u patrolu. Te noći smo bili uzbuđeni i

srećni. Noć je sporo prolazila. Neki nisu ni spavali. Ja sam bio dva sata na dopunskoj straži, koja je te noći bila pojačana. Inače, mi, radnici, nismo stražarili ni patrolirali. To smo činili samo u izuzetnim slučajevima. Uprkos tome, sve su smene radile svoj redovan posao. Koliko se sećam, drug TÉ to je posle podne sa Sretenom i Milom još jednom obišao radionicu i ostale objekte.

Sledećeg dana sam bio već u 06.30 časova u prvoj smeni, u radionici. Pre toga omladinci su, kao i obično, očistili sneg sa staza koji je u toku noći napadao. Noćna smena je otišla da se odmara, a mi smo nastavili da radimo. Oko 10 časova drug Tito je prošao pored naše radionice. Osim dvojice partizana, pratili su ga Sreten i Mile. Mi smo za moment prestali da radimo i izašli smo pred radionicu da ga još jednom pozdravimo i da mu poželimo srećan put.

Ubrzo posle Titove posete, uslovi za rad u radionici su se znatno poboljšali. Ishrana je (iz osnova izmenjena, redovno smo dobijali mleko, šećer, mast i meso, a hleba je uvek bilo dovoljno. I soli je bilo više, pa je i hrana bila ukusnija. Svi radnici pušači dobijali su sledovanje cigareta, a uskoro smo dobili i radna odela, pa smo ličili na prave fabričke radnike.

Mile Ljubičić Meho

NAJDRAŽI GOST

Radionicu su često obilazili najviši partijski i vojni rukovodioci Bosanske krajine: Košta Nađ, Đuro Pucar Stari, Osman Karabegović i drugi. Radovali smo se svim posetama, ali nas je najviše obradovao dolazak druga Tita. Sa minimalnom pratnjom, bez najave i iznenada, pojavio se u našoj radionici. Naviknuti na posete ovakve vrste, radnici na svojim mašinama nisu prekidali rad, a Tito je obilazio objekt po objekt i išao od radnika do radnika. Ja sam se u to vreme nalazio u najvećoj zgradi, u kojoj je manja prostorija u prizemlju služila kao kancelarija upravnika. Tu sam se upravo objašnjavao sa kurirom iz jedne partizanske jedinice čiji mitraljez još nismo uspeli da opravimo. Bio sam okrenut od vrata prema prozoru, i istovremeno čuo škripu šarki na vratima i jedan ozbiljan glas:

»Tko je direktor ove fabrike?«

Pomislio sam — neko se ruga sa mnom, nazivajući me direktorom, i to fabrike, a ja sam samo rukovodilac jedne partizanske radionice u šumi.

»Ja!« odgovorio sam dosta ljutito.

Okrenuh se i pred sobom ugledah lik sa panoa i sa zidova koji sam dotad često video.

U magnovenju sam prepoznao druga Tita.

Pogled mi se zadržao na titovki, na kojoj se isticala emajlirana petokraka sa srpom i čekićem. Malo zbunjen i nesiguran poaovih još jedanput:

»J-ja, d-druže, Vrhovni komandante!« i priđoh mu.

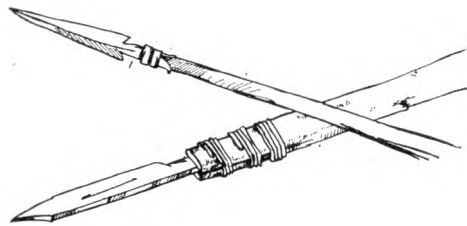
U iščekivanju Vrhovnog komandanta, Josip Maier šoša, komandant 4. krajiške divizije, pred početak smotre 7. I 1943.

Drug Tiito se osmehnuo, pružio mi ruku, pa smo pošli da obidemo prostorije i u toj zgradi. U međuvremenu je jedan od drugova koji su došli iz proletherskih jedinica prepoznao druga Tita i saopštio to svim radniama koji su odmah ostavili svoje mašine i pošli za drugom Titom i pratnjom.

Posle obilaska svih objekata, okupili smo se u jednoj spavaonici. Tu smo se svi smestili d nekoliko časova proveli u prdjatnom razgovoru. Drug Tito se interesovao za proizvodnju, probleme, uslove života i rada, a na kraju je 'rekao (navodim onako kako se sećam):

»Eto, vidite, drugovi, ova radionica u šumi, u Grmeču je primer kako jedan narod može ne samo da se bori već i da gradi. Vi ste ovde izgradili čitav jedan kombinat koji proizvodi i sam sebe gradi. To ćemo morati filmski da snimimo posle rata.«

Zbog posete druga Tita bili smo veoma ponosni i ona nam je dala snage da sa još više požrtvovanja obavljamo naš zadatak.

Ratko Ševo

MOJ SUSRET SA TITOM

Posebno sam zapamtio susret sa drugom Titom prilikom njegove posete radionici. Stolarska radionica u kojoj sam radio bila je smeštena iznad glavne radionice, u baraci gde je bila kuhinja, kancelarija uprave i naše spavaće sobe. Tog dana pošao sam prema glavnoj (radionici. Išao sam prtinom koja je bila tek toliko razgažena da može hodati samo jedna osoba, čim sam izašao liz barake, primetio sam da mi u susret ide nekoliko drugova dobro obuvenih i opremljenih ličnim naoružanjem i torbicama u kojima su se naročito zapažale vojne karte. Tito je išao prvi i kada je došao na nekoliko koraka od mene, ja sam desnom nogom stao u sneg, prineo pesnicu desnoj slepoočnici i pozdravio rečima »Smrt fašizmu«.

Tito je stao i rekao:

— Druže, gde je upravnik?

Odgovorio sam:

— Pravo u baraku i prva vrata levo, izvolite

— i tek tada sam shvatio da bi to mogao da bude drug Tito.

Tito je produžio u baraku, a u taj čas se meni iza leđa pojavio upravnik radionice Mile Ljubičić, koji mi je rekao:

— Ratko, ovo je došao drug Tito, trči u radionicu i reai drugovima neka se radionica počisti i pospremi, isto tako, neka se i oko radionice napravi više reda.

Potom se Mile vratio u svoju kancelariju, gde ga je već, verovatno, čekao Tito sa drugovima.

Koliko se sećam, uveče je održan partijski sastanak kojim je rukovodio Sreten Penezić, sekretar partijske organizacije, a prisustvovao je drug Tito, sa članovima svoje pratnje. Na mene je ostavilo upečatljiv utisak interesovanje druga Tita za život ljudi u ovom kolektivu. Naročito ga je linteresovalo kako smo obučeni i odeveni, kakva nam je ishrana, a potom šta radimo i šta sve možemo da proizvodimo. Obećao je da ćemo iz Bihaća, koji je tih dana bio oslobođen, dobiti nešto hrane, odeće i obuće. I stvarno, kroz nekoliko dana dobili smo 300 kg meda, isto toliko šećera, dovoljno soli, nešto odeće i drugih potreba.

Sutradan, u mojoj radionici, čiča i ja smo maštali i planirali (to je bila njegova ideja) da od »manliherke« napravimo poluatomatsku ili auto-matsku pušku. Tada je u radionicu ušao drug Tito bez pratnje i upitao:

— Šta to radite, drugovi?

čiča mu je objasnio na čemu radimo, na šta je Tito odgovorio:

— Dobro, drugovi, samo se čuvajte prilikom proba da vam se štogod ne desi ili da nekog drugog ne povredite.

Odgovorili smo da smo oprezni i da smo preduzeli sve da se izbegne nesreća. Još smo izmćnćjali nekoliko reći i Tito je napustio našu radionicu.

Noć koju je Tito proveo kod nas posebno nam je ostala u sećanju. Uz drugove iz naše zašćitnice i mi smo te noći bili na obezbećdenju. Odrećdene su patrole, a na osetljćivim pravicima i mrtve straže, tako da nas ništa nije moglo iznenaditi. Te noći mnogi nisu sbavali, a ne samo mi na obezbećdenju, jer je svaki ćlan našeg kolektiva bio uzbućden i radostan.

U toku dana Tito je napustio naš kolektiv, a mi smo ostali još jaći, poletnćiji da što više uradimo i što više pomognemo drugovima na frontu.

Mato Žijić

**DRUG TITO MI JE REKAO: „PRIČAJ
MI ŠTA IMA NOVO U ZAGREBU“**

Početkom 1942. radio sam kao šegrt-metalac u zagrebačkoj »Centrotermi«. U martu sam primljen u SKOJ i očekivao sam odlazak u partizane. Tada je naša grupa bila provaljena, pa mi je drug Alek, član Komiteta SKOJ za Zagreb, rekao da ću ići na slobodnu teritoriju.

Krenuli smo vlakom nas 11 omladinaca do Raslina, pored Zagreba, a onda smo išli nekoliko kilometara pješke do prve šume, gdje nas je čekao jedan drug i dalje vodio kroz šumu prema oslobođenoj teritoriji. Prvu grupu partizana smo sreli u noći na prelazu preko Kupe, negdje oko Topuskog. Dalje smo pješačili do nekog sela kraj Vojnića, u kojem se nalazi Okružni komitet KPH. Pošto je jedna drugarica unisala moje podatke u neku debelu knjigu, krenuli smo za Liku. Moju grupu sačinjavale su zanatlije. Jedan drug nam je pred polazak rekao:

— Drugovi, naređenje je Glavnog štaba Hrvatske da se sve zanatlije moraju uputiti u Bijele Potoke gdje su partizanske radionice. Imamo dosta oružja zaplijenjenog od neprijatelja, ali je pokvareno pa ga moramo popraviti.

Ubrzo sam stigao u Bijele Potoke, na Plješevici, i počeo raditi u radionici na tokarskom stroju. Obradivali smo upaljače za ručne bombe, zatvarače za topove, tokarili topovske čaure, pravili udarne igle za mitraljeze i razne druge dijelove. Komesar radionice bio je Ivo Očak. Tada sam prvi put vidio druga Bakarića i ostale drugove iz Glavnog štaba

Hrvatske. Tu su bile i Centralna bolnica, štamparija i još neke ustanove.

Nakon pada Bihaća, 1942. godine, grupa skojevaca, među kojima sam bio i ja, dobila je zadatak da ode u Bihać, pokupi strojeve i materijal i sve otpremi u Vojnotehničku radionicu Vrhovnog štaba. Taj zadatak smo uspješno izvršili. Dva dana i dvije noći šibala nas je kiša. Hladni, mokri i umorni tjevali smo seljačka kola da što prije stignemo do Centralne radionice. Sjećam se da smo se držali za šarage kola, jer od umora nismo mogli da vučemo noge. Stigli smo u Grmeč u Centralnu radionicu, gdje su nas drugovi vrlo lijepo primili, posebno komesar radionice Sreten Penezić i upravnik Mile Ljubčić.

U radionici, na staroj klimavoj tokarskoj klupi, radio sam upaljače, ručne bombe, navoje za upaljače i druge predmete. Zavidio sam drugu Rodiću, starom i iskusnom tokaru, kojii je radio na odličnom tokarskom stroju.

Jednog dana u radionicu je ušlo nekoliko drugova i jedna drugarica. S njima je bio i jedan drug u žutoj uniformi i sa žutim kožnatim kamašnjama na nogama. Naravno da smo odmah prepoznali druga Tita. Nasmijan i raspoložen, rukovao se sa svima i upitao:

— Drugovi metalci, kako ide?

Dode zatim do mene i gledajući kako tokarim upaljač za ručne bombe, reče:

— Ne bi li ti još malo podigao taj nož, da ti bude u centru . . . Brže ćeš tokariti?

Ja sam odgovorio:

— Druže Tito, svaki čas ga dižem u centar, ali je stroj star i raskliman pa mi zadaje muke.

A on će na to:

— Dobro, dobro, samo ti nastavi.

Nakon toga je drug Tito, sa ostalim drugovima, otišao u trpezariju, koja je bila u baraci pored radionice. Nije prošlo ni pola sata, kad dode k meni komesar Sreten i reče:

— Slušaj, ti, skojevac, idi gore u svoju sobu i naloži vatru. Drug Tito radi u tvojoj sobi pa da mu ne bude hladno . . .

Otrčim gore što me noge brže nose i zadihan uletim u sobu. Drug Tito, ogrnut šinjelom, stoji nad velikim drvenim stolom, tu su raširene vojne karte, na stolu olovke u bojama. Ja mu se obratim:

— Druže Tito, poslao me drug komesar da naložim vatru.

— Dobro, dobro, hladno je, ne da se raditi, samo ti naloži.

U peć, koja je bila napravljena od benzinskog bureta, počeo sam da trpam drva. Radio sam polako, samo da se što duže zadržim u sobi. Drug Tito me gleda ispod oka pa se nasmija i reče:

— Slušaj, ti, hoćeš li skoro naložiti peć?

— Hoću, hoću, druže Tito, sad ću ja . . .

On se smijao, jasno je vidio u čemu je stvar, pa me upita:

— Odakle si?

— Druže Tito, ja sam došao iz Zagreba.

— Iz Zagreba si došao?

— Da.

— Kada si došao?

— Prije tri mjeseca.

— E, onda sjedi ovdje kraj mene na krevet pa mi pričaj šta ima novo u Zagrebu.

I tako sam sjeo na krevet s drugom Titom i pričao mu o borbenim omladinskim grupama, o skojevcima i njihovom radu, o svemu što se zbiva u Zagrebu. Njega je sve do sitnica zanimalo. Onda mi je pričao da je i on radio u Zagrebu, da je i on metalac. Pitao me zatim:

— Da li ti pušiš?

— Pušim, druže Tito, ali nemam šta.

On se nasmija, uze onu kožnatu torbu, izvadi paket cigareta od 100 komada i reče:

— Evo ti cigarete, ali pazi da podijeliš sa drugovima, nemoj sam da popušiš.

— Neću, neću, druže Tito, ja ću to pravedno podijeliti.

Tako sam se s drugom Titom zadržao dosta dugo, duže nego što sam očekivao. Kad sam sišao u trpezariju, sa nestrpljenjem me dočeka Sreten i prekorno mi reče:

— Slušaj, ti, skojevac, šta ti radiš tako dugo gore i ometaš druga Tita u radu?

A ja ti njemu onako ponosito:

— Druže komesare, drug Tito mi je rekao da sijednem do njega na krevet i da mu pričam šta ima novo u Zagrebu.

Bio sam sretan zbog tog neočekivanog susreta i razgovora s našim Vrhovnim komandantom.

Naša radionica je bila dobro opremljena strojevima, a struju smo dobijali od stare lokomobile. Mašinista je bio Ante Fajfer, njegov pomoćnik Ivica Orlovac, a ložači Kojo Mazalica i Aleksandar Mazalica. U radionici smo radili sve do početka 1943. godine, kada je počela ofanziva od Bosanske Krupe. Tada smo dobili naređenje da radionicu evakuiramo. Nas skojevce pozvao je drug Bude na sastanak i dao nam zadatak da strojeve evakuišemo seljačkim kolima u pravcu Martin-Broda. Natovarili smo strojeve i arhivu radionice i krenuli u naređenom pravcu.

Bude nam je pred odlazak rekao:

— Skojevcima moji, ja sam siguran u vas. Makar svi poginuli, centralna arhiva mora stići u Martin-Brod. Mi sada krećemo na položaje pa ćemo kasnije doći za vama.

Kolone seljaka bježale su pred neprijateljem i miješale se s nama, pa smo morali požuriti da nam ne presijeku odstupnicu.

Izmičući neprijateljskim tenkovima i kolonama, poslije napornog puta punog neizvjesnosti, stigli smo u Martin-Brod.

Tamo smo dobili naređenje da strojeve zakopamo u željeznički tunel, što smo i učinili. Nije mi poznato šta se kasnije dogodilo s tim strojevima.

Sutradan smo zaklali kravu koju smo doveli vezanu za kola sa strojevima i arhivom. Meso je kuvao u velikom kazanu jedan stari brko, mislim

da je bio od Kragujevca, nisam mu zapamtio ni ime. Za ručak smo, uz meso, imali grah i palentu.

Poslije svega pozvao nas je drug Bude i pred strojem nam se zahvalio na uspješno izvršenom zadatku.

Nakon nekoliko dana naređeno nam je da ode-mo prema Drvaru i da se javimo u komitet kod druga Cmog, koji ima specijalni zadatak za nas. Kad smo se javili tom drugu, dobili smo zadatak da odmah krenemo u selo Mokronoge, takođe kraj Drvara, gdje je bio štab Sedme banijske divizije. Sjećam se da je za cijelo vrijeme puta padala kiša, lijevalo je kao iz kabla, pa smo se smijali: pada kiša, mokre nam noge, a mi idemo u selo Mokro-noge. U štabu su nas drugovi lijepo primili, nahra-nili i dali nam zadatak da pravimo nagazne mine i miniramo cestu između Oštrelja i Bosanskog Pe-trovca, gdje se očekuju njemački tenkovi. Rekli su nam:

— Imate oko Drvara neeksplodiranih bombi, pronađite ih i napravite od njih nagazne mine.

Tako je i bilo. U Drvaru nam je omladina po-kazivala mjesta gdje leže neeksplodirane bombe koje smo odmah iskopavali i u jednoj radionici pravili od njih mine. Kad smo nakon tri dana mi-nirali cestu između Oštrelja i Petrovca, naš zadatak je bio završen.

U Bijele Potoke vratili smo se poslije nekoliko dana i nastavili rad u ovoj radionici.

Dušan Đurđević

POSJETIO NAS JE DRUG TITO

Tačnog datuma se ne sjećam, ali znam da je bila kasna jesen 1942. godine. Radio sam tada u Vojnotehničkoj radionici Vrhovnog štaba u Međugorju. U prostoriji gdje su bili strugovi, bila je i jedna »šeping« mašina. To je, u stvari, mala blanjica za obradu metala. Bila je postavljena odmah kraj ulaznih vrata.

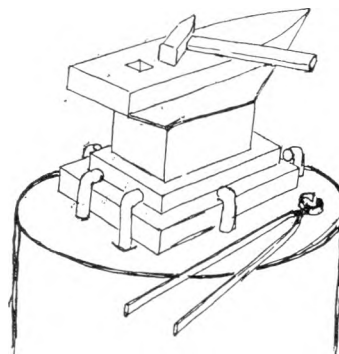
Negdje po podne u radionicu je ušao drug Tito. Niko ga nije najavio, ali smo ga mi Krajišnici, koji smo se zatekli u radionici, svi prepoznali. Ja sam radio na »šeping« mašini, na izradi izvlakača čaura za haubicu 100 mm, koja se nalazila u Bosanskom Petrovcu. Kako sam bio prvi do ulaznih vrata, prišao je najprije meni i, pošto sam ga pozdravio naklonivši se (bio sam tada gologlav), upitao me šta radim. Ja sam mu odgovorio, a on me upitao imamo li kakvih teškoća u radu. Tada smo imali teškoća sa noževima za strugove i »šeping« mašinu, pa sam rekao da su noževi uglavnom iz Drvara, da su u drvarskom požaru gorjeli i da su izgubili u kvalitetu. Trug **Tito** je potom prišao tokarima, porazgovarao malo s njima, a zatim je prešao u zgradu u kojoj smo imali trpezariju i spavaonice, a tamo su bile i prostorije uprave radionice.

Dok je drug Tito u radionici razgovarao s tokarima, sa mnom je porazgovarao moj poznanik iz djetinjstva Rade Letić, koji je bio jedan od pratilaca druga Tita. Bio je naoružan njemačkim »šarcem«. Druga Tita je pratila sekretarica, za koju sam kasnije saznao da se zvala Zdenka. Neke veće pratnje drug Tito nije imao.

Istog dana, negdje oko 17 časova, naš politički komesar Sreten Penezić poslao je po mene jednog radnika, ne sjećam mu se imena, s porukom da dođem k njemu u trpezariju. U trpezariji bio je instaliran vrlo dobar radio-prijemnik. Kad sam ušao u trpezariju, vidio sam da na dugačkoj drvenoj klupi ispred radio-prijemnika sjede drug Tito, Mile Ljubičić, Sreten Penezić i još nekoliko drugova. Meni su ostavili mjesto između Tita i Penezića, ispred samog radio-aparata. Rekli su mi da na skali pronađem stanicu »Slobodna Jugoslavija«, koja je emitovala vijesti u 17 časova i 5 minuta. Tu stanicu bilo je vrlo teško pronaći, a ja sam u tome već imao iskustva. Teškoća je bila u tome što »Slobodna Jugoslavija«, koja je emitovala vijesti na kratkotalasnom području, nije imala nikakav predsignal, pa mi se ponekad dešavalo da je i ne »uhvatim«. Zbog toga sam imao veliku tremu. Iako sam znao da me drug Tito ne bi ukorio ukoliko ne pronađem traženu stanicu, činilo mi se da mi je životni cilj bio da mu omogućim da čuje vijesti.

Kada je već bilo 17 časova i 5 minuta, drug Tito je pogledao na svoj sat i rekao mi tiho da je već vrijeme da stanica počne emisiju. Ja sam pogledao na svoj sat i, vidjevši da je prošao nepun minut, pripremih se da pomjerim skalu. Na moju sreću, istog trenutka se oglasio poznati gong koji je označavao početak emitovanja vijesti. Moram priznati da sam bio presretan. Pokazalo se da je spiker kasnio skoro čitav minut, što je mene dovelo u neugodan položaj. Drug Tito je sa pažnjom saslušao vijesti, a što se mene tiče, moram priznati da nisam upamtio ni jednu jedinu riječ, toliko sam bio uzbuđen. Čak i sada, punih 37 godina poslije toga događaja, prilikom pisanja ovih redova, obuzima me neko uzbuđenje.

Svi mi radnici i rukovodioci bili smo presrećni što smo imali takvog gosta. Drug Tito je kod nas i prenoćio, pa je tako njegova posjeta trajala duže nego što smo se nadali. Poslije njegove posjete naš politički komesar Sreten Penezić priča nam je da se drug Tito interesovao za uslove rada i za potrebe radionice i radnika.

Metalci se vraćaju u svoje brigade

Momčilo Poleksić

IZVODI IZ RATNOG DNEVNIKA

Momčilo Poleksić vodio je Sekciju za naoružanje i ubojnu opremu pri VŠ NOV i POJ. Iz njegovog dnevnika donosimo samo izvode koji se odnose na Vojnotehničku radionicu Vrhovnog štaba NOV i POJ.

1942. godina
18. novembar

Danas su me drugovi iz Štaba moje brigade obavijestili da idem na dužnost u Vrhovni štab.

Bosanski Petrovac
22. novembar

Preko Tičeva, Drvara i Oštrelja stigao sam u Bosanski Petrovac, gdje me je primio drug Ivan Milutinovic i detaljnije me upoznao sa budućim radom sekcije koju ću voditi.

Poslije oslobođenja Bihaća, Cazina i Bosanske Krupe oslobođena je cijela Bosanska krajina (sem Banjaluke), skoro čitava Dalmacija, Lika, Banija i Kordun. To je najveća slobodna teritorija u Evropi, na kojoj je radilo nekoliko desetina radionica za opravku oružja i izradu ručnih bombi. U Grmeču je najveća, ima najbolje uslove, ali i njoj treba pomoć — u materijalu i kadrovima.

Bosanski Petrovac
26. novembar

Vrhovni komandant drug Tito napisao je naredbu o formiranju odsjeka i sekcija. Za mene je

najinteresantniji dio koji se odnosi na rad sekcije kojom ću odsad da rukovodim.

»Sekcija za naoružanje i ubojnu opremu«, stajalo je u naredbi, »ima odmah da preuzme rukovođenje nad svim radionicama, livnicama i magazinima za naoružanje i ubojnu opremu na slobodnoj teritoriji.. « kao i »da se od strane Sekcije preduzmu sve mjere o popuni radionica stručnom radnom snagom i da se po potrebi i mogućnostima proširuju.« I dalje .. . »Kao prvo, Sekciji se pridaje velika radionica u Grmeču i livnica u Drvaru, koje su do sada bile pod rukovodstvom Operativnog štaba za Bosansku krajinu.«

Jajce

28. novembar

Juče je oslobođeno i Jajce. Prebirajući plijen, našao sam nekoliko puškomitraljeza i nekoliko desetina pušaka, koje ću poslati u Grmečku radionicu na popravak.

Drugovima u drvarskoj radionici poručio sam da ubrzano liju tijela za ručne bombe i upaljače mina za minobacače i da ih šalju u Vojnotehničku radionicu u Grmeču na definitivnu doradu. Bombe i mine su potrebne jer se formiraju nove jedinice.

Mrkonjić Grad

4. decembar

Danas sam poslao nekoliko kola u Jajce da sva oruđa koja su za popravku prevezu u Grmeč.

Bosanski Petrovac

6. decembar

Na jednoj od pet haubica, koliko ih je zarobljeno, neispravan je zatvarač. To će popraviti drugovi u Vojnotehničkoj radionici.

Bosanski Petrovac

8. decembar

Pozvan sam u Vrhovni štab, gdje mi rekoše da odmah krenem u Grmečku radionicu. Biće to moj

prvi susret sa radnicima radionice. Dobio sam zadatak da ih obavijestim da su sad pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba. Krenuo sam preko Srpske Jasenice, gdje sam dobio vodiča.

Poslije dugog pješaćenja naišli smo na tek prosječen put, sa dva čudna kolotraga, za koji mi moj vodič reče da je od lokomobile, koja radionici daje struju. Putovali smo kroz maglu, a po drveću i po paprati uhvatilo se inje. Tek kad smo izišli iz šume, puče vidik na uzanu dolinu kroz koju žubori potok. Iza nje se uzdiže visoka planina Grmeč. Ovdje neprijatelj nikad nije zanoćio. Danju su dolazili, ali samo do bukove šume — dalje nisu smjeli.

Suvajsko Međugorje 9. decembar

U radionicu sam stigao odmah iza podne. U zgrade izgrađene od drveta stiže se konjskom stazom. Ambijent je izvanredan. Divna šuma, potok ... Stoljetna stabla ukomponovana u zgrade zaklanjaju vidik neprijateljevim izviđačima iz vazduha, a nestvarnu tišinu narušava samo brujanje mašina i pjesma radnika. Oko radionice podignute su i ostale zgrade: barake za stanovanje, trpezarija, kuhinja itd. To je malo naselje u šumi. Iz vazduha to sigurno liči na buket velikih cvjetova. Tu živi i radi preko stotinu radnika. Među njima je najviše metalaca. Gotovo su svi stigli iz borbenih jedinica. Napustili su svoje drugove iz prve borbene linije, u želji da im odavde još više pomognu. Riješeni su da učine nemoguće. Milina ih je posmatrati. Ovdje oni rade, stvaraju .. . Na svakom koraku osjeća se takmičarski duh. Jedni prave dijelove koje drugi sklapaju, da bi, na kraju, dobili gotove proizvode. Na skladištu je 300 gotovih bombi. Dogovorili smo se da ih isporučuju dva puta sedmično, kako ni dana ne bi ostale neiskorištene.

10. decembar

Radionica ima dovoljno struje i radnici rade u tri smjene. Rezultati dnevne smjene nisu ništa

bolji od noćne. Kad nisu za mašinama, radnici rade na uređenju i proširenju prostorija.

Za vrijeme večere, u trpezariji, gdje su se svi skupili, iznio sam im svoje utiske o radionici i kolektivu. Upoznao sam ih i sa zadatkom koji je dobio Ivo Lola Ribar uoči polaska u Hrvatsku. Naime, drug Ribar se obavezao da će ovoj radionici poslati pojačanje u mašinama i novim majstorima.

Bosanski Petrovac
14. decembar

Dobio sam iz Vojnotehničke radionice 350 bombi »kragujevki« i sve ih poslao borcima 2. i 3. divizije.

15. decembar

U toku noći stiglo je još 300 bombi, te osam mitraljeza i tri puškomitraljeza. Naime, drugovi iz radionice uputili su ih kolima u kojima sam im poslao jedan top i dva mitraljeza na opravku. Sa bombama sam dobio i pismo u kome me upravnik i komesar izvještavaju da će ubuduće sedmično proizvoditi 700, umjesto dosadašnjih 500 bombi. Sa izvjesnim proširenjem, uskoro ćemo dostići i hiljadu komada sedmično.

Popravljeni mitraljezi će već sutra biti upotrebljeni u oslobađanju gradova Livna i Duvna.

26. decembar

Dobio sam zadatak da odmah podnesem izvještaj o potrebama Grmečke radionice, posebno u mašinama i kadrovima. Izvještaj sam napisao i poslao.

1943. godina
5. januar

Poslao sam danas u Vojnotehničku radionicu dvije djevojke koje će u radionici biti higijeničarke. Prije desetak dana uputio sam im i jednog druga za administrativne poslove.

17. januar

Poslao sam na opravku ili da se potpuno izmijenjen zatvarač za haubicu od 105 mm. Prijatno sam iznenađen kad su mi iz radionice poručili da će ga izraditi kao i fabrika iz koje je potekao.

Borci sve više traže naše ručne bombe. Naročito kad napadaju utvrđena uporišta.

20. januar

Drugovi u Vrhovnom štabu su mi rekli da im je drug Ribar javio da šalje 15 majstora — metalostrugara — iz Hrvatske. Desetoricu ću uputiti u Grmeč.

21. januar

Juče sam saznao da neprijatelj vrši jak pritisak na slobodnu teritoriju Banije i Korduna i da se vode žestoke borbe u Sloveniji i Hrvatskoj.

22. januar

Iz radionice u Grmeču dobio sam 600 ručnih bombi i sve ih, preko Bihaća, poslao u Glavni štab za Hrvatsku.

25. januar

Neprijatelj je u brzom prodoru preko Banije i Korduna, a izbjeglice već stižu u Bosansku krajinu gdje je za njih pripremljen smještaj i hrana. Iako su i sami u teškom položaju, Krajišnici im pomažu koliko mogu. U tome su posebno aktivni omladinci.

27. januar

Neprijateljeve namjere su jasne. On nastoji da ponovo okupira čitavu slobodnu teritoriju.

Bosanski Petrovac

29. januar

Danas je bombardovan Petrovac. Razgovarao sam sa drugovima iz Vrhovnog štaba i pitao šta da

radimo sa radionicom u Grmeču. Dobio sam odgovor da se mašine demontiraju i pohrane na najpogodnije mjesto, a sitniji alat da radnici ponesu.

Oštrelj
I. februar

Bombardovan je i Oštrelj i situacija je još gora. Sve što se može evakuisati, šaljemo u Drvar. Neprijatelj nadire iz svih pravaca.

Oštrelj
3. februar

Ponovo sam pitao drugove iz Vrhovnog štaba o daljoj sudbini radionice i dobio odgovor: radnici pripadaju Sekciji za naoružanje, kad naiđu da ih »držim« na okupu, a kad se ukaže prilika da ponovo formiramo tehničku radionicu jer nam je neophodna.

Bosanski Petrovac
10. februar

Drugovi iz Vojnotehničke radionice stigli su u Drvar, odakle su mi se javili telefonom. Dogovorili smo se da se svi priključe Komandi područja u Drvaru i da, zajedno sa radnicima drvarske livnice i radionice, rade ono što im situacija bude nalagala. Komesaru Sretenu sam rekao da više nemamo ni radionica ni skladišta, ali ćemo sve učiniti da ponovo oformimo tehničku radionicu, a do tada moramo biti na okupu. Dogovorili smo se i o alatu, koji su radnici ponijeli u namjeri da ga na zgodnom mjestu pohrane. To sam poručio i drugovima u drvarskoj radionici.

Položaj
II. februar

Druga divizija je oslobodila Imotski. Plijen je ogroman. Odmah poslije toga oslobođeni su Prozor i Jablanica, a sa oslobođenjem ovih uporišta plijen se toliko povećao da nisam imao drugog izlaza, nego sam angažovao drugove iz Grmečke radionice,

na čelu sa komesarom Sretenom, pa su mi oni pomogli. Više od tri vagona municije, raznih vrsta, sakrili smo u jednoj pećini u dolini rijeke Rame. Poslije toga svi smo radili na uništenju naše motorizacije i teških oruđa, a onda smo se uputili sa našim jedinicama sve do planine Durmitora.

U selu Njegovuđi prišli smo organizaciji nove vojnotehničke radionice, ali nas je u tome omela ofanziva neprijatelja.

*

Smatram da svi drugovi iz Vojnotehničke radionice Vrhovnog štaba NOV i POJ zaslužuju sva priznanja za ono što su učinili za naše jedinice u tako kratkom roku. Neizmjeno mi je žao što u dnevniku nemam spisak radnika, inače bih ih sve rado istakao. Ovim im se izvinjavam i molim da mi oprostite.

Dorđe Bujak

U BESPUĆU JE NIKLA NOVA RADIONICA

Period od evakuacije radionice iz Ljubije do »udaranja temelja« novoj radionici u Međugorju, ljubijski radnici su ispunili različitim aktivnostima. Opravljalo se oštećeno ili pokvareno oružje, oprema, a koliko se stiglo, radilo se i na osposobljavanju poljoprivrednih alatki, koje su seljaci svakodnevno donosili. Ante Fajfer, Franjo Pleša i seoski majstor Mirko Praštalo opravili su jedan motor koji je imao višestruku namenu.

Žene koje su izbegle iz Ljubije, u većini slučajeva, radile su kao kuvarice ili u krojačkoj radionici u selu Suvaji. Bile su tu Mila Orlovac, Marica Ostojić, Barica Beslać, Zora i Dana Ljubanić.

Presudnu ulogu u izboru mesta za novu radionicu imao je Kajica Štrbac, valjda najveći poznavalac toga kraja. Od početka rata Kajica je sve svoje sposobnosti, vreme i snagu posvetio revoluciji. Bio je član KPJ i, od prvog dana, u narodno-oslobodilačkim odborima — seoskom, opštinskom, sreskom. Kao strastveni lovac, Grmeč je prokrstario uzduž i popreko. Poznavao je čudi planine, svaku stazu, uvalu, izvor, potok . . . Sticao se utisak da je poznavao i drveće i svako razlikovao kao da su u pitanju ljudi. Lokacija buduće radionice nalazila se između Bosanske Krupe, Bosanskog Petrovca i Bihaća, 2.500 m udaljena od najvišeg vrha (Đušim vrh, 1.099 m) tog kraja. Na jugozapadu se nalazio vrh Mačja greda (1.014 m), a 2.500 metara južno, vrh Muminovac (991 m). Zapadno od radionice prostirale su se Vrletne uvale, a pravo na sever, za oko 6 km, sela Donja Suvaja i Gornja Su-

vaja. U istom pravcu nalazila se i Bosanska Krupa, udaljena oko 20 km.

Iako blizu jakih uporišta neprijatelja, pre svega uporišta u Bosanskoj Krupi, izabrano mesto odgovaralo je svim uslovima bezbednosti. Retko, a visoko i jako drveće, nudilo je odlične uslove da zgrade ne budu otkrivene ni od neprijateljevih izviđača iz vazduha, a što se tiče drugih vrsta izviđanja, ovaj položaj nudio je još bolje uslove. Neprijatelj tu nikada nije ni zavirio.

Pored toga, mesto je nudilo tekuću vodu, drvo za građu, putejke koji su izvodili na seoske puteve, kojima se razvio vrlo živ promet — bilo da se radilo o dovoženju materijala, hrane, ili da su se odvozile mine, bombe i drugo u jedinice. Zemljište je obraslo paprati, a od širokih krošnji nebo se nije ni videlo, pa je usred dana bio polumrak. Osim žubora potoka Suvajčine, drugo se ništa nije čulo. Tu, gde je trebalo dići zgrade za radionicu, kotlina je bila nešto uža, a naslanjala se na okomitu i neprolaznu stenu. Kotlinom je proticao potok Suvajčina, a desno i levo zemljište se uzdizalo. Preko puta radionice nalazio se izvor pitke vode.

Da bi se dobilo u vremenu, rešeno je da se jedna sačuvana seoska brvnara rastavi, materijal preveze i na ovom zemljištu ponovo sastavi. Kasnije, radionica bi se, uz redovan rad, odnosno izgradnju novih zgrada, proširivala. Dok se to ne uradi, valjalo je podići neku veću bajtu, u koju bi se, preko noći, sklanjali radnici. Između nekoliko bukava stavljene su tanje oblice, koje su učvršćene žicom ili ekserima. Preko oblica stavljani su okrajci dasaka, a preko njih granje i paprat. Privremena bajta (spavaonica) bila je pokrivena i opšivena. Dok su jedni radili na izradi bajte, drugi su skupljali suve paprati i šušnja da prostru po zemlji, gde će se ležati. Bajta je završena prvog dana, pa se te noći u njoj već spavalo. Kad je onoćilo svi radnici okupili su se oko založene vatre, a našlo se nešto i za jelo. Iako neslano, svima je godilo. Nakon večere razgovor se otegao do kasno u noć.

Sledećih nekoliko dana intenzivno se radilo na podizanju barake gde će se smestiti prve mašine. Zemljište je očišćeno i poravnato, a onda se, po planu inženjera Mile Ljubioića, upravnika radionice, počelo sa postavljanjem temelja. Kako nije bilo cementa na određena mesta su postavljeni šipovi — trupci, koji su imali metar u prečniku i više. Na tako postavljene temelje grupa tesara, pod rukovodstvom Mile Majkića, koristeći građu od porušenog magacina i kuće, počela je da postavlja stranice zgrade — barake. Trebalo je da bude oko 20 m dugačka i 10 m široka, pa je jedna grupa obarala nova stabla i tesala građu, a grupa pod rukovodstvom stolara Stipe Komljenovića, a kasnije i Ratka Ševe počela je izradu prozora i vrata. Sve ovo se radilo ručno, struje još nije bilo, a ni motornih testerà. Trećeg dana po dolasku u Međugorje, inž. Mile Ljubičić, poslao je nekoliko drugova u Lušci Palanku da pripreme sav evakuisani materijal iz Ljubije i da ga prebace u rejon lokacije radionice. I pored svih teškoća, izgradnja zgrade — barake napredovala je brzo. Mnogo su pomagali i seljaci iz obližnjih sela, pretežno oni koji su bili vični ovom poslu. Bilo je i zaprežnih vozila. Sledovanje je bilo redovno, ali nismo imali sposobnog kuhara, pa je hrana bila nešto lošija.

Prvi radni dani u šumi bili su svi isti. Seča novih stabala, obrada građe, rad na podizanju baraka, uređenje kruga .. . Sastanci su bili svakodnevni i gotovo uvek sa istim dnevnim redom: dogovor za rad.

Ove poslove, najveći broj radnika, nije nikad obavljao. To nikome nije smetalo i uz nešto veće napore poslovi su ipak napredovali. Došla je i grupa partizana za obezbeđenje radionice. Oni su preuzeli i držanje straže. Njihov komandir je bio Đuro Beronja a naoružanje im je bilo skromno. Imali su svega dve ili tri puške, sa vrlo malo municije. Za 5—6 dana rada baraka je bila podignuta. Ostalo je da se pokrije i da se tavan popodi, kako bi na njemu radnici mogli da spavaju. Trebalo je pri-

premiti i izrezati dosta čamove građe i napraviti šindra. Šindru su pravili iskusni tesari, a drugi su podili tavan i pokrivali baraku. Još dok se baraka podizala, stiglo je nekoliko zaprežnih kola sa materijalom i mašinama iz Lušoi Palanke, a ostalo je stiglo u toku pokrivanja barake. Došla je i Manda, drugarica Stipe Komljenovića, radnika u radionici. Ona je od tada pripremala za radnike hranu, čiji se kvalitet popravio. Skupa sa Mandom došli su i radnici iz Ljubije, koji su uz mašine ostali u Lušci Palanci. Sad je na okupu bilo preko 30 radnika.

Svaku radnu pobjedu proslavili smo po običajima naroda ovog kraja. Zato se pobrinuo Kajica Štrbac. Čim je baraka pokrivena i tavan osposobljen prešli smo tamo na spavanje. Prozori i vrata su postepeno postavljani — kako je koji bio gotov, tako je i ugrađivan. Sada je bajta bila slobodna pa je korišćena za smeštaj raznog materijala, koji je počeo da pristiže. Baraka je podignuta a da nijedno stablo, u neposrednoj blizini, nije oboreno. O tome se i kasnije vodilo računa. Drvene zgrade uklapane su u okolno drveće, pa je izgledalo kao da stabla izrastaju iz krovova zgrada. To je uslovalo da radionica za neprijatelja bude nevidljiva.

Podizanjem barake stvoreni su uslovi da počne montiranje strojeva. U toku izgradnje barake često se postavljalo pitanje kako rasporediti, postaviti i učvrstiti strojeve. Bilo je dosta predloga i rešenje je nađeno. Izlaz je i tome nađen u bukovim, debelim trupcima, najmanje metar dugačkim, za koje su iskopane rupe u koje su uglavljeni. Uostalom, to je bilo jedino što se moglo učiniti. U to vreme u radionicu su došli: Marko Rodić, Špiro Jovičić i Sveto Vidović — svi iz Drvara i sva trojica metalostrugari. Tada su počeli Tone Fajfer, Franjo Pleša i Mića Došenović da osposobljavaju dizel-motor, koji je izvučen iz Ljubije. Struja, dobijena od opara vi jenog dizel-motora, iskoristiće se za radove noću, ali i za pogon aparata za zavarivanje. To je uticalo da se i organizacija posle usavrši. Majstori metalci i nekoliko učenika postavljali su strojeve,

drugi su sekli trupce i postavljali ih u iskopane rupe. Dok je jednj grupa radnika nastavila seču, druga je obrađivala građu. Trebalo je podići i ostale objekte. Za svaki stroj su određena po tri druga i oni su ga morali postaviti, učvrstiti i povezati sa transmisijom. Naravno, sve se to radilo po ranije utvrđenom rasporedu strojeva. Svako je postavljao stroj na kome će kasnije raditi.

Kod složenih poslova međusobno su se pomagali, pogotovu kad je bio u pitanju neki teži predmet, stroj i si. Malo se pričalo. Svi su žurili da što pre postave strojeve. Radnici, koji su radili na osposobljavanju dizel-motora, odmah su ga postavili u desnom donjem uglu radionice. Uporedo sa osposobljavanjem motora, električari Luka Ostojić i Milan Despot, postavljali su generator i razvlačili električnu mrežu. Drugog dana montaže strojeva motor je proradio. Od tada se moglo raditi i noću.

Postavljanje strojeva nije bilo lako. Bilo je dosta problema, a pored nedostatka montažera i iskustva, nije bilo ni potrebnih pomagala za pričvršćavanje strojeva. U takvoj situaciji mašta i dovitljivost starih majstora dolazile su do izražaja i bile od velike koristi. Svašta se pokušavalo da bi stroj bio što bolje pričvršćen. Svi su bili svesni da će ceo trud propasti ako se to dobro ne uradi. Pokušalo se sa drvenim stegama ili klinovima, otkovanim uzengijama, gvozdenim klinovima koje su otkivali kovači Matija Šop i Đorđe Mršić. Uporedo sa postavljanjem strojeva izrađene su i postavljene radne klupe — bankovi.

Prilikom montaže strojeva trebalo je voditi računa o tome kako i gde postaviti stroj, na kojoj visini, pod kojim uglom, na kom rastojanju od ostalih strojeva itd. Nije se smelo žuriti nauštrb kvaliteta. Svaka greška bi se kasnije svetila i bio bi to gubitak vremena. To se nije smelo dozvoliti. Svaki nastali problem studiozno je razmatran i rešavan. U toku montaže često se koristio aparat za zavaranje, ali pri svakom uključivanju aparata morala su se gasiti svetla, jer dizel-motor nije mogao izdr-

žati veće opterećenje. Od motora takvog kapaciteta nije se više moglo ni očekivati. Da bi mogao što više da radi, često su ga gasili da bi se ohladio, a u početku Koja Mazalica je stalno u njegov hladnjak sipao vodu. Kasnije je sprovedena tekuća voda, koja je lagano curila u hladnjak motora, pa se nije pregrevavao kao dotad. I pored svega, moralo se misliti na novi izvor električne energije za strojeve i rasvetu. Rešenje je predložio majstor Tone Fajfer, a upravnik radionice Mile Ljubičić ga je podržao i zatražio podršku od Operativnog štaba za Bosansku krajinu da se iz mesta Smetice dovuče lokomobila, koja bi zadovoljila sve potrebe.

Brigu oko lokomobile preuzeo je upravnik Mile Ljubičić. Od tada je često odlazio u Operativni štab za Bosansku krajinu gde su mu u svemu izašli u susret. Odobreno je da se iz borbenih jedinica povuku majstori metalci.

Svi ostali nastavili su postavljanje i montažu strojeva. Grupa radnika je radila na postavljanju transmisija. Učvršćenje nosača transmisije išlo je i sporo i teško. Sve se moralo učvršćivati za tavan-ske grede. Trebalo je dosta dugačkih šrafova. Nešto ih je bilo, ali veći deo su radnici morali sami praviti. Svi navoji su urađeni ručno, nareznicom. Strojevi još nisu radili. Bilo je problema i u kožnom remenju — za pokretanje strojeva. Nešto je doneseno iz Ljubije, a nešto iz Bosanske Krupe. Za ostale strojeve, za koje nije bilo kožnog remenja, upotrebili su prtena vatrogasna creva. Dizel-motor je uključen i agregat je zabrujao. Rotor se okrenuo, sijalice osvetlile sve prostorije, transmisija se počela okretati, a preko nje i strojevi. Najzad, posle mukotrpnog rada na dizanju zgrade, postavljanju i montaži strojeva, mašine su pokrenute i nova Vojnotehnička radionica mogla je da počne opravku i proizvodnju najnužnijeg za vojsku i narod. Vese-lju nije bilo kraja. Taj dan svim radnicima je ostao u najlepšoj uspomeni. Kako i ne bi kad je u bespuću podignuta »partizanska fabrika oružja«, kako ju je narod ovog kraja prozvao. Da uspeh bu-

de veći, već prvog dana rada, pokazalo se da su nedostaci neznatni i da se svi mogu lako otkloniti. Jedini problem je ostao i dalje mali kapacitet dizel-motora, koji je davao pogonsku energiju, ali tu su radnici bili nemoćni.

Uskoro je i ovaj problem bio rešen. Operativni štab za Bosansku krajinu, preko narodnooslobodilačkih odbora, obezbedio je dovoljan broj konja i volova da se toliko potrebna lokomobila prevuče iz Srnetice u Međugorje i stavi u pogon radionice.

PRVE PODGRMECKE MINE

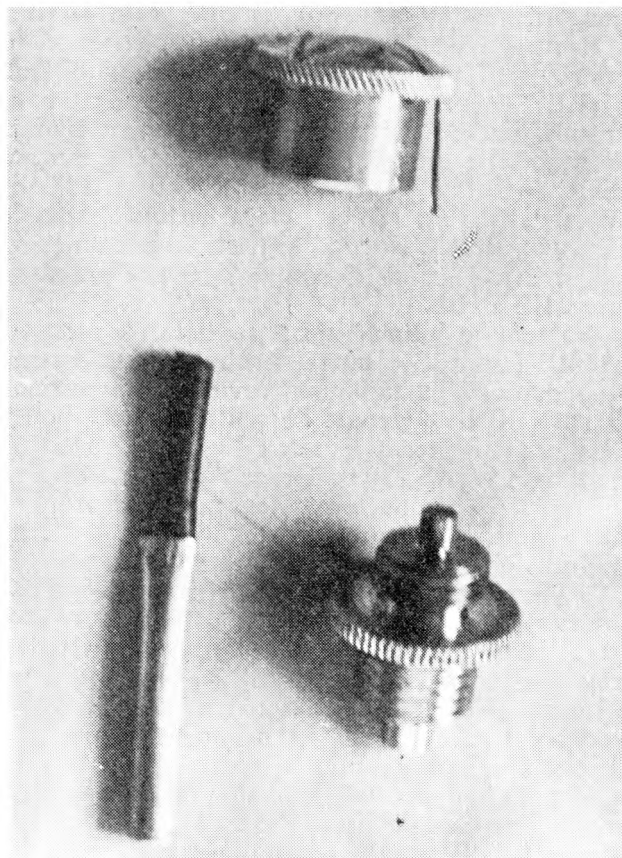
Montaža prenesene brvnare i podizanje prve radioničke zgrade nije isključila osnovni rad zbog kojeg se i diže radionica. Sve vreme, tako reći, u pokretu, radilo se na opravci oružja, pa i na izradi jednostavnijih delova. Ovaj rad nije prekidan ni dolaskom u Međugorje. Na tome su radili Mirko Praštalo, Mića Došenović, a, po potrebi, i ostali. Sada, u novopodignutoj zgradi, sa montiranim strojevima, mogli su više pažnje posvetiti opravci oružja. Zapravo, grupa za opravku pojačavana je pa se obavljalo sve naoružanje, koje su jedinice slale. Najviše je opravljeno pušaka i puškomitraljeza, a bilo je i minobacača. Pored opravke oružja, već prvih dana počela je proizvodnja nagaznih mina za borbu protiv oklopnih vozila. To je zahtevala novonastala situacija, jer je neprijatelj sa jačim snagama prodro na slobodnu teritoriju, pa je sve podređeno izradi mina. Njih su radili po uzoru na lju-bijske i drvarske mine, nastojeći da ih usavrše i tehnički bolje opreme. Urađeno je najnužnije. Najpre šest, a dva dana kasnije, novih sedam protivtenkovskih mina. Uporedo s njima napravljeno je i 30 manjih nagaznih mina za borbu protiv pešadije, a i lakih vozila. Sve je odmah isporučeno jedinicama.

Pošto je prošla neposredna opasnost, a neprijatelj vraćen u svoja uporišta, težište rada je pre-

bačeno na postavljanje lokomobile, koja je uz dosta truda dovučena u neposrednu blizinu novoizgrađene radionice. Lokomobilu je trebalo dobro učvrstiti, iznivelisati, povezati sa generatorom i transmisijom. Morao se popraviti kazan i ložište. Lokomobila je bila zapuštena i dotrajala. Sve je to trebalo dovesti u ispravno stanje, što su vrlo brzo učinili: Fajfer, Dobrijević, Pleša, Orlovac, Mazalica, Došenović, Beslać i drugi, koji su uložili mnogo napora, znanja i snalažljivosti dok su sve probleme i nedostatke otklonili.

Najteže je bilo učvrstiti tako težak iteret i osposobiti kazan čije su cevi popucale i dotrajale. Dobar deo cevi je zamenjen cevima koje su nađene u Drvaru. Njih je trebalo ugraditi, zavariti ili zapertlovati. Takav posao je težak i u normalnim uslovima, kada se ima sve na raspolaganju. Posle toga su, Koja i Aleksandar Mazalica, pod nadzorom majstora Fajfera i Dobrijevića, nekoliko dana ložili lokomobilu dok nisu isprobali sve njene delove, spojeve i vreme dobijanja pare i pritiska. Tek tada su lokomobilu pustili u rad, što se očekivalo s velikim nestrpljenjem. Svetio je ugašeno, zaustavljene su ostale mašine, a svi pogledi bili su okrenuti u pravcu lokomobile i majstora Fajfera, koji je oko nje poslovao. Kada je puštena u rad, napetost je još više porasla. Lokomobila je radila sve brže i brže. Majstor Fajfer je stalno gledao na manometar i kada je dobijen dovoljan pritisak, uključen je generator. Kad je svetlost ponovo zasvetlela, a mašine počele da rade, svi su bili načistu da je izvojevana najveća radna pobeda — počela je proizvodnja sopstvene električne energije. Sve čestitke upućene su drugovima koji su radili na osposobljavanju i puštanju u rad lokomobile.

Početkom avgusta u radionici je bilo oko 50 radnika i tri učenika — ne računajući borce iz obezbeđenja, građevinske i pomoćne radnike. Najviše je bilo metalostrugara, zatim kovača, bravara, mehaničara, električara, alatničara, mašinbravara, varilaca, limara, stolara ...

*Dijelovi upaljača: kapica, eksplozivni dio
i mehanički dio*

Zahvaljujući ovakvoj strukturi majstora, bilo je moguće obavljati i najsloženije poslove. U to vreme drvarska livnica je ponovo osposobljena i počela je redovna isporuka odlivaka ručnih bombi. Kapaciteti livnice su bili veći nego što se u radionici moglo obraditi. Odlivci su najčešće dopremani zaprežnim kolima, pa je u tu svrhu bilo organizo-

vano nekoliko prihvatnih punktova — releja, koji su to dobro obavljali. Pošiljke su stizale na vreme.

Da bi rad na izradi ručnih bombi imao što bolji efekat i da bi se što više bombi proizvelo, formirane su radne grupe, i radilo se u smenama. Svako je znao svoj dnevni i nedeljni zadatak. U početku je išlo nešto sporije, a kad su se grupe uhodale realizacija se povećavala. U prvo vreme radionica je uspevala da jedinicama isporučuje 500, a nešto kasnije i 800 bombi nedeljno.

U težnji da proizvedu što više ručnih bombi, majstori su se takmičili, pa su pojedinci u toku jedne smene izrađivali 35—40 upaljača.

Povećavanjem proizvodnje trpele su mašine, naročito strugovi. Da bi mogli izdržati, često smo ih zaustavljali, hladili, čistili i podmazivali. Među majstorima je vladalo veliko drugarstvo i solidarnost. Međusobno su se pomagali i prenosili znanje jedan na drugog.

U septembru dolaskom novih radnika bilo je oko 70 metalaca. Pa ipak, i dalje se osećala potreba za nekim specijalnostima kao što su: alatničari, modelari i mehaničari. U to vreme na teritoriju Bosanske krajine stigle su proleTERSke brigade i Vrhovni štab, pa je upućen još jedan zahtev da se u radionicu upute određeni stručnjaci.

DOLAZAK PROLETERA

Već 15. septembra iz 2. proleTERSke brigade u radionicu dolazi Sreten Penezić za komesara radionice. Na ovu dužnost uputio ga je Vrhovni štab NOV I POJ. Nešto kasnije isti štab upućuje: Momu Vukovića, alatničara, Voju Niketića, kovača-modelara, Stojana Paunovića Srbina, kovača-modelara, Branka Radakovića Šofera, bravara, Milenka Radivojevića Kešu, mehaničara, Vuleta Milenkovića, bravara, Milorada Nedića Mačka, limara, Draga Bojovića, Ljubana Davidovića, Dušana Vujčića . .

Dolaskom ovih drugova mnogi poslovi su bolje i brže obavljani. Bili su to stari majstori, sa velikim iskustvom i znanjem, a nekoliko ih je radilo u Vojnotehničkom zavodu u Kragujevcu. Od tada su se u radionici izrađivali i najsloženiji delovi za oruđa. Pored stručnog znanja koje su imali novi drugovi, živnuo je i ostali rad. Partijsko-politički i kulturno-zabavni život je potekao novim tokovima. Novodošli radnici i komesar Sreten Penezić došli su iz proleterskih jedinica, što je svima godilo. Od tada se radilo sa još većim elanom, jer su svi shvatili da i Vrhovni štab NOV i POJ pridaje radionici veliki značaj. Radionica je postala organizacijski jača i dobijala definitivnu fizionomiju, iako će se i dalje jačati — kadrovski i materijalno. Komesar Sreten Penezić, godinu dana ranije, radio je u partizanskoj fabrici oružja (u Užicu), pa je, obogaćen iskustvom, uneo mnogo novina u celokupni rad radionice.

Do njegovog dolaska partijsko-politički i sav ostali rad vodio je upravnik Mile Ljubičić. Postavljanjem Sretena za komesara radionice, Mile se mogao više posvetiti organizacijskim i upravnim poslovima. Dolaskom majstora iz proleterskih jedinica uveliko je unapređena proizvodnja radionice i obogaćen partijsko-politički rad i društveno-zabavni život svih radnika u radionici. Pored dobrih pevača, bilo je i muzičara-amatera, koji su pesmom i svirkom uveseljavali ostale. Tako su rad i napreznja bili lakši. Posebno su se isticali Voja Niketić, Stojan Paunović Srbin i Milenko Radivojević Keša.

Stojan Paunović Srbin odlično je svirao na gitari. Bio je invalid, ali je često i zaigrao. Za vreme zimskog marša 1. proleterske brigade preko planine Igman, njemu su promrzle noge pa su mu u Foči amputirali nožne prste. Pored svog redovnog kovačkog posla, Stojan je povremeno radio i u kuhinji, jer je radionica, jedno vreme, ostala bez kuvarica Danice i Mande, pa ih je on zamenjivao. I kuvarski posao, kao i kovački, odlično je obavljao.

Pored Srbina isticao se i Voja Niketić. Uvek veseo, po prirodi glasan, stalno je bio raspoložen. Svugde je stizao. Učestvovao je gotovo u svim akcijama i nabavljao raznu opremu, materijal i mašine za potrebe radionice. Stizao je na razne skupove i sastanke u okolna sela. Voja nije zaboravljao ni svoje drugove — pušače. Svaki povratak u radionicu značio je i malo slavlje, jer se Voja nikada nije vraćao bez nekoliko kutija cigareta.

Dotad se nije pokušavalo sa proizvodnjom mina za minobacače. Teško je išlo sa izradom kopira-šablona za obradu mina. Pokušalo se sa obradom svake mine posebno, ali je to bilo sporo, a uz to i nije uspevalo. Zato se nastojalo što pre napraviti kopir. Početkom oktobra iz Dalmacije dolazi Mirko Dvornik, tokar, iskusan majstor i član KPJ. Sa njim su došli Ante Subašić, bravar, Kruno Poljak i Josip Blažić, kovač. U radionicu dolazi i Tone Vikić. Njega su poznavali svi radnici iz ljubijske radionice. Dolazi i Mutimir Buda Popović iz 2. proleterske brigade. Dolaskom ovih drugova u radionici su se stekli radnici iz svih krajeva Jugoslavije i slobodno se može reći da je to sad bila Jugoslavija u malom.

Dolaskom novih drugova u radionici je počelo izučavanje nekih tema iz marksizma-lenjinizma, na čemu je naročito insistirao drug Buda. U slobodnom vremenu, od društveno-zabavnih delatnosti najaktivniji je bio hor radionice, koji je uvežbavao Ante Subašić.

DOLAZAK MUTIMIRA BUDE POPOVIĆA

Buda je do rata, kao član KPJ, robijao u sremskomitrovačkoj kaznionici. Uz pomoć sremskih partizana, sa grupom komunista, pobjegao je iz kaznionice.

Ne može se reći da do dolaska Mutimira Bude Popovića u Vojnotehničku radionicu u Međugorju

nije bio razvijen partijsko-politički rad među radnicima. Pored organizacije i formiranja radionice, upravnik Mile Ljubičić radio je i kao sekretar partijske ćelije, koja je brojala svega tri člana, ali je delovala od prvog dana. Kad je u radionicu došao Sreten Penezić, taj rad se još pojačao, ali dolaskom Bude Popovića, ovaj rad je dobio na kvalitetu i postao sastavni deo života i rada radnika radionice.

Po prirodi tih i pristupačan, Buda je bio i vrlo komunikativan. Nije prošlo ni nekoliko dana, a sve radnike je upoznao i sa svima uspostavio kontakt, sklopio prijateljstvo, posebno sa najmlađima, kojima je odmah posvetio punu pažnju.

Svi radnici su osetili da su u Budi dobili velikog druga, sa velikim poznavanjem marksističke misli. Zbog toga su ga rado slušali iako su im mnogo izlaganja, u početku, ostala nejasna. Buda je bio uporan i nije mu bilo teško da neke misli ponavlja i objašnjava sve dok slušaoci ne budu zadovoljni. Često je držao predavanja i vodio razgovore. Bilo ga je zadovoljstvo slušati, jer je sve teške pojmove jednostavnim izlaganjem tumačio i objašnjavao. Tako su mnoga teorijska pitanja postala radnicima jasnija, bliža i razumljivija. Najčešće je govorio o dijalektičkom materijalizmu, imperijalizmu, eksploataciji, a posebno o narodnooslobodilačkoj borbi. Svako pitanje i temu objašnjavao je tečno, argumentovano i potkrepljivao primerima, pa su svi bili spremni da ga satima slušaju. Kad god bi imao priliku, započinjao je razgovore. Voleo je da radi sa mladima, a i mladi su odmah njega zavoleli. Od njega su mogli dosta toga da čuju i da nauče. Većina radnika prve marksističke pojmove saznala je i naučila od Bude.

Često je pričao o danima provedenim u tamnicama i zatvorima. O životu, radu i borbi za pobjedu partijske linije, a protiv raznih revizionista i demagoga. Ova izlaganja su netremice slušana i svaka reč se duboko usecala u pamćenje svakog pojedinca.

Buda je često odlazio u okolna sela — na skupove i sastanke — gde je, takođe, lako uspostavljao kontakte. Ljudi su ga cenili i odmah zavoleli. Međutim, Buda je bio nežnog zdravlja, pa ga je to umnogome sprečavalo da se još više angažuje u radu radionice, a i na terenu. Često je pobolevao i u krevetu ostajao po nekoliko dana. Ni tada nije mirovao. Pisao je predavanja ili objašnjenja nekih predavanja, koja su se onda na sastancima prorađivala. Zajedno sa ostalima u radionici, ostao je do njenog rasformiranja, a onda je, kao i ostali, otišao u jedinicu. Postao je pomoćnik komesara divizije i na toj dužnosti je poginuo nekoliko meseci pre kraja rata.

DOGRADNJA NOVIH OBJEKATA

Priprema građe za podizanje novih objekata tekla je normalno. U planu je bilo, a to se kasnije i ostvarilo, da se podigne zgrada za upravu, kuhinju, trpezariju, prostorije za sastanke, za rad dramske sekcije i hora, a na spratu sobe za spavanje. Trebalo je ograditi lokomobilu, kovačnicu i odeljenje za aparat za zavarivanje, osposobiti: stražaru, magacin za ubojna sredstva i drugo.

Da bi se sve ovo uradilo, trebalo je pripremiti dosta građe. Za podignutu zgradu radionice građa je tesana ili rezana ručno. To je bilo sporo i teško. Zato se preko Komande Podgrmečkog područja potražio gater za rezanje građe. Posle kratkog vremena gater je nađen u selu Hrgarima kod Bihaća. Uskoro je stigao i gaterista, Nikola Kenjalo, pa je gater ubrzo bio montiran.

Zgrada, koja je bila na sprat, završena je sredinom oktobra. Do kraja tog meseca i ostale zgrade su stavljene pod krov. Žurilo se da ne padne sneg, iako je već i tada bilo hladno. Prozori, vrata i cele stranične ograde postavljani su postepeno, čim bi šta bilo dovršeno. Objekti su bili različiti po veličini, a bilo ih je osamnaest.

Na ulazu u šumu bila je stražara 5 m dugačka i 3 m široka. Odmah do nje, samo malo uvučena, bila je konjušnica 6 m duga i 3 m široka. Skelet je bio od oble građe, a stranice od pruća-šepera. Pokrivena okrajcima, imala je dva zida, između kojih je bila nabijena paprat.

Na manjoj zaravni, blizu potoka, smeštena je parionica rublja, sa dva bureta koja su zato osposobljena.

U šumi, malo dalje, bila je zgrada za pilanu, 6 m dugačka i 4 m široka. Uže strane bile su otvorene, radi brže manipulacije stabala za rezanje, a šira zatvorena.

Pored samog puta, naslonjena na zgradu radionice, bila je zgrada za smeštaj lokomobile i generatora, 12 m dugačka i 10 m široka. Na njenoj prednjoj strani bila su velika vrata, kako bi se drva i piljevina za loženje što lakše dopremala.

Pozadi ove zgrade bilo je kupatilo sa naslonom na zgradu lokomobile. Bilo je samo ograđeno, a imalo je dva tuša. Toplu vodu smo dobijali iz lokomobile, a hladnu iz rezervoara. Pored kupatila bila je zgradica za zavarivanje, 5 m dugačka i 3 m široka. Ona je bila sa krovom na jednu vodu.

Zgrada radionice bila je do lokomobile, preko puta izvora, dugačka 20 a široka 10 m sa ulazom na sredini duže strane, koja je bila sva u prozorima. U produžetku radionice, sa gornje strane, bila je kovačnica. Ona je bila nešto uža od radionice, 7 m dugačka, a 4 m široka. Ispred kovačnice bila su dva panja za nakovnje. Ispred radionice i zgrade za stanovanje postavljeni su stolovi i okolo su nameštene klocne za sedenje. Iza radionice, na 10 do 20 m, bila je zgrada opšteg magacina, 8 m dugačka, a 5 m široka. Preko puta radionice, sa desne strane potoka Suvajčine, bio je izvor. Iznad kupatila i zgrade za zavarivanje, na manjoj zaravni, smešten je rezervoar za vodu. Bila su to 4 dekovilska vagoneta, spojena cevima na principu spojnih sudova. Iz potoka je voda pumpom izbacivana

u rezervoare. Odavde su se napajali lokomobila i kupatilo.

Udaljena 80 do 100 m od radionice, bila je zgrada u kojoj je smeštena kuhinja, sobe za spavanje i uprava. Ova zgrada je bila 20 m dugačka i 8 m široka. Pored prizemlja imala je i jedan sprat. Ulaz u zgradu bio je sa čela. U prizemlju je bila kancelarija uprave, kuhinja, trpezarija, sala za sastanke i 5 soba za spavanje, a na spratu su bile samo sobe za spavanje, bilo ih je 12. Svaka soba je imala dva do četiri kreveta.

Na udaljenosti od 100 do 150 m bila je zgrada pirotehnike, 5 m dugačka i 3 m široka. U njoj su se pirotehnički obrađivale ručne bombe, nagazne mine i mine za minobacače. Ovde je vršena i delaboracija neeksploziviranih avionskih bombi i artiljerijskih granata. Pedeset metara južnije, izvan puta, bio je poligon za ispitivanje ubojnih sredstava, prečnika 25 m. Ovaj prostor bio je ograđen bodljikavom žicom. Poslednji objekat u ovom malom naselju, u obližnjoj kotlini, bio je magacin ubojnih sredstava: eksploziv, lovačke kapisle, detonatorske kapisle i štapin (zbog toga je bio toliko udaljen od ostalih zgrada). Ovaj magacin je imao dve prostorije, a bio je dugačak 8 m i širok 4 m.

Sve zgrade su građene od drveta i sve su bile sa krovom na dve vode, sem zgrada za lokomobilu, kovačnicu i varioce, koje su bile na jednu vodu. Zgrade su rađene od rezane građe — talpi, izuzev zgrade radionice, koja je bila od oble građe. Ona je građena prva, ručno, bez pomoći gatera. Zgrade su pokrivane jelovim daskama (šimlom, kao što se u tom kraju radilo — prim, autora), koje smo sami pravili, a imale su i prostrane tavane. Računa se da su objekti, podignuti za potrebe Vojnotehničke radionice u Međugorju, imali preko 800 m² korisne površine.

Sobe za spavanje bile su udobne, veće i manje. Kreveti su bili na sprat od dasaka. Slamarice punjene šašom, slamom ili šušnjem, a pokrivači različiti. Bilo je ćebadi, domaćih biljaca, šatorskih

krila i slično. Svaka soba imala je peć-bubnjaru, napravljenu od bureta. Ostali nameštaj bio je od drveta, njega je bilo dovoljno. Prelaskom u novu zgradu odmor je bio bolji. Spavalo se mirnije. Više se nije čula buka mašina.

Krajem oktobra i početkom novembra prilično je zahladilo, pa se u radionici neprekidno ložilo.

OSPOSOBLJAVANJE ZAPLENJENIH PLAMENOBACAČA I PRVI SNEG

U oktobru 1942. godine, u radionicu su donesena dva plamenobacača nemačke proizvodnje, koje je trebalo osposobiti za predstojeća dejstva u gradovima. U to vreme se pripremalo za oslobađanje Bihaća, kako bi se u njemu održalo prvo zasjedanje AVNOJ.

Većina radnika nije ni videla plamenobacač, ali je trebalo sve učiniti da bi se ovi popravili. Taj zadatak je dobio mehaničar Milenko Radivojević Keša, a pomagao mu je Ante Fajfer.

Posle mnogih lutanja, proba i pokušaja, Keši i Fajferu je uspelo da osposobe plamenobacače. Problem je bio u magnetu, koji je bio poremećen, a igrao je važnu ulogu u radu plamenobacača. Kada je to otklonjeno, plamenobacači su isprobani i odmah poslani u jedinicu. Samo nekoliko dana kasnije, plamenobacači su učestvovali u oslobođenju Bihaća i odigrali veliku ulogu u uličnim borbama pri likvidaciji otpornih tačaka neprijatelja.

Pao je i prvi снег, a s njim problemi, zadaci i brige. Ubrzalo se doterivanje prozora, vrata, »krpljene« su rupe na zgradama, pripremana drva za ogrev, ali i za pogon lokomobile. Moralo se misliti na rezervu hrane, toplu odeću, obuću, pokrivače ...

NOVE RADNE POBEDE

Svaki izvršeni zadatak smatran je novom pobedom radionice. Bili su to najradosniji dani ispu-

njeni ponosom zbog doprinosa naporima NOP. Bili su to dani puni zebnje, iščekivanja hoće li eksplodirati novoizgrađena nagazna mina, da li će funkcionisati novi deo minobacača, topa, mitraljeza ...

Zebnju i iščekivanje smenjivali su radosni trenuci kad su proradili dizel-motor i lokomobila, zasvetlela prva sijalica, eksplodirala prva bomba ...

Sve radne pobeđe obeležene su kao uspeh radionice, ali, verovatno, najveći tehnički uspeh bila je izrada minobacačkih mina, na kojima je bila najkomplikovanija izrada upaljača. Međutim, iako se sve pokušalo, nikad serijska izrada mina nije usvojena.

Na izradi mina za minobacače najviše su radili tokari: Mirko Dvornik, Marko Rodić, Tone Vikić, Spiro Jovičić i dr. Koliko je mina proizvedeno, teško je utvrditi, ali se veruje da je, do napuštanja radionice, urađeno i isporučeno nekoliko stotina mina za italijanske minobacače od 81 mm.

Oslobođenjem Bihaća stvorena je velika slobodna teritorija. Preko Bihaća imali smo vezu sa Kordunom i Banijom, a i dalje — sa slobodnom teritorijom Hrvatske i Slovenije. Stvaranje ovako velike teritorije imalo je značaja i za radionicu. Iz oslobođenog Bihaća dopremljeno je više sredstava, materijala i jedan strug. Dobijeno je odeće, obuće, rublja i hrane. U to vreme iz Hrvatske su došli Milan Čučković, Mate Žinić, Ante Petrišić, Franjo Šturić, Marijan Kravanja, Ivan Poprt, Drago Derašinović, Ivan Žauhar i još neki. Svi su bili mladi i svi članovi SKOJ. Imali su završene zanate metalske struke, tako da su se brzo uključili u rad i proizvodnju. Njihov dolazak povećao je brojno stanje, tako da je sada u radionici bilo oko 80 radnika-metalaca.

Kako se slobodna teritorija širila, radionica je dobijala nove poslove i zadatke. Pored ručnih bombi najviše su se tražile nagazne mine, a veliki zahtevi su bili i za opravku zanlenjenog, a neispravnog oružja. Između ostalog u Bihaću su zaplenjene četiri haubice bez zatvarača, pa je, uskoro, radionica

dobila zadatak da ih osposobi i obezbedi za dejstvo
— ovog puta protiv neprijatelja. I ovaj zadatak radionica je izvršila.

TAKAV JE BIO NAŠ KAJICA

Kajica Štrbac, ustanik i partizan od prvog dana. Biran je u prve narodnooslobodilačke odbore — seoski, opštinski i sreski. Bio je centralna ličnost u tom kraju bez obzira na dužnost koju je obavljao — odbornik ili predsednik Sreskog narodnooslobodilačkog odbora. Zajedno sa najistaknutijim rukovodiocima Bosanske krajine učestvovao je u izboru lokacije za Vojnotehničku radionicu u Međugorju, a onda je bio i glavni oslonac radionici u toku izgradnje, dopremanja mašina i alata, snabdevanja životnim namirnicama, angažovanja radnika za proširenje postojećih i podizanje novih zgrada i slično. U svim fazama rada osećao se njegov uticaj.

Visok, prav, širokih ramena, uvek nasmejan, ćutljiv, a kad nešto progovori, bilo je to kratko i jezgrovito. Pravi Grmečlija i strastveni lovac. Od puške dvocevke nikad se nije odvajao, a izdaleka se mogao prepoznati po karakterističnom hodu i držanju puške.

U radionicu je stalno dolazio. Problemi radionice bili su i njegovi. Staložen i miran prihvatao je i najteže probleme i rešavao ih sa malo reči, a puno truda. Za njega, a i za njegove Suvajčane ništa nije bilo pod znakom pitanja, nikad ni najmanje dileme. Njegovi raporti »u redu«, »dogovoreno« davali su podstreka radnicima da rade i preko svojih mogućnosti. Svi su Kajici verovali i svi su bili ubeđeni da će biti onako kako su tražili, kako su se dogovorili. Svugde je stizao. Bio je na sastancima, skupovima u radionici i po selima. Sve radnike je poznavao. Za svakog je imao toplu reč. Znao je mnoge radne probleme i živio s njima. Uživao je u uspesima radionice. Bio je tužan kad na vreme nije

mogao da zadovolji mnogobrojne zahteve. Najviše ga je mučila nestašica soli. Nisu je imali ni seljaci podgrmečkih sela.

Na svim sastancima odbornika, članova Partije i SKOJ govorio je o problemima radionice i insistirao da se radnicima stvore povoljniji uslovi za život i rad.

Dolasku Kajice svi su se veselili, a dolazio je često. Najčešće sa izvršenim zadacima i ispunjenim obavezama. Pratio je razvoj radionice od početka do kraja. Svi su se njemu obraćali, bez obzira na kojoj se dužnosti nalazio. I kad je došlo najteže — četvrta ofanziva — evakuacija radionice, Kajica je imao glavnu reč. Uz njegovu pomoć obezbeđene su konjske zaprege i izvršena evakuacija mašina, alata i materijala. Zgrade radionice su preživele ovu ofanzivu, ali Kajica nije. Ispratio je i poslednjeg radnika, a onda je nastavio sa evakuacijom seoskih domaćinstava. Nesebično je brinuo o deci, iznemoglima. Oboleo je od pegavog tifusa i smrt je pobedila. Rastanak sa radionicom bio je i rastanak sa Kajicom. Ostao je u večitom sećanju svakog čoveka u selima Podgrmeča, ali i u sećanju radnicima Vojnotehničke radionice.

SMOTRA 4. DIVIZIJE I PONOVI SUSRET SA DRUGOM TITOM

Rat je plamteo svom žestinom. Šesta, fon Paulusova, armija pod Staljingradom nestajala je u agoniji poraza. Zapadni saveznici pojačavali su svoja dejstva na svim frontovima, a Titovi partizani išli su iz pobede u pobedu. Oslobođene su nove teritorije — ukupno preko 100.000 km². NOVJ tada je imala oko 300.000 boraca. Posebni uspesi postignuti su u Bosanskoj krajini. Oslobođenjem Bihaća, Bosanske Krupe i Cazina slobodna teritorija je znatno proširena. Na njoj je organizovano prvo zasedanje AVNOJ i USAOJ, a početkom januara i smotra 4. krajiške NOU divizije.

Bila je to jedinstvena manifestacija snage naoružanog naroda. Jedini slučaj u porobljenoj Evropi da se na jednom mestu i u jednom danu okupi 4.700 naoružanih boraca. Tog, 7. januara, narod Podgrmeča i većina boraca, u svečanom defileu, pozdravilo je u svojoj sredini vrhovnog komandanta NOV i POJ druga Tita.

Smotri je prisustvovalo i dvadesetak radnika iz radionice. Vreme od Nove godine do 7. januara provedeno je u pripremama za odlazak na smotru 4. krajiške NOU divizije u selo Jasenicu.

Snega je bilo dosta, a hladnoća stegla. Prevoza nije bilo i moralo se pešačiti do sela Jasenice. Zbog toga su, u većini slučajeva, određeni mlađi drugovi, koji su krenuli, rano ujutro. Vodio ih je komesar Sreten, putem do sela Suvaje, a odatle za Gorinje i Jasenicu. I pored snega i hladnoće, kolona je brzo odmicala. Na izlazu iz sela Suvaje sreli su dosta naroda i partizanskih kolona.

Toga dana Podgrmeč je bio na nogama. Na sve strane narod i vojska. Najviše ih je krenulo dan ranije.

Noć uoči smotre većina je provela u priprema za sutrašnji dan. Pripremala se najbolja odeća i obuća. Pekle se pite, kolači, ovnovi i prasci. Devojke su pripremale darove, najviše vezenih ručnika i maramica, koje će pokloniti borcima. Na smotri, što se tiče poklona, najbolje će proći mitraljesci, artiljerci i oni najbolji. Cevi topova biće prekrivene ručnicima i maramicama.

Svu noć i sve jutro pesma nije utihnula. Putevi su zakrčeni kolonama partizana i naroda. Selo Jasenica je tog dana bilo premaleno da primi sve one koji su želeli da prisustvuju ovoj jedinstvenoj proslavi. Prilazi selu bili su prepuni vojske i naroda. Sa svih strana pristizale su nove kolone. Najveći broj ih je išao pešice. Bilo je dece, omladine, žena i staraca. Mnogi su bili slabo obučeni i odeveni. To ih nije sprečavalo da dođu u Jasenicu. Na njihovim licima videlo se zadovoljstvo što će prisustvovati smotri narodne vojske. Svi su se nadali sus-

retu sa sinom, bratom, sestrom, ocem, prijateljem. Tog dana još jednom se pokazalo da ništa i niko neće zaustaviti Titovu vojsku. Njena snaga je izvirala iz naroda.

Na prostoru, određenom za smotru, ispunjena je svaka stopa. Svako selo je imalo svoje mesto. Na sve strane čula se pesma. Ceo Grmeč je ječao od partizanskih pesama. Pevao je narod i vojska. Na okupu su i radnici Vojnotehničke radionice, raspoređeni neposredno do tribine. Razdragani i presrećni iščekivali su Titov dolazak.

Nepregledna masa naroda i vojske. Zastave i parole na sve strane. Deca su se izmešala sa vojskom. Svako je hteo da dodirne pušku, mitraljez ili bi uhvatio za ruku nekog borca i s njim koračao ili stajao u stroju. Oni najmlađi bili su na ramenima starijih. Svi su želeli da što bolje vide borce, da ih dotaknu. Danima su o tome maštali i živeli za taj čas.

U besprekornom stroju borci su bili dobro obučeni, nasmejani, sa lica im se čitalo raspoloženje. Nije bilo umora, iako su na smotru došli sa položaja udaljenih 30, 40 pa i više kilometara. Sve je to iza njih. Umora je nestalo onog trenutka kad su videli nepreglednu masu naroda i čuli pesmu, osetili razdraganu mladost. Svaki deseti nosio je puškomitraljez, a mnogi za pojasom grozdove ručnih bombi, izrađenih rukama radnika Vojnotehničke radionice. Bili su to krajiški bombaši za koje nije bilo neosvojive tvrđave. Narod ih je pozdravljao, a pesma »Ide Mladen vodi partizane, razvio ih na sve četiri strane« nije prestajala. Tu su zajedno Podgrmečlije, Kozarčani, borci iz Cazinske krajine . . . Bišćani, Krupljani . . . radnici, seljaci, đaci . . .

Oko 8 časova, ceo sat pre Titovog dolaska, sve je bilo spremno. Komandanti i komandiri stalno su nešto popravljali i doterivali. Svi su hteli da Tita dočekaju u najboljem svetlu.

Pored jedinica 4. divizije, levo od tribine, bile su postrojene omladinske brigade i četa pionira. Pioniri su iz Jaseničkog dečjeg doma, većinom sa

Kozare. Svi okrenuti tribini, ukrašenoj ćilimima, izvezenim peškirim i zelenim borovim granama. Što je vreme više odmicalo raspoloženje, a s njim i nestrpljenje sve su više rasli.

Najzad, tačno u 9 časova, komanda »mirno« i pozdrav »na desno« nagovestila je dolazak druga Tita. Heroj sa Kozare, komandant 4. divizije Josip Mažar Šoša, predavao je raport, a borci u stavu mirno, sa pogledom su pozdravljali svog najmilijeg druga, čoveka, Vrhovnog komandanta. Sa pesnicom na čelu Tita je pozdravljao i narod. Već dok je predavan raport počelo je komešanje. Svi su hteli da čuju šta šoša govori, a i da bolje vide Tita.

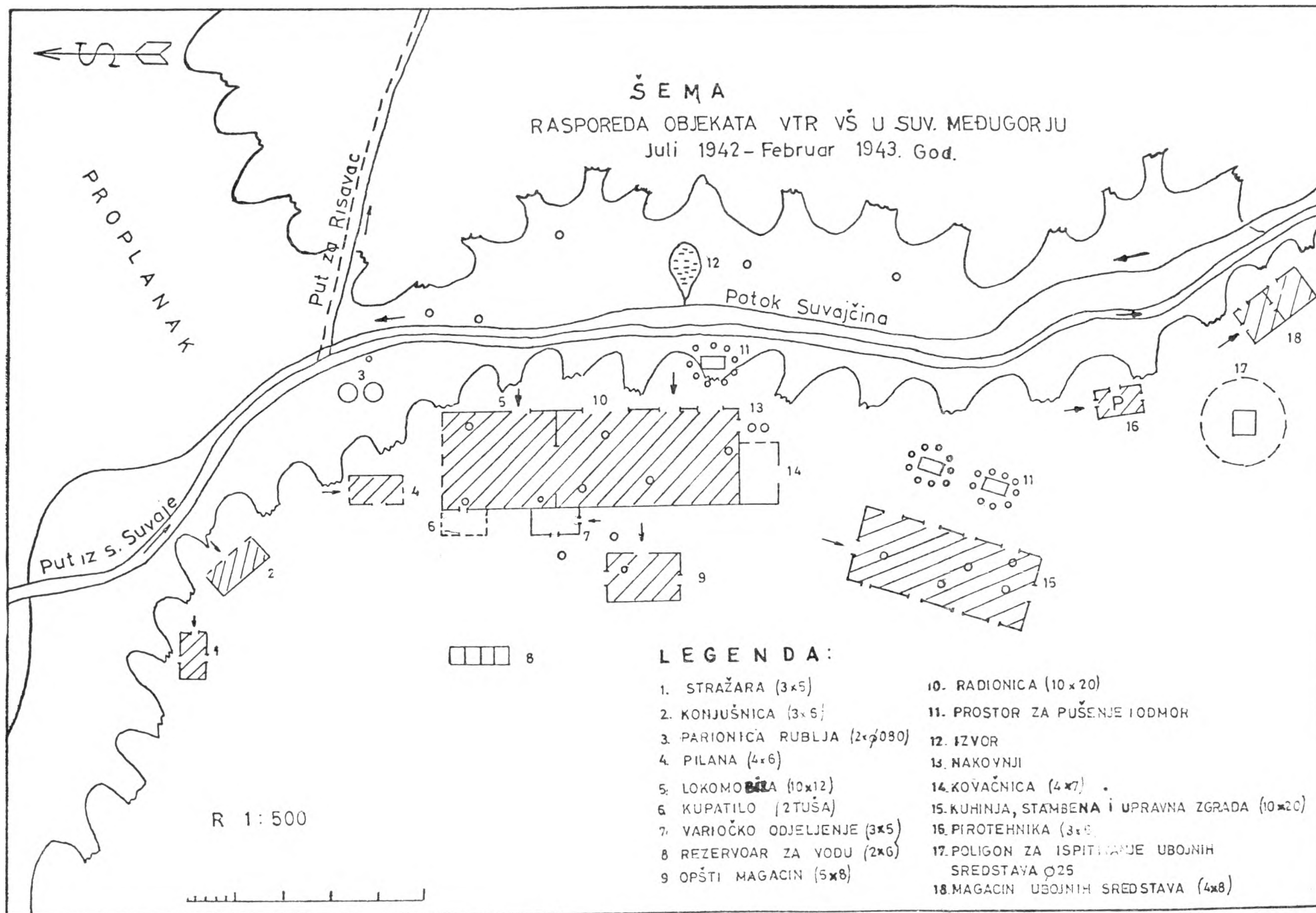
Posle primljenog raporta Tito je obišao postrojene jedinice, pionire i omladinske radne brigade. Oduševljenju nije bilo kraja i dugo je trebalo da okupljena masa utihne da bi ih Tito sa tribine mogao da pozdravi. Posle pozdravnih govora održan je defile jedinica divizije, a onda narodno veselje nije prestalo do duboko u noć.

RADIONICA PRESTAJE SA RADOM

Nekoliko nedelja pre rasformiranja radionice, ona dostiže svoj domet. U to vreme iz Hrvatske, kao pojačanje dolazi u radioniu desetak radnika-metalaca. Njihovim dolaskom, u radionici se okupilo oko 110 radnika.

Tragajući za njihovim sudbinama prikupljeni su podaci za 71 druga: 35 su još živi, 25 ih je poginulo ili umrlo u toku i posle rata. Za 11 radnika se zna da su bili u radionici, i to je sve.

Najviše je bilo metalostrugara (10), bravara (9), mašinbravara (8), varilaca i kovača po 4, alatničara, električara, ložača i brusača po 2, limar 1 i 4 učenika — svi metalske struke. Ova struktura omogućila je organizaciju rada u tri smene. Većina radnika imala je 25 do 30 godina, sa solidnim radnim iskustvom i znanjem.

Od ostalih u radionici su bili: 2 stolara, tesar, opančar, 2 kuvarice, 2 higijeničarke, 1 pirotehničar, sekretar radionice, ekonom. Zatim 1 komandir obezbeđenja sa 5 stražara i upravnik radionice.

U januaru se proizvodnja odvijala normalno i zastoja nije bilo. Četvrta neprijateljska ofanziva protiv vojske koju je vodio Tito, počela je u drugoj polovini januara 1943. godine. Cilj joj je bio slobodna teritorija, na koju se sručila gotovo sa svih strana. Tito je odmah izradio plan operacije. Odlučio je da se neprijatelju pruža najžešći otpor, ali i da se teži proboju u pravcu juga.

Oko 20. januara borba se približila i Vojnotehničkoj radionici. Prvi put, otkako postoji, radionici je zapretila opasnost. U daljini su se čula artiljerijska dejstva koja su se iz dana u dan približavala i pojačavala.

Tih dana se najviše radilo. Sve što se proizvelo (bilo je najviše bombi i nagaznih mina) otpremalo se istog dana u jedinice.

Krajem januara naređeno je da počne rasklapanje strojeva. Sve što se nije moglo nositi, moralo se skloniti. Formirane su grupe za demontažu strojeva, grupe za konzerviranje, zakopavanje, pakovanje, transport, pratnju transporta, obezbeđenje i drugo. Postojala je nada da će se kad ofanziva prođe, radionica opet formirati. Demontirane su samo lakše mašine. Ponesen je i alat i gotovi proizvodi, a sve ostalo je zakopano po okolnim uvalama. Radilo se noću i danju. Niko nije spavao. Kad je sve bilo spremno, natovareno je u nekoliko zaprežnih vozila i krenulo se u pravcu Risove Grede, a oдавde preko sela Krnjeuše — Vrtoča — Prkos-Sela i Kulen-Vakufa u Martin-Brod.

Poslednje vozilo, uz pratnju nekoliko radnika, napustilo je radionicu 27. januara ujutro. Kad smo stigli u Risovu Gredu, već je prošlo podne. Posle kraćeg odmaranja konja put je nastavljen pa se u selo Vrtoče stiglo pre mraka.

Kolona je nastavila pokret i kroz vrlo mračnu noć. Zastajalo se na svakoj i najmanjoj prepreci,

potoku, oštećenom mostu, raskopanom delu puta... Sporo se odmicalo, a često su kola gurana ili se teret prenosio preko zapreke da bi konji mogli izvući neoštećena kola.

Kolona je u Martin-Brod stigla tek u zoru. Oprema je odmah istovarena i smeštena u napuštene železničke tunele ili pored njih. Posle kraćeg odmora, okupljeni radnici su saznali od upravnika i komesara da se radionica više neće formirati.

Pre nego što su se uputili u svoje izabrane jedinice, radnici su zakopali, sakrili ili bacili u Unu sve strojeve. Sačuvan je i ponesen samo lakši alat.

Tog dana, posle ručka, krenuli su u selo Bastase, odakle su se razili u izabrane jedinice da se više nikad ne okupe u istom sastavu. Neki su uključeni u radionicu Glavnog štaba Hrvatske u Babinu Potoku u Lici. Većina ih je otišla u borbene jedinice i učestvovala u bici za ranjenike, na Sutjesci, pri oslobođenju Beograda, na Sremskom frontu i u završnim operacijama za oslobođenje zemlje.

Vojnotehnička radionica se ugasila, ostavivši za sobom samo ime, kao eho iščezle veličine.

Ilija Mandić

VELIKA TAJNA SLEĐENOG ZBJEGA

Radnici su evaku išali mašine, materijal i alat. Zgrade su ostale prazne i radionica tu više nikad neće raditi. Pa ipak, omladinca Gojka Ugrana i zbjeg u cjelini, ni plotuni ispaljeni iz neprijateljevog oružja neće natjerati da oda gdje se ona nalazi.

Na Grmeču, u Suvajskom Međugorju, nekoliko stotina metara od Vojnotehničke radionice Vrhovnog štaba NOV i POJ, potkraj januara 1943. godine, stajao je zbjeg. Snijeg je padao, napadao ponegdje i do krošanja, metar i po, možda i više. Goropadna planina zgrčila se od ciče zime, koja se zavlačila pod zanoktice, pogasila svaki plamičak. Čulo se samo podmuklo preteče tutnjanje vjetrine i struganje ledenica. U zbjegu: Krajišnici, Kordunaši, Banijski i Ličani. Stoje i čekaju da nevrjeme stane.

Odnekuda, otuda od Bihaća, grabi streljački stroj Nijemaca. Krene, pa stane. Tapka u mjestu, pa grune. Okićen ruksacima i redenicima. Krene, pa stane. I tako bauljajući, korak po korak, stiže do zbjega. Grmnu: »Halt!«. Zbijeg se podiže. Iz bjele izbi duga sleđena kolona. A onda se prolo-mi: »Forvec!«. Iz vijavice izletješe šljemovi, pa onda se začu frktanje konjića. Začas se nađe pravi osinjak Švaba.

Nešto više od 3,5 hiljade ljudi, uglavnom nemoćnih staraca i starica, nejake djece i iznurenih majki stajalo je u grču. Porodica do porodice — u koloni. U čudu neka starica zavapi: »Kuda ćemo, sinje kukavice!« Zgrbljeni brkajlija odbrusi: »Šuti, beno, ne pomaži, ne daj bože da ih vrag naputi da krenu do baraka, do ...«

Iz sniježnih nanosa, ispod krošnji nadnesenih nad njima, vire uši voćića. Čuje se blejanje ovaca.

Stozuba planina kroz obojke glode kosti. Zbjeg stoji uspravno i nijemo, kao da je nekuda potrčao, pa odjednom i nenadano zastao. Bi Švabama čudno da niko ne jauče, ne jadikuje. Iz sleđene kolone izbjeglica Švabe na silu izvukoše 18 jedrih mladića. Ču se šapat: »Ubiće ih, ubiće ih . . .« Baciše na ramena sanduke sa municijom i povedoše konjiće natovarene nekim sanducima. Među onima koji su počeli da probijaju prtinu, nađe se i Gojko Ugren. Snažan, temeljit. Prava delija, od glave do pete. Baš takvog su Švabe tražile da i planinu zavara, da je nadmudri. Da izdrži i vijavice, i sanduke, i kundake. Baš takav.

Mislio Švabo: neka zbjeg ostane i umre na prtini. Neka ciča zima uradi svoje. I glad neka uradi svoje. I bosotinja neka uradi svoje. I golotinja. Gojko i njegovi drugovi uputiše se, znajući da tako zaobilaze Vojnotehničku radionicu, strminom prema šumi Risovcu, a sleđeni zbjeg sa svojom velikom tajnom osta iskundačen na prtini. Streljački stroj se suzi, okrenu za Gojkom i njegovim drugovima. Korak po korak do Risovca. Ni prst pred okom se ne vidi.

Ni ptice. Ni vuka. Ni medvjeda. Samo bjelina osvojila. Konjići frkću, zastaju, posréu. Čim jedan padne, Švabe se razlete, sjate i potegnu kundake. I tako do sela Krnjeuše. I još dalje. Mnogo dalje.

Neki su sa Gojkom Ugrenom stigli na Medeno polje, a neki su, opet, vjerujući da će tako izvući glavu, zabasali, otišli prema Oštrelju, onom grmečkom. Tu im Švabe oteše konjiće i odoše do šatora. Dok su mladići cvokotali, Švabe su pile čaj i nešto važno iščekivale. Odjednom se na sivom nebu pojavi »roda«. Ista ona »tica« koju je Gojko toliko puta viđao nad svojim selom. Nad svojim krovom. Nad svojom glavom. Začudiše se i u jedan glas povikaše: »Šta je to?!« Zaželiše da je vide izbliza, da joj priđu. Da je dotaknu. I tek što je sletjela, potrčашe prema njoj. Ali to nije bilo trčanje po snijegu, već neko kretanje potrbuške. I tek što spaziše da se mladići kreću, Švabe jurnuše na njih.

Tada se na Goj kovom čelu nađe cijev automata. Dohvatiše ih kundacima. Zastadoše, uzeše »šarac« i natjeraše ih uz brinu. Prolomi se: »Halt!« Odjednom se razliježe rafal. Mladići padoše. Sa pištoljem priđe nosati Švabo i u svako tijelo ispali još po jedan metak. Gojko je samo osjetio neku toplinu u grudima i stomaku. Sumrak se navuče. Čim se »roda« izgubi, odoše i Švabe. Tada, još dok je ležao potrbuške, sa pogledom koji je lutao po bjelini, Gojlo je krpice svoje grube košulje počeo da ubacuje u poveću ranu. Na lijevoj strani grudnog koša, ni pedalj od srca, osjetio je tup bol koji se naglo pojačavao, a onda, izbacujući krv, počeo je da gubi svijest. Ponovo je pao. Pridigao se i uputio prema svom Grmeču. Kroz kaputić, pod kojim se stvarala ledenica, zima se zavlačila u svaku poru. I tako, bauljajući kroz vijavicu, idući korak po korak, padajući i ustajući, ponekad i ponegdje vrteći se ukруг, jedva je stigao do Krnjeuše, a odatle, pošto je načuo glas njemačkog stražara, pojurio prema bukovoj šumi.

Negdje, nadomak šume, iznuren i iscrpljen, sunovratio se u neku dubodolinu. Izgubio je svijest. Ali, kada se trgao iz dubokog sna, nikako nije mogao da se uspenra uz strminu. Osvajao je stopu po stopu. Probijao se kroz sniježni nanos i, nakon dugog i bolnog puzanja, izbio na čistinu. Tu je zastao da predahne, a onda je odjednom osjetio takvu žeđ o kojoj je slušao najčudnije priče od starijih ljudi u svom selu. Ne vjerujući da će se izvući iz čeljusti pobješnjele planine, napipao je panj, naslonio se na nj i počeo, začudo, da se prisjeća svojih seljana, rođaka i ukućana. Tada je shvatio da je ipak umakao Švabama.

Učinilo mu se da, umjesto svojih, u grudnom košu nosi tuđa i ohlađena plućna krila. U grlu ga je nešto počelo da steže. Činilo mu se da će odjednom izbaciti i pluća, i srce, i želudac. Tako nešto. Pridigao se i, ne znajući zašto je baš tu morao da zastane, povikao iz sve snage: »Oj, oj . . .o .. .o ...« Ali, niko se nije javio. Grmeč je ostao gluv, i sli-

jep, i zagonetan. Tada je, u stvari, shvatio da ga je bol počeo da vara. I nije više mogao da ustane na noge, već je četvoronoške, razgrćući snijeg, počeo da se probija kotrljajući se niz strmine koje su mu išle naruku. I tako, ko zna koliko dugo, gubeći svijest i budeći se iz sna, Gojko Ugren je stigao do zbjega. Začudene starice i starci, skočiše da vide šta se to s njim dogodilo. No, prije nego što su mogli da izuste bilo šta, on se po ko zna koji put sunovrati.

Pilje promrzli seljani u Gojka. Sa sebe skidaju najčistije rublje. I onako, misleći da je tako najbolje, iskidane košulje nabacaše na ranu. I niko od njih, baš nikada, nije previjao. Malo ih je, što je najčudnije, kod doktora i bilo, a sada, kada se Gojko nađe pred njima, svima se, zapravo, učini da svako od njih može da zavije i tako tešku i veliku ranu. Gojko je, nakon dva-tri dana, pošto se izvuкао iz kriza i oslobodio visokih temperatura, saznao da Švabe ipak nisu otkrile Vojnotehničku radionicu. Istina, učinili su zla svakojaka. Likvidirali su neke zbjegove. Sudili su kundacima. No niko im nije prstom pokazao gdje se nalazi partizanska tvornica oružja. Bi čisto Gojku milo što je, eto, i on, koliko je mogao, varajući Švabe, zaobilaznim putem krenuo prema Risovcu, Krnjeuši i Medenom Polju.

Čim je proljeće granulo, a rana zarasla, Gojko je, vjerujući da je stasao za pušku, stupio u redove Titovih ratnika. Negdje, na nekoj čuki nadomak Prijedora, u žestokom okršaju, kao borac 6. krajiške brigade, pao je pokošen rafalima iz mitraljeskog gnijezda koje su osvojili njegovi drugovi. Bilo je to, kažu, jedno od prvih žestokih vatrenih krštenja Gojka Ugrene. I sve se to dogodilo samo u jednoj godini, 1943. Nije uspio, iako je žarko želio, da sazna što se sve dogodilo sa njegovim drugovima koji su, vjerujući da će izigrati Švabu, zašli u sljepilo grmečkih mečava.

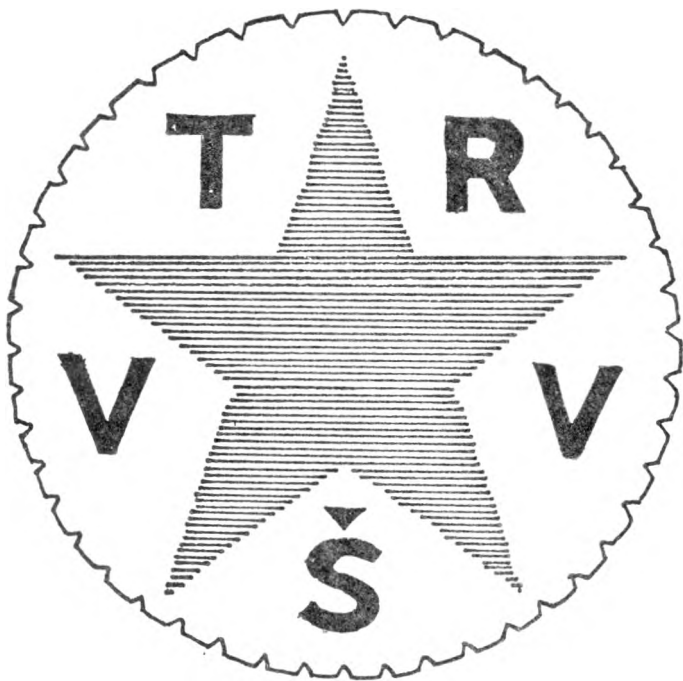
O svom putu od Suvajskog Međugorja do Medenog Polja i natrag dugo je, dok je ležao, pričao

svojim seljanima. Isticao je, kažu, da je znao da nijedan Švabo neće stići do partizanske tvornice. Da niko neće, čak da se i sa smrću suoči, pokazati prstom gdje se ona nalazi. Tako je mislio svaki Gojkov vršnjak. Tako je sledeni zbjeg sačuvao veliku tajnu.

VOJNO TEHNIČKA RADIONICA

VRHOVNOG ŠTABA

SPISAK
RADNIKA KOJI SU RADILI U VOJNOTEHNIČKOJ
RADIONICI

Aćić Ljubo, metalostrugar, iz Drvara,
Basic Veso, metalostrugar, iz Sanskog Mosta,
Bojović Drago, metalostrugar,
Bujak Dorđe, učenik-metalostrugar, iz Ljubije,
Cučković Milan, metalostrugar, iz Gline,
Derašinović Drago, bravar, iz Gline,
Despot Milan, električar, iz Ljubije,
Dvornik Mirko, metalostrugar, iz Splita,
Đurđević Dušan, bravar, iz Drvara,
Fajfer Ante, mašinbravar, iz Ljubije,
Islamović Husnija, bravar, iz Ljubije,
Jerković Đurađ, bravar, iz. s. Suvaje,
Komljenović Manda, kuvarica, iz Ljubije,
Komljenović Stipe, stolar, iz Ljubije,
Ljubičić Mile Meho, inženjer, upravnik radionice, iz Zagreba,
Maj kič Mile, tesar, iz s. Gudavca,
Mazalica Aleksandar, ložač, iz s. Suvaje,
Mazalica Kojo, ložač, iz s. Suvaje,
Milenković Vukosav, bravar, iz Markovca,
Mirković Branko, bravar, iz Bos. Petrovca,
Niketić Vojislav, kovač, iz Kragujevca,
Ostojić Mile, pom. ložača,
Orlovac Ivica, bravar, iz Ljubije,
Penezić Sreten, komesar radionice, iz Titovog Užica,
Pinter Rudi, pirotehničar, iz Sarajeva,
Poznanović Janko, učenik, pirotehničar, iz Ljubije,

Ševo Ratko, stolar, iz Prijedora,
Štrbac Lazar Lale, gaterista, iz s. Suvaje,
Vidović Sveta, metalostrugar, iz Drvara,
Vikić Tone, metalostrugar, iz Ljubije,
Vuković Momir, alatničar, iz Titovog Užica,
Žinić Mate, metalostrugar, iz Gline,
Živković Jova, metalostrugar, iz Slavonije,

POGINULI ILI UMRILI U TOKU RATA I POSLE RATA

Beslač Drago, varilac, umro u toku rata, iz Ljubije,
Beslač Slavko, učenik, poginuo u toku rata, iz Ljubije,
Blažić Josip, kovač, poginuo u toku rata, iz Splita,
Čortan Nikola Bajica, varilac, umro posle rata, sa Kozare,
Dobrijević Jovo, mašinbravar, umro posle rata, iz Prijedora,
Došenović Mićo, bravar-alatničar, poginuo u toku rata, iz
Ljubije,
Jovićić Špiro, metalostrugar, umro u toku rata, iz Drvara,
Kantar Milan, ekonom radionice, poginuo u toku rata,
Marinković Dušan, pom. radnik, poginuo u toku rata, iz
Ljubije,
Milošević Dušan, opančar,
Mršić Đorđe, kovač, umro posle rata, iz Prijedora,
Nedić Milorad Mačak, limar, umro posle rata,
Ostojić Luka, električar, umro u toku rata, iz Ljubije,
Paunović Stojan Srbin, kovač, poginuo u toku rata, iz
Kraljeva,
Petrišić Antun, metalostrugar, umro posle rata,
Pleša Franjo, varilac, umro posle rata, iz Ogulina,
Poljak Kruno, mehaničar, poginuo u toku rata, iz Splita,
Popović Mutimir Buda, mašinbravar, poginuo u toku rata,
iz Beograda,
Pović Ljubo, mašinbravar, >umro u toku rata, iz Ljubije,
Poznanović Drago, pom. radnik, poginuo u toku rata, iz
Ljubije,
Praštalo Mirko, puškar-mehaničar, umro posle rata, iz
Lušci Palanke,
Radaković Branko Šofer, bravar, umro posle rata, iz Kragujevca,

Ra di voj evie Milenko Keša, mehaničar, poginuo u toku
rata, iz Kragujevca,
Rodić Marko, metalostrugar, umro posle rata, iz Drvara,
Rodić Mile, varilac, umro posle rata, iz Drvara,
Ševo Danica, kuvarica, umrla posle rata, iz Prijedora,
Štrbac Kajica Kaja, odbornik, umro u toku rata, iz s.
Suvaje,
šop Mijat, kovač, umro u toku rata, iz Ljubije,
šubašić Ante, bravar, poginuo u toku rata, iz Splita,
Žauhar Ivo, bravar, umro posle rata, iz Delnica.

**RADNICI KOJI SU BILI U VOJNOTEHNIČKOJ
RADIONICI ZA KOJE REDAKCIJA NEMA
DETALJNIJIH PODATAKA:**

Davidović Ljubo, metalac,
Kenjalo Nikola, gaterista,
Kravanja Marijan, brusač,
Lukić Mile, kurir,
Poprt Ivan, brusač,
Šturić Franjo, mašinbravar,
Vujičić Duško Dule, metalac.

**DRUGOVI KOJI SU BILI NA OBEZBEĐENJU
VOJNOTEHNIČKE RADIONICE:**

Beronja Đuro, komandir obezbeđenja,
Smoljanac Simo, stražar, iz V. Dubovika,
Smoljanac Mile, stražar, iz V. Dubovika,
Štrbac Nikola, stražar,
Zorić Lazar, stražar.

RADNICI KOJI SU RADILI U DRVARSKOJ LIVNICI:

Bašić Đuro,
Bjelac Voj in, livac,
Bursač Đuro,
Bursač Jovo,

**Divjak Drago, livac, iz Like,
Divjak Milan, livac, iz Like,
Košpić Mitar, livac, iz Drvara,
Šobić Vico,
Zorić Dragan.**

Sjećanja su izbledjela, a dokumentacija je oskudna ili sasvim propala, pa je zbog toga ovaj spisak nepotpun. U Vojnotehničkoj radionici je bilo mnogo više radnika, ali sva naša nastojanja da iz zaborava otrgnemo što veći broj, ostala su uzaludna. Zbog toga, neki od njih nisu ovdje, a ni u sadržajima, iako to uveliko zaslužuju. Iskreno žalimo i molimo da nam oprostite.

ie

Pored navedenih drugova bilo je i onih koji su u radionicu dolazili povremeno i radili na podizanju baraka, utovaru, istovaru, snabdijevanju, dovoženju materijala, odnosno razvoženju gotovih ubojnih sredstava na položaje i slično. Najviše ih je bilo iz sela bližih radionici, ali i onih koji su u nju dolazili iz udaljenijih sela.

Uprkos nastojanju da u spiskove unesemo sve one koji to zaslužuju u tome nismo uspjeli. Po sjećanju, u Vojnotehničku radionicu su povremeno dolazili: Stevo Delić, Pavo Kovačević, Pane Štrbac, Đuro Štrbac, Simo Mandić, Stevo Bubulj, Stevo Stojanović, Gojko Popović, Petar Jelača, Jovo Jerković, Petar Ljiljak, Ilija Jelićić, Milan Kovačević, Mile Beronja, Mile Kovačević Sakić, Pajo Kovačević Sakić, Ilija Škorić, Nikola Zmijanjac, Vlado Mandarić, Ilija Beronja i drugi čijih se imena nismo sjetili. Ovo se najviše odnosi na radnike iz udaljenijih sela, a još više na žene i djevojke koje su takođe dale značajan doprinos nesmetanom i kontinuiranom radu radnika u radionici.

U težnji da se trajno sačuvaju sjećanja na radnike Vojnotehničke radionice u Podgrmeču, zahvaljujući dugu koji prema njima osjećamo, nastala je ova knjiga. Oživljavajući uspomene na one izuzetno teške dane knjiga je i dio jednog nezaboravnog vremena i tako je treba i primiti. Sačuvani dokumenti potvrđuju visoku svijest i izuzetno zalaganje svih radnika radionice na snabdijevanju partizana oružjem.

Kazivanje preživjelih ponekad su bili jedini izvori kazivanja o sedmomjesečnom radu — o uspjesima i greškama. Bilo bi neobjektivno tvrditi da je svaki plan ili zadatak, bio zamišljen i izvršen na najbolji mogući način. Često se i griješilo, ali su svi bili spremni da od sebe daju najviše. Bili su svjesni da svi zajedno čine cjelinu u kojoj nije bilo razlike između majstora i upravnika, radnika i komesara, seoskih kovača iz Bosanske krajine i visokokvalifikovanih stručnjaka iz Kragujevca i Ljubije.

Svi oni mogu biti ponosni na pređeni put, a mnogobrojne slabosti, koje su ovdje istaknute, rezultat su nastojanja da se istorija što vjernije doživi — sa svim predrasudama i propustima, jednom riječju sa svim emocijama koje nas danas obuzimaju.

Na pripremanju i izdavanju ove knjige mnogo
nam je pomogla radna organizacija
RUDNICI ŽELJEZNE RUDE, LJUBIJA, PRIJEDOR.
Ovom prilikom joj se najtoplije zahvaljujemo.

SADRŽAJ

	Strana
PREDGOVOR	7
VOJNOTEHNICKA RADIONICA VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ U GRMEČU	
<i>Dušan Lukač</i> VOJNOTEHNICKA RADIONICA VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ U GRMECU.....	13
<i>Košta Nađ</i> KRAJIŠKE PARTIZANSKE RADIONICE.....	55
<i>Mile Ljubičić</i> U KRAJIŠKIM PARTIZANSKIM RADIONICAMA . . .	71
<i>Nikola Slavica</i> PARTIZANSKE RADIONICE ORUŽJA 1941—1942. GODINE.....	87
<i>Pavle Pavlović</i> PARTIZANSKA RADIONICA BOMBI U LOZNICI . . .	95
<i>Mihajlo Škondrić—Obren Obrad Stišović</i> NARODNE RADIONICE U PODGRMECU.....	99
<i>Dušan Vujatović</i> MOGUĆNOST PROIZVODNJE NAORUŽANJA I VOJ- NE OPREME U SLOŽENIM PRILIKAMA RATA I USLOVIMA PRIVREMENO ZAPOSEDNUTIH DELO- VA TERITORIJE.....	105
	367

SJECANJA

U LJUBIJI

<i>Dorđe Bujak</i> OD LJUBIJE DO MEĐUGORJA.....	125
<i>Branko Bjekić</i> PROIZVODILI SMO I AVIONSKE BOMBE	133
<i>Slavko Man</i> OD KAMIONA SMO NAPRAVILI OKLOPNO VOZILO	136
<i>Franjo Sojak</i> RADILI SMO SKROMNIM SREDSTVIMA	139
<i>Zlatko Maričić</i> SNALAZILI SMO SE PO PARTIZANSKI.....	142
<i>Ante Tone Vikić</i> DVIJE EVAKUACIJE.....	147
U GRMECU	
<i>Mile Ljubičić Meho</i> PARTIZANSKA RADIONICA ORUŽJA U PODGR- MECU.....	153
<i>Sreten Penezić</i> SJEĆANJE NA RAD VOJNOTEHNIČKE RADIONICE VŠ NOV I POJ U GRMECU.....	181
<i>Aleksandar Mazalica</i> CITAVA ERGELA KONJA U ZAPREZI LOKOMO- BILE	197
<i>Anton Tone Fajfer</i> KAKO SMO OSPOSOBILI STARU LOKOMOBILU	201
<i>Ljubo Ačić</i> PARTIZANSKA FABRIKA.....	209
<i>Janko Poznanović</i> OPASAN POSAO PIROTEHNIČARA.....	220
<i>Dušan Đurđević</i> KOLEKTIV VRSNIH METALACA.....	228

<i>Mile Divjak</i>	
BEZ NARODA SE NIJE MOGLO.....	233
<i>Mirko Dvornik</i>	
IMALI SMO PRAVU FABRIKU.....	236
<i>Rudi Pinter</i>	
RADILI SMO PRECIZNO I PAŽLJIVO.....	245
<i>Milan čučković</i>	
STO DANA U GRMECU.....	247
<i>Dragan Divjak</i>	
BIO SAM NAJMLAĐI LIVAC.....	251
<i>Dmitar Košpić</i>	
RUŠILI SMO I GRADILI.....	254
<i>Ivica Orlovac</i>	
RUŠENJE ŽICARE U LJUBIJI.....	256
<i>Dukan Mandić</i>	
PEKARA, KLAONICA, KROJACNICA.....	259
<i>Husnija Islamović</i>	
BILI SU TO NADLJUDSKI NAPORI.....	261
<i>Ratko Ševo</i>	
STOLARSKI I DRUGI POSLOVI.....	266
<i>Vukosav Vule Milenković</i>	
NAJPRE SU ME PROVERILI.....	270
<i>Dukan Mandić i Mirko Praštalo</i>	
SJECANJA NA RAD VOJNOTEHNIČKE RADIONICE	272
<i>Vojislav Voja Niketić</i>	
RADIO SAM KAO KOVAČ.....	277
<i>Dorđe Bujak</i>	
PODGRMECKE »KRAGUJEVKE«.....	281
<i>Rudi Kraina</i>	
MITRALJEZI »BREDA« SU SPASENI.....	287
<i>Mile Ljubičić Meho</i>	
HAUBICE SU OPET GRMELE.....	293

TITO MEĐU SVOJIM METALCIMA

<i>Sreten Penezić</i>	
PONOVNI SUSRET SA TITOM.....	299
<i>Mirko Dvornik</i>	
»NE BOJ SE, BICE DUVANA«!.....	303
<i>Dorđe Bujak</i>	
»DOBRO IH PRAVITE«.....	307
<i>Mile Ljubičić Meho</i>	
NAJDRAŽI GOST.....	310
<i>Ratko Ševo</i>	
MOJ SUSRET SA TITOM.....	313
<i>Mato Žinić</i>	
DRUG TITO MI JE REKAO: »PRIČAJ MI ŠTA IMA NOVO U ZAGREBU«.....	315
<i>Dušan Đurđević</i>	
POSJETIO NAS JE DRUG TITO.....	320

METALCI SE VRAĆAJU U SVOJE BRIGADE

<i>Momčilo Poleksić</i>	
IZVODI IZ RATNOG DNEVNIKA.....	323
<i>Dorđe Bujak</i>	
U BESPUĆU JE NIKLA NOVA RADIONICA ...	330
<i>Ilija Mandić</i>	
VELIKA TAJNA SLEĐENOG ZBJEGA.....	355
SPISAK RADNIKA I UČESNIKA U VTR.....	361

**Izdavačka radna
organizacija
»RAD«
Beograd
Moše Pi jade 12**

*

SO Bosanska Krupa

*

**Opštinski odbor SUBNOR
Bosanska Krupa**

*

**Korektor
Jovanka Simić**

*

**Nacrt za korice
Đorđe Simić**

Λ

**Štampano
u 3000 primeraka**

*

**Štampa:
Grafička radna organizacija
»Prosveta«
Đure Đakovića 21
Beograd**